

અભિનવ સંસ્કૃત પ્રવેશ

પ્રથમ ભાગ

ડૉ. કનૈયાલાલ મો. કાપડિયા

બી. એ. પીએચ. ડી.

એન્યુકેશનલ બુક્સ કું.

મુંબઈ ૨.

भारत विद्यापीठ

नवी दिल्ली

क्रमांक २५१४ किंमत ०.१२-०

अलिख्य संस्कृत ग्रंथे

क्रमांक २२४: ५११ जी.

अभिनवः संस्कृतप्रवेशः

प्रथमो भागः

BEING

A NEW APPROACH TO SANSKRIT

(GRAMMAR AND COMPOSITION)

PART I

कुनैयालाल मोतीलाल कापडीया, पी. ए., पी. एच. डी.

विहसन कॉलेज, मुंजर्घ, ना. ए. व. व. संस्कृतना दक्षिणा इंदो,

संस्कृत शिक्षक, सर डा. ज. न. ज. भद्रसा, नवसारी.

एन.यु.के.शनल बुक्स कुं०

आनंदसागर भिडडींग, गजदर स्ट्रीट,

मीरापुनर-मुंजर्घ २

પ્રકાશક:-

સુમનલાલ ન. તલાઈ, બી. એ.

એન્યુકેશનલ બુક્સ કું.

આનંદસાગર બિલ્ડીંગ, ગઝદર સ્ટ્રીટ,

ચીરાબગર, મુંબઈ ૨.

इतरतापशतानि निजेच्छया वितर तानि सहे चतुरानन ।
अरसिकेषु कवित्वनिवेदनं शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥

કિં. ૦-૧૨-૦

મુદ્રક:-

આર. આર. બખ્ષે,

મુંબઈ વૈભવ પ્રેસ, સૅડલરટ રોડ,

ગિરગામ-મુંબઈ ૨

પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે ડૉ. ભંડારકરનું પુસ્તક અને ખીજાં ઘણાં પાઠ્યપુસ્તકો હોવા છતાં આવા નવા પુસ્તકની શી જરૂર એ પ્રશ્ન સ્વભાવિક છે. ઘણા શિક્ષકોનો એવો અનુભવ છે કે સંસ્કૃતના વિષયમાં ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને જોઈએ તેવો રસ પડતો નથી અને તેથી એ વિષય પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓ વધુ પડતી બેદરકારી બતાવે છે. આનાં ઘણાં કારણો હોઈ શકે અને પાઠ્ય પુસ્તક પણ એક મુખ્ય કારણ છે. આમ હોવાથી સંસ્કૃત ભાષા માટે અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી શકે એવા પાઠ્ય પુસ્તકની મહત્ત્વની જરૂર છે.

હાલમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ રસદાયક થઈ શક્યો નથી એના ૩ કારણો છે. (૧) અણુગમાની મનોદશા, (૨) વ્યાકરણનો બોજો, અને (૩) રસનો અભાવ. આ ત્રણે કારણોનો સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કર્યા પછી નવા પાઠ્ય પુસ્તકની રચના કરવામાં આવે તો તે સંસ્કૃતનો વિષય આકર્ષક બનાવવામાં કંઈક અંશે મદદગાર થઈ પડે.

સાધારણ રીતે વિદ્યાર્થી અંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં આવી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કરે તે પહેલાંજ એના મગજ પર એવી છાપ પાડવામાં આવી હોય છે કે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ અધરો અને કંટાળા ભરેલો છે. આવી અણુગમાની મનોદશા સાથે દાખલ થતા વિદ્યાર્થીઓને શરૂઆતમાંજ ગણતી માથાઝીક કરવી પડે એટલે એનો ભાષા પ્રત્યે અણુગમો વધે છે. જેમ જેમ વ્યાકરણનો બોજો એના પર લાદવામાં આવે છે તેમ તેમ ભાષા પ્રત્યેનો એનો કંટાળો વધતો જાય છે.

આ ઉપરાંત ઘણાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં વ્યાકરણ ગુંચવાડા ભર્યું હોય છે. આ ગુંચવાડો અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે, જે પૈકીના થોડા અહિં ગણાવી શકાય. (૧) એક નામનાં કે એક કાળનાં રૂપો બે ત્રણ પાઠમાં કટકે કટકે બહેંચી આપવામાં આવે, (૨) એકી સાથે ફકરાંત, ઉકારાંત, ઋકારાંત નામો જાતિવાર આપવામાં આવે, (૩) એકજ પાઠમાં નામને

ક્રિયાપદ, ક્રિયાપદને કૃદંત, નામને સમાસ કે એવું કોઇપણ પ્રકારનું અસંબદ્ધ મિશ્રણ કરવામાં આવે, (૪) વ્યાકરણની ભાષાને પ્રાધાન્ય આપી એવી રીતે લખવામાં આવે કે વિદ્યાર્થીઓથી તે સરળતાથી સમજી શકાય નહિ, (૫) વ્યાકરણના નિયમો, સંધિના નિયમો, વિભક્તિના ઉપયોગના નિયમો વગેરે કોઇપણ પ્રકારના પૃથક્કરણ વગર સંમિશ્રિત તૂટક તૂટક આપવામાં આવે, જેથી વિદ્યાર્થીઓ દરેકની ઉપયોગિતા સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકે નહિ. આવા કેટલાક કારણોને લીધે થતા ગુંચવાડા ઉપરાંત ધણાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં સરળતાનો ક્રમ સચવાતો નથી. પહેલો ગણ ધણીવાર ધણોજ આગળ આવી જાય છે; સર્વનામનાં અનિયમિત રૂપો, સમાસ કે એવા બીજા કેટલાક વ્યાકરણના અધરા પાઠો છમાસિક પરીક્ષાના અભ્યાસ સુધીમાં આવી જાય છે. શરૂઆતમાં આવેા વ્યાકરણનો બોજો સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ રસહીન બનાવે છે.

આ ઉપરાંત વાક્યોની ચુંટણી પણ સંસ્કૃતના અભ્યાસને રસહીન બનાવે છે. ધણાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં વાક્યો માત્ર વ્યાકરણના નિયમો સમજાવવા આપ્યા હોય છે; કેટલાંક વાક્યો એવા હોય છે કે વિદ્યાર્થીઓને કોઇપણ રીતે બોધપ્રદ હોતા નથી. આવા વાક્યોમાં વિદ્યાર્થીઓને રસ પડતો ન હોવાથી વ્યાકરણનો બોજો હળવો થતો નથી. જ્યાં સુધી રોજના બનતા બનાવો, ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક કે વિજ્ઞાનની ઘટનાઓ, સદુપદેશ કે વિદ્યાર્થી જેથી પરિચિત હોય એવી વિગતોનું સૂચન કરતા વાક્યો ન હોય ત્યાંસુધી વિદ્યાર્થીઓને વાક્યોમાં રસ પડતો નથી. વાક્યો વ્યવહારૂ જ્ઞાનના અને જીવન સ્પર્શી હોય તો સંસ્કૃત પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓની અભિરુચિ નિઃશંક વધે. વળી સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓમાંથી વાક્યોની ચુંટણી કરવામાં આવે તો સંસ્કૃત ભાષામાં રહેલું શબ્દલાલિત્ય અને ભાષાની મીઠાશનો વિદ્યાર્થીને આછો ખ્યાલ આવે, અને સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે એ પોતાની રસવૃત્તિ કેળવી શકે. ધણીવાર આવા પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે, પણ કેટલીકવાર ચુંટેલાં વાક્યો વિદ્યાર્થીને અધરા પડતા હોવાથી એ દ્વારા રસવૃત્તિ કેળવાવને બદલે એ વાક્યોનો અર્થ ગોખવામાંજ વિદ્યાર્થીની શક્તિ વેડફાઈ જાય છે, અને ભાષા પ્રત્યેનો એનો અણુગમો વધતો જાય છે. આ ઉપરાંત ગુજ-

રાતીનો સંસ્કૃત અનુવાદ વિદ્યાર્થીને સાધારણ રીતે કંટાળા ભરેલો લાગે છે, અને એ અનુવાદ જ્યારે શરૂઆતનાં પાઠોથીજ શરૂ કરવામાં આવેછે, ત્યારે એની અણગમતી મનોદશા વધારે પ્રબળ બને છે.

સંસ્કૃતનો અભ્યાસ રસહીન થવાનાં આ કારણો જોયા પછી આ તત્ત્વો દૂર કરી નવી દૃષ્ટી પુસ્તકની રચના કરવામાં આવે તો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ રસદાયક બનાવી શકાય. આ નવા પુસ્તકની યોજનામાં (૧) શરૂઆતના પાઠો સરળ હોવાં જોઈએ, (૨) વ્યાકરણની સમજૂતી સાદી અને સરળ ભાષામાં હોવી જોઈએ, અને વ્યાકરણની રચનામાં સ્પષ્ટતા અને સરળતાનો ક્રમ સચવાવો જોઈએ, (૩) વાક્યોની ચુંટણી સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓમાંથી થવી જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ વાક્યો સરળ અને જીવનસ્પર્શી હોવાં જોઈએ, (૪) ગુજરાતી વાક્યોનો સંસ્કૃત અનુવાદ મોડેથી અને સરળતાનો ક્રમ સાચવી દાખલ કરવો જોઈએ.

આ પાઠ્ય પુસ્તકની યોજનામાં શરૂઆતના ચાર પાઠો સરળ રાખવામાં આવ્યા છે. વ્યાકરણની શરૂઆત કરવામાં આવી નથી. વાક્યો એવાં સરળ રાખ્યા છે કે વિદ્યાર્થીઓને ઘણી ઓછી મહેનતે એનો અર્થ સમજાય. ગુજરાતી ભાષામાં આવતા ઘણા શબ્દો આ વાક્યોમાં જોવાથી વિદ્યાર્થીને સંસ્કૃત ભાષા સરળ છે એવું લાન થાય છે એટલુંજ નહી પણ ગુજરાતી અને સંસ્કૃત વચ્ચેનો નિકટ સંબંધ જોઈ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસની જરૂરીઆત તેને જણાય છે. આથી પ્રાથમિક અવસ્થાથીજ વિદ્યાર્થીને ભાષા માટે અભિરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને અણગમતી માનસિક દશા ઓછી થાય છે.

આટલી તૈયારી પછી વ્યાકરણની શરૂઆત કરવામાં આવી છે. ક્રિયાપદનો વિષય સળંગ લેવામાં આવ્યો છે એટલે વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં એ દૃઢતાથી ઠસી શકે. ક્રિયાપદ વિષે પ્રાસ્તાવિક વિવેચન કર્યા પછી ગણો સરળતાના ક્રમવાર આપવામાં આવ્યા છે. આમ એકજ વિષયનું સરળ ભાષામાં વિવેચન કર્યું હોવાથી વિદ્યાર્થીના મગજમાં કોઈપણ પ્રકારનો ગુંચવાડો ઉભો થવાનો સંભવ રહેતો નથી. વ્યાકરણના અને સંધિના નિયમો

સેજભેળ આપ્યા નથી પણ સંધિના બધા નિયમો એકીસાથે એકપાઠમાં આપ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસી સંસ્કૃતમાં સંધિનું મહત્ત્વ અને સ્થાન સમજી શકે છે; આવા અગત્યના ભાગ ઉપર ઘણા પાઠ્યપુસ્તકોમાં પુરતું ધ્યાન અપાયું હોતું નથી. સંધિના નિયમો તૂટક તૂટક દરેક પાઠોમાં આપવાથી, સ્વર વ્યંજન અને વિસર્ગ સંધિના નિયમો ગમે તે ક્રમમાં આવવાથી, વ્યાકરણના અનેક નિયમો સાથે એ નિયમો સેજભેળ થઈ ગયા હોવાથી, એ વિષય જેટલો સ્પષ્ટ સરળ અને હૃદયંગમ થવો જોઈએ તેટલો થઈ શકતો નથી. એથી ઊલટું સંધિના નિયમો છુટા એક પાઠમાં આપવાથી વિદ્યાર્થીનો બોજો હલકો થાય છે એટલુંજ નહિ પણ વ્યાકરણના બીજા વિષયો તેટલે અંશે સ્પષ્ટ થાય છે. વ્યાકરણમાં આટલો પ્રવેશ કર્યા પછી વિદ્યાર્થીનો બોજો હળવો કરવા વાર્તાઓ, રમુજી મનોયત્નો અને સુભાષિતો આપ્યા છે. આવા પાઠોમાં બેશક વિદ્યાર્થીને ઘણો રસ પડે છે એટલે આગળ પાઠોમાંના વ્યાકરણને લીધે અણગમતી મનોદશા થોડે ઘણે અંશે ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તે નાબૂદ થઈ જાય છે. આમ એક રીતે બોજો હળવો થવાથી કંટાળો આવતો નથી, અને બીજી બાજુ આવા પાઠોમાં એને રસ પડવાથી સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે અભિરુચિ વધતી જાય છે. વળી આ વાર્તાઓ સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરવાની ભૂમિકા તરીકે પણ ઉપયોગી છે. સુભાષિતો જરૂર છોકરાઓ પાસે મુખપાઠ કરાવવા, કારણ એ મુખપાઠ થવાથી વિદ્યાર્થીઓનો રસ જળવાઈ રહે છે. વાર્તાઓ માટે મતભેદ રહેશેજ. પરિચિત વાર્તાઓ છોકરાઓને આપવાથી તેઓને એમાં વધુ રસ ન પડે એ બનવા જોગ છે, પણ નવી ભાષા શીખતી વખતે જાણીતી વાતો કહેવામાં આવે તોજ વિદ્યાર્થી ભાષા ગ્રહણ કરી શકે. વિદ્યાર્થી વાર્તાથી પરિચિત હોવાને લીધે એનું ધ્યાન ભાષા પકડવામાંજ ચોંટી છે. વિદ્યાર્થી ઉપલકીઆ તરબુમો ન કરી જાય એ માટે એની સાથે મનોયત્ન આપ્યા છે. વિદ્યાર્થીએ ભાષા ગ્રહણ કરી છે કે નહિ તે એ મનોયત્નદ્વારા જણાઈ આવે છે. પ્રાણી વિશેના પાઠમાં વિદ્યાર્થીઓને જરૂર રસ પડશેજ કારણ પ્રાણીઓ સાથેનો આપણો સંબંધ જીવંત બને છે, અને વિદ્યાર્થીને પોતેજ કાંઈ કરવાનું છે એમ લાગતાં એનો રસપ્રવાહ હંમેશા વધે છે.

આવી હળવી મનોદશા પછી પાછો વ્યાકરણના વિષયમાં પ્રવેશ કરાવ્યો છે. સર્વનામનાં નિયમિત રૂપોજી પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યાં છે એટલે વિદ્યાર્થીઓને ગોખવાનો બોજો ન પડે. નામોનાં રૂપો આપતી વખતે જાતિનો ક્રમ સાચવ્યો નથી પણ છેવટના સ્વરનો ક્રમ સાચવ્યો છે. આજ્ઞાર્થ જેવો સરળ અર્થ આગળ આપ્યો છે અને ભૂતકાળ જેવો અધરે કાળ ધણો પાછળ રાખ્યો છે. કર્મણિ પ્રયોગની રચનામાં પદ અને ગણનો ભેદ રહેતો નથી અને તેટલે અંશે ક્રિયાપદના રૂપો નિયતક્રમથી જૂદા પડે છે. આ પાઠ સૌથી છેલ્લો આપવાથી વિદ્યાર્થી ક્રિયાપદ માટે જે ક્રમ જોતા આવ્યા હોય એમાં ગુંચવાડો થવાનો સંભવ ઓછો રહે છે. કૃદંતોના ઉપયોગમાં વિદ્યાર્થીઓ ધણીજ ભૂલો કરે છે માટે ઉપયોગની દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખી કૃદંતો બે પાઠમાં આપવામાં આવ્યા છે. કૃદંતના રૂપો માત્ર ગોખવા કરતાં કેમ તૈયાર થાય છે એ જો વિદ્યાર્થીને સમજાવવામાં આવે તો કૃદંતના રૂપોમાં થતી ભયંકર ભૂલો થોડે ધણે અંશે જરૂર ઓછી થાય. તદુપરાંત આ નિયમો વિદ્યાર્થીની આંખ આગળ હોય તો સંસ્કૃતમાં ધણા રૂપો અનિયમિત છે એવી જે છાપ વિદ્યાર્થીઓના મગજ પર આજે પડેલી જોવામાં આવે છે તે દૂર થાય, એટલે આજે માત્ર ગોખણપદ્ધતિને લીધે વિદ્યાર્થીઓમાં ભાષા પ્રત્યે જે ઘુણા જોવામાં આવે છે તે ઓછી થાય. વિદ્યાર્થી ભલે રૂપો ગોખે, પણ એ રૂપોની પાછળ ચોક્કસ નિયમો રહેલા છે એ જ્ઞાનમાત્રજ એનો ગોખવાનો બોજો હળવો કરે છે, અને તેટલે અંશે ભાષા પ્રત્યેનો એનો અણુગમો જરૂર દૂર થાય છે. સમાસનો પણ ટુંક પરિચય આ પુસ્તકમાં કરાવ્યો છે, કારણ સંસ્કૃતભાષાના અભ્યાસીને સમાસ અનિવાર્ય છે અને એ વિષય એકીસામટો લાદવામાં આવે એ કરતાં એમાં ચંચુપ્રવેશ મૂળથીજ કરાવવામાં આવે તો વધારે સહેલાઈથી અને સચોટતાથી હૃદયંગમ થઈ શકે. આમ વ્યાકરણની અનેક વિશિષ્ટતાઓ વિદ્યાર્થીના મગજ આગળ ક્રમવાર ખતાવવામાં આવી છે અને દરેક વિશિષ્ટતાની છાપ એવી દૃઢ કરવામાં આવી છે કે બીજી વિશિષ્ટતા જોતાં વિદ્યાર્થી ગુંચવણમાં પડતો નથી પણ દરેકનું સરળતાથી પૃથક્કરણ કરી સહેલાઈથી હૃદયંગમ કરી શકે છે. વચ્ચે વચ્ચે મૂકેલા પ્રશ્નપત્રો વિદ્યાર્થીની ગ્રહણશક્તિની કસોટી માટે છે.

વાક્યોની ચુંટણી પણ બહુધા સાહિત્યમાંથીજ કરવામાં આવી છે. વાક્યો સરળ અને જીવનરૂપી છે; ચારિત્ર્ય, વ્યવહારુજ્ઞાન, જીવનમાં ખનતા રોજના ખતાવો, કહેવતો વગેરેને ઉદ્દેશી આ વાક્યો યોજાયા હોવાથી વિદ્યાર્થીઓનો રસ જળવાય છે. આવા વાક્યોથી માત્ર ભાષા પ્રત્યે અભિરુચિ કેળવાય છે એટલુંજ નહિ પણ વિદ્યાર્થીના માનસના ઘડતરમાં અને જીવન વિકાસમાં આવા વાક્યોનો અમૂલ્ય ફાલો છે. વાક્યોની સુંદર વરણીથી વ્યાકરણનો વિષય વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિએ ગૌણ બને છે અને વ્યાકરણનો બોળો હળવો થાય છે. વાક્યોની ગોઠવણી એવી રીતે કરવામાં આવી છે કે એકજ ભાવ અગર અર્થ જૂદે જૂદે ઠેકાણે બે ત્રણવાર આવે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે એ ભાવ અગર અર્થની છાપ વિદ્યાર્થીના મગજ પર દઢ બને, પણ નવા ધાતુઓ અને નવી વાક્યરચના વિદ્યાર્થી સહેલાઈથી ગ્રહણ કરી શકે. પુનરુક્તિથી વિદ્યાર્થીનો બોળો હળવો કરવાનો આ પ્રયાસ છે. ગુજરાતી વાક્યોનો સંસ્કૃત અનુવાદ છ પાઠ પછી આવે છે અને આગળ આપેલા મનોયત્નો દ્વારા એ વિષય પણ હળવો બનાવવામાં આવ્યો છે. વળી એ વાક્યો પણ એવા ગોઠવ્યા છે કે જેમાં વિદ્યાર્થીને સહજ રસ પડી શકે.

આ ઉપરાંત લેખન પર વધારે ભાર મૂકી વ્યાકરણનો બોળો હળવો કરવાનો આ પુસ્તકમાં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. વિભક્તિના ઉપયોગો વાક્યો દ્વારા શિખવ્યા પછી એ નિયમો દઢ કરવા મનોયત્ન આપ્યા છે, આવા લેખન કામ માટે વિદ્યાર્થીઓને સ્વાભાવિક રસ હોય છે કારણ એમાં એની શક્તિનો વિકાસ થાય છે. વળી આવા મનોયત્ન દ્વારા સાહિત્યની રૂઢ રચના અને શબ્દોનો વિદ્યાર્થીને સુંદર પરિચય થાય છે અને વ્યાકરણનો કંટાળો લાગતો નથી. વ્યાકરણની સમજૂતિ આપ્યા પછી મનોયત્ન કોઠા રૂપમાં આપવામાં આવ્યા છે. એ કોઠામાં રૂપો લખવાથી ગોખવાનું કામ ધણે અંશે ઓછું થાય છે. પાઠ્ય પુસ્તકમાં આવા કોઠા આપવાનું ખાસ કારણ છે. વિદ્યાર્થી ધાતુના કે નામના તૈયાર આપેલા રૂપ નજર આગળ રાખી નીચેના કોઠામાં રૂપો લખે તો રૂપો જલદી લખાય છે, અને ખોટા પડવાનો સંભવ ઘણો ઓછો રહે છે. વિદ્યાર્થીને મજેલી આ ફત્તેહથી તે પોતાના કાર્યમાં ઉત્કટથી આગળ વધે છે અને આ મનોયત્નોમાંથી થતી

પુનરુક્તિને લીધે એ રૂપો સરળતાથી વિદ્યાર્થીને હૃદયંગમ થઈ શકે છે. માત્ર ગોખીને રૂપો મોઢે કરનાર વિદ્યાર્થી જ્યારે વર્ગમાં ખરા રૂપો બોલી શકતો નથી ત્યારે તેનામાં નિરાશા આવે છે અને આ નિરાશાથી વ્યાકરણનો બોજો ધણો કંટાળા બરેલો બને છે. સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ આવા કારણોને લીધે નીરસ બન્યો હોવાથી એ કારણો, દૂર કરી આવા Drill work દ્વારા વ્યાકરણ શિખવવાનો પ્રયાસ થવાની ખાસ જરૂર છે. આવા Drill work માટે ક્રમવાર ગોઠવેલા અનેક મનોયત્નો જોઈએ, પણ એક પાઠ્ય પુસ્તકમાં મનોયત્નોની મર્યાદા હોય છે. ઘણા મનોયત્નો શિક્ષકે વિદ્યાર્થીની જરૂરીઆત અને મૂલ્ય શક્તિને ધ્યાનમાં લઈ યોજી લેવા જોઈએ. આ કોઠાઓ પુસ્તકમાં આપવાનું બીજું પણ કારણ છે. પાઠને છેડે આપેલા મનોયત્નો ઘણીવાર કરવામાં આવતા નથી અને એનો ઉપયોગ મોટે ભાગે પરીક્ષા માટેના પુનરાવર્તન તરીકે જ કરવામાં આવે છે. આથી ઊલટું આવા મનોયત્નોને પાઠ્ય પુસ્તકનું એક અંગ બનાવવાથી એ મનોયત્નોનું કામ થાય છે જ, અને નિયતક્રમે એ કામ થતું હોવાથી વ્યાકરણમાં પ્રવેશ કરાવવા પાઠ્ય પુસ્તકમાં અખત્યાર કરેલી યોજના ફળીભૂત થાય છે. પાઠ્ય પુસ્તકમાં જ કરેલા આ મનોયત્નોનો વારંવાર reference તરીકે ઉપયોગ થવાથી વ્યાકરણ સરળતાથી મુખપાઠ કરી શકાય છે અને ગુજરાતી વાક્યોનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરતી વખતે આ મનોયત્નોનો ઘણો સારો ઉપયોગ કરી શકાય.

આ પુસ્તકની કેટલીક ત્રુટિયો મારી ધ્યાન બહાર નથી, પરંતુ એમાંની કેટલીક સકારણ છે. (૧) ઘણીવાર શબ્દકોશમાં પાઠમાં આવતા દરેક શબ્દો મળતા નથી. શબ્દકોશ લાંબો હોય તો છોકરાઓમાં એને જોતાં જ કંટાળાની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે, અને માનસિક અણગમતની દશા ઉત્પન્ન કરવામાં એ પણ વ્યાકરણ ભેગો કારણ રૂપ બને છે. આથી ઊલટું નાનો શબ્દકોશ વિદ્યાર્થી તરત વાંચવા મંડી પડે છે અને શબ્દો સારી રીતે મુખપાઠ કરી શકે છે. તદ્દુપરાંત બધા શબ્દોનો અર્થ આપવાને બદલે જેનો અર્થ ગુજરાતી ભાષાના સામ્યદ્વારા વિદ્યાર્થી પાસે કઢાવી શકતો હોય તેવા શબ્દોનો અર્થ વિદ્યાર્થી પાસે જ કઢાવવામાં એની સ્મરણશક્તિ કેળવાય છે,

અને ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષાના નિકટ સંબંધનું પરોક્ષ જ્ઞાન થવાથી અભ્યાસ સરળ અને રસિક બને છે. આમ હોવાને લીધે ગુજરાતીમાં પ્રચલિત એવા ઘણા શબ્દો પાઠના શબ્દકોશમાં આપ્યા નથી પરંતુ છેવટના શબ્દકોશમાં આપ્યા છે જેથી કરીને વિદ્યાર્થીને જોવું હોય તો ત્યાં જોઈ શકે. આ દ્વારા વિદ્યાર્થીની શબ્દકોશ (dictionary) જોવાની શક્તિ પણ કેળવાશે. આ છેવટનો શબ્દકોશ પણ બહુ લાંબો નથી કારણ વિદ્યાર્થીને પ્રાથમિક અવસ્થામાં મોટા શબ્દકોશમાંથી શબ્દ જોળવાનું કામ કંટાળાસ્પદ લાગે છે. ગુજરાતીમાં પ્રચલિત નહિ એવો કોઈ સંસ્કૃત શબ્દ પાઠના શબ્દકોશમાં રહી ગયો હોય તો તે શરત ચૂકથીજ થયું છે અને એવી ભૂલો પહેલી તકે સુધારવામાં આવશે. (૨) સંધિના નિયમો કેટલાક વાક્યોમાં લાગુ પાડ્યા નથી. સંધિ છૂટી પાડવામાં કેટલીકવાર વિદ્યાર્થીઓની શક્તિઓનો વધારે પડતો વ્યય થાય છે. અને વ્યાકરણનો જે નવો ભાગ આપ્યો હોય તે પર જેટલું ધ્યાન અપાવું જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપી શકાતું નથી. એથી સંધિમાં કેટલીકવાર અધટિત છૂટો લીધો છે. (૩) સંસ્કૃતમાં દ્વિવચનની ખાસ વિશિષ્ટતા હોવા છતાં દ્વિવચનનો પ્રયોગ ઘણાજ ઓછા વાક્યોમાં કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતીમાં તેમજ અંગ્રેજીમાં દ્વિવચન ન હોવાથી સંસ્કૃતની એ વિશિષ્ટતા પર વિદ્યાર્થીનું વધારે પડતું ધ્યાન ખેંચવાની આવશ્યકતા ન હોવાથીજ મેં આમ કર્યું છે. (૪) નિયમોની ભાષમાં તેમજ પાઠોની સમજૂતિમાં ઘણીવાર વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ગ્રંથો દેખાય છે, પણ વ્યાકરણને ગૌણ રાખી માત્ર તેનો ઉપયોગ ભાષા સમજવા પુરતોજ રાખવાનો ઇરાદો હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ સહેલાઈથી સમજી શકે એવી ભાષાનો પ્રયોગ કર્યો છે. પુસ્તકનું ધ્યેય સંસ્કૃત વ્યાકરણનો અભ્યાસ નહિ પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરાવવાનું હોવાથી વ્યાકરણને જરૂરીઆતના કરતા વધારે સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો નથી. (૫) શરૂઆતના કેટલાક પાઠોના શબ્દકોશમાં ઉપસર્ગ ધાતુની પાછળ મૂક્યા છે. મૂળ ધાતુનુંજ સચોટ ભાન કરાવવા શબ્દકોશમાં ધાતુને પ્રાધાન્ય આપી કક્ષાવારી પ્રમાણે તેને તેના સ્થાને મૂકવામાં આવ્યો છે, અને વ્યાકરણની આ ગંભીર ભૂલનો દોષ બહોરી લીધો છે. પણ વિદ્યાર્થીઓને ધાતુનું પુરતું જ્ઞાન થઈ ગયા પછી નિયતક્રમ સાચવી ઉપસર્ગ ધાતુની આગળ મૂક્યા છે.

પુસ્તકનું કદ સહેજ વધી ગયું છે પણ આ પુસ્તકમાં ૧૬૪ પાનાનો અભ્યાસ નિયત કરવામાં આવ્યો છે અને બાકીના પાઠો સવડ અને સગવડ પર છોડવામાં આવ્યા છે. વળી પ્રશ્નપત્રો અને મનોયત્નમાંનું ઘણું ખર્ચ કામ Homework તરીકે થઈ શકે એમ છે. એટલે પુસ્તકનું કદ ઘણું વધારે ન લાગે. આ પુસ્તકને કેમ શિખવવું એ માટે હું કોઈપણ પ્રકારનો મતાગ્રહ ધરાવતો નથી. કોઈપણ દબ્બ છેલ્લી જ છે અને સારીજ છે એમ કોઈ ન કહી શકે. વિદ્યાર્થી, સાધનો, વાતાવરણ, શિક્ષકની શક્તિ, અને વ્યક્તિત્વ, નિયત અભ્યાસક્રમ વગેરે અનેક કારણો શિક્ષણ-પદ્ધતિના કારણ રૂપ છે. કયે સ્થળે કયું કારણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે એ નક્કી કહી શકાય નહિ. એટલે દરેક શિક્ષક આ બધા કારણોને પહોંચી વળી જે પદ્ધતિ ઉભી કરે તેજ તેને માટે સારી ગણી શકાય. પણ સાધારણ રીતે આ પાઠો અને મનોયત્નો આપેલા ક્રમમાંજ કરવામાં આવે તો અભ્યાસ સરળ અને રસિક બનવા સંભવ છે. તદુપરાંત શરૂઆતના પાઠોમાં ત્રણચાર વાક્યો સાથે આપી તે દ્વારા નિયમ ઉપગમવામાં આવ્યો છે. આ વાક્યો વંચાવ્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ પાસેજ નિયમ ઘડાવવામાં આવે અને પછી પુસ્તકમાં આપેલા નિયમો સાથે તેને સરખાવવાનું કહેવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીને રસ વિશેષ પડશે અને નિયમો તેમના મગજમાં દૃઢતાથી ઠસી જશે. આમ છતાં કોઈપણ પ્રકારની પદ્ધતિ માટે હું મતાગ્રહ ધરાવતો નથી.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મને મારા સ્નેહી રા. માધવપ્રસાદ મજમુદાર, (બી. એ., એચ. ડી. પી.), રા. રણછોડજી દેસાઈ, (એમ. એ. બી. ડી.) અને રા. રામપ્રસાદ ભટ્ટ, (બી. એ. એસ. ડી. સી.) તરફથી અવરનવર જે સૂચનાઓ મળી છે તે બદલ હું તેમનો ઋણી છું. આ ઉપરાંત રા. રામભાઈ બક્ષીએ (બી. એ.) પણ મને ઘણા જાણવાજોગ સૂચનો કર્યા છે તે બદલ હું તેમનો આભારી છું. આ પુસ્તકનાં પ્રકાશનમાં મારા તરફથી અનેક અગવડો નભાવી લઈ, દરેક સૂચના પ્રમાણે ફેરફાર કરી આવા સુંદર સ્વરૂપમાં ટુંક વખતમાં એને બહાર પાડવા જેણે અથાગ પરિશ્રમ લીધો છે એવા ધી એજ્યુકેશનલ બુક્સ કું. ના પ્રોપરાઈટર અને મારા સ્નેહી મિત્ર સુમનલાલ તલાટી (બી. એ.) ને:

તથા સંસ્કૃતની મને મૂળ પ્રેરણા આપનાર મારા સહગત વિદ્વાન્ શિક્ષક છોટુભાઈ કૃ. ભટ્ટ (ખી. એ.) તથા શ્રી. ઉમીઆશંકર મહેતા (ખી. એ.) નો હું જોટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે.

આ પુસ્તકને સુંદર પાઠ્યપુસ્તક બનાવવા મેં મારો બનતો પ્રયાસ કર્યો છે, છતાં એમાં હજી ઘણી ત્રુટિયો છે એમ હું બેશક માનું છું. માંડે આ નિદાન ખોટું હોય અગર એનો સફળ ઉપાય કરવામાં મારી ત્રુટિઓ રહી હોય તો તે તરફ માંડે ધ્યાન ખેંચવા મારા શિક્ષક બંધુઓને મારી વિનંતિ છે.

પુસ્તક બહુજ ઝડપથી છપાવવું પડ્યું હતું તેથી અને ખીજી અંગત મુશ્કેલીને લીધે કેટલીક ભૂલો રહી ગઈ છે. શિક્ષક મિત્રો આ માટે મને ક્ષમા કરશે. આવી ભૂલો શુદ્ધિપત્રમાં સુધારી છે.

સંસ્કૃતનો અભ્યાસ સરળ અને રસિક બનાવવામાં આ પુસ્તક યતિકંચિત્ પણ સફળ થશે તો મને બહુધા સંતોષ થશે.

નવસારી,
મહાશિવરાત્રી ૧૯૯૫.

}

કનૈયાલાલ મો. કાપડીઆ.

અનુક્રમણિકા

પાઠ

પૃષ્ઠ

	પ્રાસ્તાવિક	૧
૧	વિશેષણ અને વિશેષ્ય	૩
૨	કર્તા અને ક્રિયાપૂરક નામે	૫
૩	ચોથી, પાંચમી અને સાતમી વિભક્તિ	૮
૪	બીજી અને ત્રીજી વિભક્તિ	૧૦
	પુનરાવર્તન (૧)	૧૬
૫	ચોથો ગણ-પરસ્પૃષ્ઠ ધાતુઓ	૨૦
૬	છટ્થો ગણ	૨૬
૭	પહેલો ગણ	૩૨
૮	દશમો ગણ	૪૩
૯	આત્મનેપદ ધાતુઓ	૪૭
૧૦	સ્વર અને વિસર્ગ સંધિ	૫૩
	પુનરાવર્તન (૨)	૬૦
૧૧	કુક્કુરઃ તસ્ય પ્રતિબિમ્બં ચ	૬૩
૧૨	લુલ્હબ્રાહ્મણઃ	૬૫
૧૩	પ્રાણીપરિચય	૬૭
	સુમાષિતાનિ (I)	૭૦
૧૪	આકારાંત અને ઈકારાંત નામે	૭૨
૧૫	આચાર્ય	૭૬
૧૬	સર્વનામ	૮૦
૧૭	ઇકારાંત નામે	૮૦
	પુનરાવર્તન (૩)	૮૭
૧૮	વિશ્વામિત્રઃ દશરથં રામલક્ષ્મણૌ યાચતે	૧૦૧
૧૯	કાકસ્ય ચાતુર્યમ્...	૧૦૩
૨૦	વ્યંજનસંધિ	૧૦૫

(૧૪)

૨૧	उकारांत नाभो	૧૦૯
૨૨	विध्यर्थ	૧૧૪
૨૩	सभास	૧૧૮
	सुभाषितानि (II)	૧૨૪
	पुनरावर्तन (४)	૧૨७
૨૪	संहतिः कार्यसाधिका	૧૩૦
૨૫	ભૂતકાળ	૧૩૨
૨૬	ऋकारांत नाभो	૧૩૬
૨७	હેત્યર્થ અને સંબંધક કૃદંતો	૧૪૧
૨૮	हिडिम्बया सह भीमस्य संमिलनम् ।	૧૪૬
૨૯	ભૂતકર્મણિ કૃદંત	૧૪૯
૩૦	કર્મણિ પ્રયોગ અને ભાવે પ્રયોગ	૧૫૪
	सुभाषितानि (III)	૧૬૦
	पुनरावर्तन (५)	૧૬૩

ગદ્યપદ્યાવલિ:

૧	वृषभस्य आत्मकथनम्	૧૬૫
૨	विष्णुभक्तो ध्रुवः	૧૬૭
૩	रामदूतो हनुमान्	૧૬૮
૪	सूर्खवानरः	૧૬૯
૫	अर्जुनविषादः	૧૭૦
	સ્વરાંત વિશેષણો	૧૭૨
	શબ્દકોશ	૧૭૩
	શુદ્ધિપત્રમ્

अभिनवः संस्कृतप्रवेशः

प्रथमो भागः

,

અભિનવ સંસ્કૃતપ્રવેશ

પ્રાસ્તાવિકે

વર્ણુ એ પ્રકારના છે:—સ્વર અને વ્યંજન. સંસ્કૃતમાં સ્વરો નીચે પ્રમાણે છે:—

અ, આ, ઇ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ए, ऐ, ओ અને औ. આ પૈકીના અ, ઇ, उ, ऊ, ॠ, અને ए, ઇસ્વ સ્વરો છે, અને આ, ई, ऊ, ॠ, ए, ऐ, ओ અને औ દીર્ઘ સ્વરો છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃતમાં અનુસ્વાર અને વિસર્ગ એવાં એ ચિન્હો છે. ઃ આ ચિન્હ અનુસ્વાર અને ॡ આ અનુનાસિક તરીકે ઓળખાય છે. આ ચિન્હો જે અક્ષરની પછી એનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવતો હોય તે અક્ષરની ઉપર મૂકવામાં આવે છે. જેમકે ક્ + ઃ = કં. સ્ + ॡ = સં. અક્ષરની બાજુમાં ઉપર અને નીચે એમ એ ટપકા (:) એકી સાથે મુકવામાં આવે છે તે ચિન્હ વિસર્ગ તરીકે ઓળખાય છે.

સંસ્કૃતમાં વ્યંજનો ૩૩ છે. આ વ્યંજનો નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય.

વ્યંજનના પ્રકાર		કઠોર વ્યંજન		મૃદુ વ્યંજનો		અનુ- નાસિક	ઉષ્મા- ક્ષરો
સ્પર્શ	કણ્ઠસ્થાની-ક વર્ગ	ક	ख	ग	घ	ङ	ह
	तालुस्थानी-च वर्ग	च	छ	ज	झ	ञ	श
	मूर्धस्थानी-ट वर्ग	ट	ठ	ड	ढ	ण	ष
	दन्तस्थानी-त वर्ग	त	थ	द	ध	न	स
	औष्ठस्थानी-प वर्ग	प	फ	ब	भ	म	
અંતઃસ્થ				य, र, ल, व			
उष्म		श, ष, स,		ह			

આ વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર કરતી વખતે તેમાં સ્વર ભેળવવો પડે છે. સ્વર વગર આ વ્યંજનોનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર થતો નથી. આવી રીતે સ્વર જોડાતા પહેલાં કેટલીક વાર બે અગર ત્રણ વ્યંજનો એકી સાથે આવી જાય છે. આવા ભેગા આવેલા વ્યંજનો જોડાક્ષર તરીકે ઓળખાય છે. આવા કેટલાક જોડાક્ષરોના નમુના નીચે આપવામાં આવ્યા છે.

ક+ખ=ક્ષ

મ+ર=મ્ર

દ+ધ=દ્ધ

ત+સ+ન=તન્

જ+ઞ=ઞ્

શ+ર=શ્ર

દ+મ=મ્

ક+ત+ર=ક્ર

શ+ચ=શ્ચ

ચ+છ+ર=ચ્છ્ર

હ+ય=હ્ય

ર+ત+સ+ન+ય=ત્સન્ય

ક+ત=ક્ત

ર+છ=ર્છ

દ+મ=દ્મ

દ+ધ+વ=દ્ધવ

ત+ર=ત્ર

ન+ધ+ર=ન્ધ્ર

દ+ર+ય=દ્રય

દ+ધ+ય=દ્ધય

વિશેષણ અને વિશેષ્ય

કૃષ્ણસ્ય મુખમ્ મનોહરમ્ ।
મનુષ્યાણામ્ ચિત્તમ્ ચંચલમ્ ।
દુર્જનાનામ્ હૃદયમ્ કઠોરમ્ ।
સમુદ્રસ્ય જલમ્ ક્ષારમ્ ।
બાલાનામ્ અઙ્ગાનિ મૃદુલાનિ ।
તટાગે કમલાનિ રમ્યાણિ ।
વને તૃણાનિ હરિતાનિ ।
વૃક્ષે ફલાનિ પક્વાનિ ।

પુરુષસ્ય સ્વરઃ કઠોરઃ ।
તાપસાનામ્ આશયઃ સરલઃ ।
રાસભાનામ્ ચીત્કારઃ પરુષઃ ।
અહંકારઃ જ્ઞાનસ્ય અંતરાયઃ ।
પ્રભાતે સૂર્યસ્ય કિરણાઃ કોમલાઃ ।
વૃદ્ધાનાં કેશાઃ શ્વેતાઃ ।
ચન્દ્રસ્ય કિરણાઃ શીતલાઃ ।
સૂર્યસ્ય કરાઃ ઉષ્ણાઃ ।

ગજસ્ય કર્ણો વિશાલૌ ।
ભીમસ્ય ભુજૌ પીનૌ ।
ઉદ્ધસ્ય પાદૌ કૃશૌ ।

ધનિકાનામ્ ગૃહાણિ વિશાલાનિ ।
સાગરે નીરમ્ વિપુલમ્ ।
કોકિલાનામ્ કૂજનમ્ મધુરમ્ ।
ગ્રીષ્મે દિનાનિ લઘ્વાણિ ।

કૃષ્ણસ્ય વર્ણઃ શ્યામઃ ।
બાલાનામ્ કેશાઃ કુષ્ણાઃ ।
જનાનામ્ ધનાનિ નશ્વરાણિ ।
જનાનામ્ જીવિતમ્ નશ્વરમ્ ।

હેમન્તે દિનાનિ અલ્પાનિ ।

વિશેષણ અને વિશેષ્ય:—અંગ્રેજીમાં વિશેષણ ગમે તે નામ સાથે વપરાય તોપણ તેના રૂપમાં કાંઈપણ ફેરફાર થતો નથી. ગુજરાતીમાં કેટલાક વિશેષણો (અવિકારી વિશેષણો) ના રૂપમાં અંગ્રેજી ભાષાની માફક કાંઈપણ ફેરફાર કરવામાં આવતો નથી. પણ કેટલાક વિશેષણો (વિકારી વિશેષણો)

ના રૂપમાં વિશેષ્યની જાતિ અને વચન પ્રમાણે ફેરફાર કરવામાં આવે છે. આથી ઉલ્લટું સંસ્કૃતમાં વિશેષણ અને વિશેષ્યને ગાઢો સંબંધ છે. વિશેષ્ય જે જાતિમાં, જે વચનમાં અને જે વિભક્તિમાં વપરાય તેજ જાતિમાં, તેજ વચનમાં અને તેજ વિભક્તિમાં વિશેષણ પણ વપરાય છે. વિશેષ્ય નાન્યતર જાતિનું નામ હોય તો વિશેષણ પણ નાન્યતર જાતિમાં વપરાય છે. વિશેષ્ય નર જાતિનું નામ હોય તો વિશેષણ પણ નર જાતિમાં વપરાય છે. એજ પ્રમાણે વિશેષ્ય એકવચન અગર બહુવચનમાં વપરાયું હોય તો તેને અનુસરીને વિશેષણ પણ એકવચન અગર બહુવચનમાં વાપરવામાં આવે છે. સંસ્કૃતમાં એકવચન અને બહુવચન ઉપરાંત દ્વિવચન પણ છે. એક વ્યક્તિ અગર વસ્તુને માટે એકવચન, બે વ્યક્તિ અગર વસ્તુ માટે દ્વિવચન, અને ત્રણ અગર ત્રણથી વધુ વ્યક્તિ કે વસ્તુ માટે બહુવચન સંસ્કૃતમાં વપરાય છે.

શબ્દકોશ

મૃદુલ (વિ.)=નરમ, કેમળ
 તડાગઃ (ન.)=તળાવ.
 રમ્ય (વિ.)=મનોહર.
 હરિત (વિ.)=લીલું.
 પક્ક (વિ.)=પાકેલું.
 તાપસ્ત. (ન.)=તપસ્વી.
 આશયઃ (ન.)=વિચારણા.
 રાસમઃ (ન.)=ગધેડો.
 ચીત્કારઃ (ન.)=ચીચીઆરી,
 ગધેડાનું બૂકવું.
 પરુષ (વિ.)=કઠોર.
 કરઃ (ન.)=કિરણ

પીન (વિ.)=મડો.
 કુશ (વિ.)=પાતળો.
 ઉષ્નઃ (ન.)=ઊંટ.
 વિપુલ (વિ.)=ધણું.
 નીરમ (ના.)=પાણી.
 નશ્વર (વિ.)=નાશવંત; ટુંક વખત
 ટકે એવું.
 વન્ધ (વિ.)=વંદન કરવા લાયક.
 પથ્ય (વિ.)=દાયદાકારક, ગમે એવું.
 શીતોદકમ્ (ના.)=ઠંડુ પાણી (શીત=
 ઠંડુ ઉદકમ્=પાણી) ઠંડુ પાણી.

મનોયત્ન ૧

નીચેના વિશેષણો આપેલા વાક્યોમાં અનુક્રમે વાપરો:—

મધુર, કોમલ, વન્ધ્ય, પથ્ય, કઠોર ।

સ્વભાવેન દુગ્ધમ્ ——— ।

સજ્જનાનામ્ ચિત્તાનિ ——— ।

ગણેશસ્ય પાદૌ ——— ।

ગ્રીષ્મે શીતોદકસ્ય પાનમ્ ——— ।

મધ્યાહ્ને સૂર્યસ્ય બિમ્બમ્ ——— ।

પાઠ ૨ જે

કર્તા અને ક્રિયાપૂરક નામો

કુબેરઃ ધનાનામ્ ईशः ।
 મૃગાણામ્ અધિપઃ સિંહઃ ।
 આચારઃ પ્રથમઃ ધર્મઃ ।
 સુપુત્રઃ સપ્તમઃ રસઃ ।
 અપણ્ડિતઃ પુત્રઃ અમિત્રઃ ।
 શાસ્ત્રમ્ શ્રોત્રસ્ય ભૂષણમ્ ।
 વાનમ્ હસ્તસ્ય ભૂષણમ્ ।
 રુગ્નાનામ્ ઔષધમ્ મિત્રમ્ ।
 અજીર્ણે ભોજનમ્ વિષમ્ ।
 શરીરમ્ પ્રથમમ્ ધર્મસાધનમ્ ।
 દશરથસ્ય પુત્રૌ રામલક્ષ્મણૌ ।
 રામસ્ય પુત્રૌ કુશલવૌ ।

ક્રોધઃ અનર્થાનામ્ મૂલમ્ ।
 ચન્દ્રઃ નક્ષત્રાણામ્ ભૂષણમ્ ।
 વાતઃ પાવકસ્ય મિત્રમ્ ।
 લોભઃ પાપસ્ય કારણમ્ ।
 વિદ્યા બાલાનામ્ ધનમ્ ।
 વિદ્યા નરાણામ્ ભૂષણમ્ ।
 ક્ષમા શક્તાનામ્ ભૂષણમ્ ।
 ઉર્વશી સ્વર્ગસ્ય અલંકારઃ ।
 તક્રમ્ ચ ઘૃતમ્ ચ નવનાતમ્ ॥
 દુગ્ધસ્ય વિકારાઃ ।*
 ભૂતેષુ વાત્સલ્યમ્ પરમઃ ધર્મઃ ।
 દારિદ્ર્યમ્ અનિષ્ટાનામ્ પ્રભવઃ ।
 અશ્વસ્ય ભૂષણમ્ વેગઃ ।

* સંસ્કૃતમાં 'ચ' શબ્દ જે નામો 'અને' થી જોડાયા હોય એવા દરેક નામોના પછી ભૂકવામાં આવે છે.

चन्दनम् न वने वने ।

मौक्तिकम् न गजे गजे ।

सूखः दुःखकरः पदे पदे ।

अधमजनसंसर्गात् मानभङ्गः पदे पदे ।^१

કર્તા અને ક્રિયાપૂરક નામો:—કેટલાક અકર્મક ક્રિયાપદોનો અર્થ પૂર્ણ ન હોવાથી તેમનો અર્થ પૂર્ણ કરવા કોઈ નામ અગર વિશેષણ વાપરવામાં આવે છે. આવા શબ્દોને અંગ્રેજીમાં Complement કહેવામાં આવે છે. આપણે તેમને ક્રિયાપૂરક કહીશું. સંસ્કૃતમાં વિશેષણ અને વિશેષ્ય એકજ જાતિ, એકજ વિભક્તિ અને એકજ વચનમાં વપરાય છે. પરંતુ કર્તા અને ક્રિયાપૂરક નામો વચ્ચે આવો સંબંધ નથી. કર્તા અને ક્રિયાપૂરક નામો કોઈવાર વિશેષણ અને વિશેષ્યનો સંબંધ જાળવે છે; પરંતુ ઘણીવાર કર્તાની જાતિ ક્રિયાપૂરક નામોની જાતિ કરતા જુદી હોય છે, કર્તાનો શબ્દ પોતાની મૂળ જાતિમાં વપરાય છે, અને એજ પ્રમાણે ક્રિયાપૂરક નામ પણ પોતાની મૂળ જાતિમાં વપરાય છે. માત્ર કર્તાની અને ક્રિયાપૂરક નામની વિભક્તિજ એક હોય છે. કર્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દો સાધારણ રીતે એકજ વચનમાં વપરાય છે; પરંતુ કેટલીક વાર બંનેના વચનો પણ જુદાં હોય છે.

નિયમ ૧ લો:—સંસ્કૃતમાં કોઈપણ નામ સાતમી વિભક્તિમાં એકી વખતે એ વખત વાપરવામાં આવે ત્યારે તેમાંથી ‘દરેકનો’ અર્થ સૂચિત થાય છે.

શબ્દકોશ

ईशः (न.)=પતિ=અધિપ:

सप्तम (वि.)=સાતમો. (સપ્ત=સાત)

अमित्रः (न.)=દુશ્મન. (મિત્રમ=મિત્ર, અ=નહિ.)

रुग्णः (न.)=માંદો માણસ.

पावकः (न.)=અગ્નિ.

तक्रम (ना.)=છાસ.

घृतम् (ना.)=ઘી.

નવનીતમ્ (ના.)=માખ્ખલુ.
 વિકારઃ (ન.)=પરિવર્તન, રૂપાંતર.
 ભૂતઃ (ન.)=જીવ.
 વાત્સલ્યમ્ (ના.)=દયા.
 પ્રભવઃ (ન.)=મૂળ.
 મૌક્તિકમ્ (ના.)=મેતી.
 ચ (અ.)=અને
 દુઃસ્વકરઃ-દુઃખ આપનાર (દુઃસ્વમ્=
 દુઃખ કૃ=કરનાર).
 પદમ્ (ના.)=પગલું.
 સંસર્ગઃ (ન.)=સંપર્ક.

શૈલઃ (ન.)=પર્વત.
 આહારઃ (ન.)=ભોજન.

ન પણિતઃ = અપણિતઃ

ન પથ્યઃ = અપથ્યઃ

ન મિત્રમ્ = અમિત્રઃ

ન આહારઃ = અનાહારઃ

દુર્જનસંસર્ગઃ = દુર્જનનામ્ સંસર્ગઃ

માનભક્તઃ = માનસ્ય ભક્તઃ

મનોયત્ન ૨

‘દરેક’ના અર્થમાં નીચે કૌંસમાં આપેલા નામો વાપરો:—

માણિક્યમ્ ન	_____	_____	।	(શૈલ)
નવાઃ આચારાઃ	_____	_____	।	(કુલ)
ભિન્ના વાણી	_____	_____	।	(મુખ)

મનોયત્ન ૩

વાક્યોનો અર્થ ધ્યાનમાં રાખી પથ્ય વિશેષણનો ખાલી રાખેલી જગ્યામાં ઉપયોગ કરો:—

રુગ્ણાનામ્ ઔષધમ્ _____

અપક્વાનામ્ ફલાનામ્ આહારઃ _____

તડાગસ્ય મધુરમ્ જલમ્ _____

અજીર્ણે ભોજનાનિ _____

સૂર્યસ્ય તીક્ષ્ણાઃ કિરણાઃ _____

પાઠ ૩ જે

ચોથી, પાંચમી અને સાતમી વિભક્તિ

તુષ્ટેષુ ભોજનમ્ વૃથા ।
 ધનાઢ્યેષુ દાનમ્ વૃથા ।
 દેહે ચૈતન્યમ્ ન ।
 સૂર્યે અન્ધકારઃ ન ।
 કૌરવાણામ્ દુર્યોધનઃ જ્યેષ્ઠઃ ।
 પર્વતેષુ હિમાલયઃ શ્રેષ્ઠઃ ।
 પાણ્ડવાનામ્ નકુલઃ કનિષ્ઠઃ ।^૨
 રુગ્ણાનામ્ નેત્રયોઃ વૈવર્ણ્યમ્ ।
 કૌન્તેયાનામ્ માત્રીપુત્રયોઃ
 વાત્સલ્યમ્ ।
 યથા વૃક્ષઃ તથા ફલમ્ ।
 યથા બીજમ્ તથા અઢ્કુરઃ ।
 યથા જનકઃ તથા પુત્રઃ ।
 શૂરસ્ય મરણમ્ તૃણમ્ ।
 ઉદારસ્ય તૃણમ્ વિત્તમ્ ।
 નિઃસ્પૃહસ્ય તૃણમ્ વિશ્વમ્ ।
 અમિત્રસ્ય કુતઃ સુખમ્ ।
 સજ્જનાનામ્ સમાગમઃ અભ્યુ-
 દયાય ।

પરોપકારઃ પુણ્યાય, પાપાય
 પરપીડનમ્ ।
 યલસ્ય ધનમ્ મદાય ।
 ગૃહાણિ વાસાય, ન દર્શનાય ।
 મયૂરસ્ય કેકારવઃ નરાણામ્
 આહ્વાદાય ।
 સજ્જનાય નમઃ ।
 ગુરુચરણેભ્યઃ નમઃ ।
 રામલક્ષ્મણાભ્યામ્ નમઃ ।^૩
 દૈત્યેભ્યઃ દેવાઃ ન અલમ્ ।
 દુર્જનાય સજ્જનઃ ન અલમ્ ।
 કુશલવાભ્યામ્ રામસ્ય સૈન્યમ્
 ન અલમ્ ।^૪
 ધનિકાનાં ચોરેભ્યઃ ભયમ્ ।
 વૃક્ષાણામ્ વાતાત્ ભયમ્ ।
 મનુષ્યાણામ્ મરણાત્ ભયમ્ ।
 મૂષકાનામ્ માર્જારેભ્યઃ ભયમ્ ।^૫

નિયમ ૨ જે:—શ્રેષ્ઠતાવાચક વિશેષણો (Adjectives in superlative degree) વાપરવામાં આવે, સારે જે નામના સંબંધમાં શ્રેષ્ઠતા સૂચવવામાં આવી હોય તે નામને છઠ્ઠી અગર સાતમી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

નિયમ ૩ જે:—નમઃ શબ્દનો ઉપયોગ કરતી વખતે જેને નમસ્કાર કરવાના હોય તે વ્યક્તિને ચોથી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

નિયમ ૪ થો:—અલ્પ નો અર્થ ‘પુરતું હોવું,’ ‘શક્તિમાન હોવું,’ એવો થતો હોય ત્યારે જેના સંબંધમાં પુરતાં હોય અગર શક્તિમાન હોય તેને યોથી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

નિયમ ૫ મો:—જેના તરફથી લય ઉત્પન્ન થતો હોય તે પાંચમી વડે દર્શાવાય છે.

શબ્દકોશ

તૃપ્ત (વિ.)=ધરાયલો.	અમ્યુદય: (ન.)=આત્માદી.
કનિષ્ઠ (વિ.)=સૌથી નાનો.	સ્થલ: (ન.)=લુચ્ચો માણસ.=શઠ:
વૈવર્ણ્યમ્ (ના.)=શીકાશ.	આહ્લાદ: (ન.)=આનંદ.
કૌન્તેય: (ન.)=કુન્તાનો પુત્ર.	વાત: (ન.)=પવન.
વિત્તમ્ (ના.)=પૈસો.	મૂષક: (ન.)=ઊંદર.
અમિત્ર: (ન.)=મિત્ર વગરનો.	માર્જાર: (ન.)=ખિલાડો.
(અ=નથી મિત્રમ્=મિત્ર જેનો તે.)	

મનોયત્ન ૪

નીચેના વાક્યોમાં યોગ્ય શબ્દો યોગ્ય વિભક્તિમાં વાપરો:—

- (૧) ચૌરાણામ્ ——— મયમ્ ।
- (૨) ——— નમઃ ।
- (૩) ——— આમ્નઃ શ્રેષ્ઠઃ, ——— ચમ્પકઃ શ્રેષ્ઠઃ ।
- (૪) કંસાય ——— અલ્પમ્ ।
- (૫) વ્યાઘ્રાણામ્ ——— વાસઃ, મનુષ્યાણામ્ ——— વાસઃ ।
- (૬) ——— જલં વિપુલમ્, ——— તુ અલ્પમ્ ।

બીજી અને ત્રીજી વિભક્તિ

વસુદેવસ્ય પુત્રઃ વાસુદેવઃ ।
 ઇન્દ્રસ્ય પુત્રઃ એન્દ્રઃ ।
 ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ।
 ગતસ્ય શોચનમ્ ન ।
 અવિદ્યસ્ય કુતઃ ધનમ્ ।
 ન તોષાત્ પરમમ્ સુખમ્ ।
 અનૃતાત્ પરમ્ પાતકમ્ ન ।
 શીલાત્ પરમ્ ધનમ્ ન ।
 દારિદ્ર્યાત્ મરણમ્ વરમ્ ।
 મૂર્ખસમાગમાત્ નિર્જનમ્ વરમ્ ।
 ધિક્ કૌરવાણામ્ શાઠ્યમ્ ।
 ધિક્ સ્વલાનામ્ દુર્જનત્વમ્ ।
 ધિક્ પ્રહસનમ્ ।
 વિનયેન વિના જ્ઞાનમ્ ન ।

બીજમ્ વિના ફલમ્ ન ।
 કારણાત્ વિના કલહઃ ન ।
 ગુણૈઃ વિહીનાઃ જનાઃ મૃગૈઃ
 સમાનાઃ ।
 નેત્રેણ કાણઃ શુક્રઃ ।
 પાદેન સ્વપ્નઃ ભિક્ષુકઃ ।
 કર્ણેન બધિરઃ આચાર્યઃ ।
 અલમ્ વિષાદેન ।
 અલમ્ અશ્રુપાતેન ।
 અલમ્ અધુના સંદેહેન ।
 અલમ્ અતિવિસ્તરેણ ।
 અહો કર્ણસ્ય ઔદાર્યમ્ ।
 અહો અશોકસ્ય ધર્મપરિ-
 પાલનમ્ ।

સજ્જનાનામ્ અર્થત્યાગઃ પર-
 કલ્યાણાય ।
 સંતોષઃ એવ પુરુષસ્ય પરં
 નિધાનમ્ ।
 કામઃ ક્રોધઃ લોભઃ ત્રિવિધિમ્
 નરકસ્ય દ્વારમ્ ।
 રામ રાવણયોઃ યુદ્ધં રામરાવ-
 ણયોઃ ઇવ ।

શુદ્ધાણામ્ ધનસ્ય પરિત્યાગઃ
 કામાય, ન ધર્માય ।
 સત્યમ્ શૌર્યમ્ ત્યાગઃ સજ્જના-
 નામ્ મહાગુણાઃ ।
 ईश्वरस्य नामपठनम् सर्वथा
 जनानाम् कल्याणाय ।
 મનુજાનામ્ જ્ઞાનતઃ જ્યૈષ્ઠ્યમ્ ।

નિયમ ૬ ક્રો:—ધિક્ (ધિક્કાર હો) અવ્યયનો પ્રયોગ બીજી વિભક્તિ સાથે કરવામાં આવે છે.

નિયમ ૭ મો:—વિના અવ્યયનો પ્રયોગ ત્રીજી વિભક્તિના નામ સાથે થાય છે. ઘણી વખત બીજી કે પાંચમી વિભક્તિ સાથે પણ એનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

નિયમ ૮ મો:—જે અંગ અથવા ઇન્દ્રિયમાં ખોડ હોય તે અંગ કે ઇન્દ્રિયવાચક શબ્દને ત્રીજી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

નિયમ ૯ મો:—અલ્પ નો અર્થ ‘અસ કરવું’ (Enough of), થતો હોય ત્યારે એની સાથે સંબંધ ધરાવતો શબ્દ ત્રીજી વિભક્તિમાં વાપરવામાં આવે છે.

શબ્દકોશ

ગતમ્ (ના.) = ગયેલું.

શોચનમ્ (ના.) = શોક.

અવિદ્યઃ (ન.) = વિદ્યા વગરનો

માણસ. (અ = નથી. વિદ્યા = વિદ્યા
જેને તે)

તોષઃ (ન.) = સંતોષ.

અનૃતમ્ (ના.) = જુઠાણું. (અન =
નહિ. કૃત = સમ્યાધ)

પાતકમ્ (ના.) = પાપ.

શીલમ્ (ના.) = ચારિત્ર્ય.

વરમ્ (અ.) = સારું, ઇચ્છવા યોગ્ય.

નિર્જનમ્ (ના.) = એકાંત. (નિસ્ =
નહિ. જનઃ = માણસ, માણસો નથી
જ્યાં એવી જગ્યા)

શાઠ્યમ્ (ના.) = બુદ્ધ્યાધ.

પ્રહસનમ્ (ના.) = મસ્કરી.

વિહીન (વિ.) = વગરનો.

મૃગઃ (ન.) = જનાવર.

કાણ (વિ.) = કાણો.

કામઃ (ન.) = ઇચ્છા.

સ્વપ્ન (વિ.) = સુષો.

અધિર (વિ.) = બહેરો.

વિષાદઃ (ના.) = શોક, ગમગીની.

અધુના (અ.) = હમણાં, હવે.

અતિવિસ્તરમ્ (ન.) = લંબાણ.

ઔવાર્યમ્ (ના.) = ઉદારતા.

અર્થઃ (ન.) = પૈસો.

નિધાનમ્ (ના.) = ભંડાર.

હવ (અ.) = જેવું.

મનુજઃ (ન.) = માણસ. (મનુઃ = મનુ.

જન્ = ઉત્પન્ન થયેલો, મનુમાંથી.
ઉત્પન્ન થયેલા.)

રામઃ † (નરજાતિ)

એકવચન	દ્વિવચન	અહુવચન.
પહેલી વિ. રામઃ	રામૌ	રામાઃ
બીજી વિ. રામમ્	રામૌ	રામાન્
ત્રીજી વિ. રામેણ*	રામાભ્યામ્	રામૈઃ
ચોથી વિ. રામાય	રામાભ્યામ્	રામેભ્યઃ
પાંચમી વિ. રામાત્	રામાભ્યામ્	રામેભ્યઃ
છઠ્ઠી વિ. રામસ્ય	રામયોઃ	રામાણામ્
સાતમી વિ. રામે	રામયોઃ	રામેષુ
સંબોધન વિ. રામ	રામૌ	રામાઃ

આપણે અ કારાંત (જેને છેડે અ આવે એવા) નામોના રૂપો આ પાઠોમાં જોયા. ગુજરાતીની માફક સંસ્કૃતમાં જાતિ ત્રણ છે. અ કારાંત વિશેષણનો ઉપયોગ વિશેષ્યનો સંબંધ ધ્યાનમાં રાખી ત્રણે જાતિમાં થાય છે. પરંતુ અ કારાંત નામો માત્ર બે જાતિનાજ-નર અને નાન્યતરના-હોય છે. વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડતી વખતે આ બે જાતિના નામના રૂપમાં માત્ર પહેલી, બીજી અને સંબોધન વિભક્તિમાંજ ફેર પડે છે. એ સિવાયની બીજી પાંચ વિભક્તિના અ કારાંત નામોના રૂપો નર અને નાન્યતર જાતિમાં સરખાં હોય છે. વિદ્યાર્થીને સુગમ થઈ પડે એ માટે વિભક્તિના પ્રત્યયો અને એ પ્રત્યયો લગાડતી વખતે થતાં ફેરફારો આહિં આપવામાં આવ્યા નથી. માત્ર રામ શબ્દને એ પ્રત્યયો લગાડી એનાં તૈયાર રૂપો આપ્યા છે. બીજા અ કારાંત નામોના રૂપો વિદ્યાર્થીઓએ એ પ્રમાણે તૈયાર કરી લેવાં.

† આ રૂપો તૈયાર કર્યા પછી વિદ્યાર્થી નિચેનો શ્લોક મુખપાઠ કરશે તો રૂપ મોટે રાખવા સુગમ થઈ પડશે.

રામઃ રાજમણિઃ સદા વિજયંતે, **રામં** રમેશં ભજયતે ।

રામેણામિહતા નિશાચરચમ્પૂઃ **રામાય** તસ્મૈ નમઃ ॥

રામાત્ નાસ્તિ પરાયણં પરતરં **રામસ્ય** દાસોસ્મ્યહમ્ ।

રામે ચિત્તલયં સદા ભવતુ મે મો **રામ** મામુદ્ધર ॥

જલમ્ (નાન્યતરભતિ)

પહેલી વિ. જલમ્ જલે જલାନિ ।

બીજી વિ. જલમ્ જલં જલାନિ ।

ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠી અને સાતમી વિભક્તિમાં જલ ના રૂપે રામ જોવા છે.

સંબોધન જલ જલે જલાનિ.

* રામ+ઇન, આ પ્રત્યય લગાડતી વખતે ઇન માંના ન નો ન થયો છે. ન ના આ ફેરફાર માટે ચોક્કસ નિયમ છે અને વિદ્યાર્થીઓએ તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવો.

દીર્ઘ+આનિ દીર્ઘ+ઘ+અઆ+નિ ર અને ન ની વચ્ચે ક વર્ગનો દીર્ઘાણિ
અક્ષર અને સ્વર છે.

પુરુષ+નામ્ પુરુષ+અ+નામ્ ષ અને ન ની વચ્ચે સ્વર છે પુરુષાણામ્

વિપ્ર+ઇન વિપ્+ર્+અઇ+ન ર અને ન ની વચ્ચે સ્વર છે વિપ્રેણ

મનુષ્ય+ઇન મનુ+ષ્+યઇ+ન ષ અને ન ની વચ્ચે ય અને સ્વર છે મનુષ્યેણ

વૃક+નામ્ વ્+ઋ+ક્+નામ્ ઋ અને ન ની વચ્ચે ક અને સ્વર છે વૃકાણામ્

નિયમ:—(i) એકજ પદમાં ઋ, ઋ, ર અથવા ષ અને ન ની વચ્ચે ક વર્ગનો કોઈ અક્ષર, વ વર્ગનો કોઈ અક્ષર, અનુનાસિક અથવા તો ય, વ કે ર પૈકીનો કોઈ પણ વ્યંજન, અગર કોઈ સ્વર આવે તો ન નો ન્ કરવામાં આવે છે. માટે ઉપરના દાખલાઓમાં આનિ, નામ્ અને ઇન પ્રત્યયોમાંના ન્ નો ન્ થયો છે. એજ પ્રમાણે એકજ પદમાં ઋ, ઋ, ર કે ષ ની પછીતરત ન આવે તોપણ ન્ નો ન્ કરવામાં આવે છે. પદને અંતે ન આવે તો ન્ નો ન્ કરવામાં આવતો નથી.

મનોયત્ન ૫

(અ) નીચેના વાક્યોમાં કૌંસમાં આપેલા શબ્દો યોગ્ય વિલક્ષિતમાં વાપરો:-

(૧) અલમ્ ——— (ઉપહાસઃ)

(૨) યથા ——— વિના રાગઃ, તથા ——— વિના નરઃ
(તાનમ્, માનમ્)

(૩) ધિક્ મનુજાનામ્ ——— (આઢંબરઃ)

(બ) નીચેના સામાસિક શબ્દો છૂટા પાડી લખો:-

મૂર્ચ્સમાગમઃ, સ્વાર્થત્યાગઃ, ધર્મસાધનમ્, નામપઠનમ્,
ધર્મપરિપાલનમ્ ।

મનોયત્ન ૬ નીચેના ખાનાઓમાં પુરૂડી કરી છે ત્યાં ખરા રૂપો લખો:-

નામ	પહેલી દ્વિવચન	છટી દ્વિવચન	ત્રીજી બહુવચન	પાંચમી એકવચન	પહેલી બહુવચન
નરઃ		*	*		
રાક્ષસઃ				*	*
પ્રહસનમ્	*	*			
સજ્જનઃ			*	*	
તૃણમ્		*			*
તટાગઃ	*			*	

મનોયત્ન ૭

અ

નામનુ ૩૫	રાસમા- ભ્યામ્	નયને	કોકિલ્યોઃ	સમુદ્રેભ્યઃ	રુતમ્	તઢાગૌ
વિભક્તિ અને વચન લખો						

બ

વિશેષણો	૩પો ઓળખો	વિરૂદ્ધ અર્થવાળું વિશે- પણું એજ ૩૫ આપો
પીનો		
પલ્પાત્		
નશ્વરાણિ		
ક્ષારેષુ		
કઠોરેણ		
મનોહરાભ્યામ્		
શીતલયોઃ		
શ્વેતૈઃ		
ચંચલે		

पुनरावर्तन

प्रश्नपत्र १ ले।

१. नीचेना वाक्योनुं गुजरातीभां भाषांतर करोः—

अतिमात्रम् दोषाय ।

त्रिलोचनाय नमः ।

अलम् उत्तरोत्तरेण ।

वित्तस्य विभूषणं पात्रे व्ययः ।

सङ्कटसमये विस्मयः कापुरुषा-
णाम् लक्षणम् ।

अपथ्यानाम् तु अज्ञानाम् परि-
णामः अतिदारुणः ।

समानशीलव्यसनेषु सख्यम् ।

सज्जनानाम् रक्षणाय, धर्मस्य संस्थापनाय, दुर्जनानाम्
विनाशाय च ईश्वरस्य प्रादुर्भावः युगे युगे ।

२. नीचेना वाक्योभां योग्य शब्द भूषाः—

(१) प्रभाते सूर्यस्य प्रकाशः —, मध्याह्ने तु — ।

(२) दुर्जनानाम् हृदयम् —, सज्जनानाम् च — ।

(३) खलानाम् धनम् —, सुजनानाम् तु — ।

(४) रासभानाम् चीत्कारः—, किन्तु कोकिलानाम् कूजनम्— ।

(५) कापुरुषाणाम् — भयम्, किन्तु शूराणाम् — तृणम् ।

(६) पुरुषाणाम् स्वरः —, स्त्रीणाम् च — ।

३. नीचेना शब्दो आपेला वाक्योभां योग्य विभक्तिभां अनुक्रमे
वापरोः—

नयन, अन्न, शरीरपोषण, मरण, मृग, दैव.

(अयम्) मिश्रुकः —
अन्धः ।

मिश्रुकः — विना कुशः ।

मिश्रुकः — न अलम् ।

मिश्रुकस्य — न मयम् ।

मिश्रुकस्य जीवनम् न
— अपि समानम् ।

धिक —

४. नीयेना वाक्योभां आपेक्षा शब्दोभांथी पसंद करी योज्य
शब्दो भूकोः—

पीनौ, मनोहराणि, ह्रस्वौ, पुण्यम्, विरूपम्, भीषणम्, दीर्घाः ।

(१) गुरुचरणानाम् वर्शनम् — ।

(२) राक्षसानाम् भुजौ —, मुखम् —, केशाः च — ।

(३) तडागे कमलानि — ।

(४) उष्ट्रस्य मुखम् — ।

(५) उष्ट्रस्य कर्णौ — ।

५. नीयेना पदोभां नियमं प्रमाणे न नो ण् थतो होय तो करो.
न्यां न थाय त्यां न थवाना कारणो आपोः—

(१) व्याघ्र + आ + नाम्

(४) स्वर + आन्

(२) हरित + आनि

(५) पुरुष + इन्

(३) नश्वर + आ + नाम्

(६) गृह + आनि

शब्दकोश.

अतिमात्रम् = वधारे पउतुं.

त्रिलोचनः (न.) = शंकर भगवान्.

(त्रि=त्रय-लोचन=आंभ, त्रय छे
आंभ जेनी ते)

कापुरुषः (न.) = आयलो भाषुस.

उत्तरोत्तरम् (ना.) = सामो जवाय.

क्षुद्रः (न.) = डलडी वृत्तिने भाषुस.

प्रादुर्भावः (न.) = प्रागत्य.

विरूप (वि.) = भेडोण.

वययः (न.) = वपरास.

ક્રિયાપદ

દરેક વાક્યમાં એક કર્તા અને એક ક્રિયાપદ હોવાં જોઈએ. કર્તા અને ક્રિયાપદ એ વાક્યના મુખ્ય અંગો છે, અને બેમાંથી એક ન હોય તો વાક્ય બનતું નથી. કર્તા તરીકે કોઈ નામ અગર સર્વનામ વપરાય છે. નામનો વિચાર આપણે આગલા પાઠોમાં કર્યો. સર્વનામનો વિચાર આપણે પાછળથી કરીશું. વાક્યના બીજા અંગ ક્રિયાપદનો વિચાર હવે આપણે કરીએ.

અત્યાર સુધી દરેક વાક્યમાં આપણે ક્રિયાપદ વાપર્યું નથી, તો એ વાક્ય કેમ હોઈ શકે એ પ્રશ્ન સહજ છે. પરંતુ આહિં યાદ રાખવું જોઈએ કે દરેક વાક્યમાં 'છે' ક્રિયાપદ અધ્યાહાર્ય છે. 'હોવું' ધાતુ માટે સંસ્કૃતમાં અસ્ ધાતુ છે. એના ત્રીજા પુરુષમાં અસ્તિ, સ્તઃ, અને સન્તિ એમ ત્રણ વચનના અનુક્રમે ત્રણ રૂપો છે. આ રૂપો વાક્યમાં વપરાય અગર અધ્યાહાર પણ રાખી શકાય. આગલા પાઠોમાં દરેક વાક્યમાં અસ્ ધાતુના આ રૂપો પૈકી એક રૂપ વાપરી શકાય; અગર ક્રિયાપદને અધ્યાહાર રાખી આપણે જેમ વાક્યો લખ્યાં છે તેમ લખાય. આ સિવાયના બીજા ધાતુઓના રૂપો અધ્યાહાર રાખી શકાતા નથી, પરંતુ વાક્યમાં વાપરવા પડે છે.

સંસ્કૃતમાં ક્રિયાપદો મૂળ બે ભાગમાં વહેંચાયા છે. આ બે ભાગો તે પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદઃ એટલે કેટલાક ધાતુઓ પરસ્મૈપદી હોય છે, અને કેટલાક ધાતુઓ આત્મનેપદી હોય છે. એવાં પણ કેટલાક ધાતુઓ હોય છે કે જે બંને પદમાં એકી સાથે આવી શકે છે. આવા ધાતુઓને ઉભયપદી કહેવામાં આવે છે.

બંને પદમાં ધાતુઓને દશ ભાગમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે. આ દરેક ભાગને ગણ કહે છે. એટલે પરસ્મૈપદમાં આવેલા ધાતુઓને દશ ગણમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે, અને એજ પ્રમાણે આત્મનેપદના ધાતુઓને પણ દશ ગણમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે.

ન્યારે આપણે ક્રિયાપદનો વિચાર કરીએ, ત્યારે ધાતુ કયા પદનો અને

કયા ગણુનો છે તે આપણે પ્રથમ નક્કી કરી લેવું જોઈએ. એના પદનો અને ગણુનો નિર્ણય કર્યા પછીજ એના રૂપો થઈ શકે છે.

પહેલાં આપણે પરસ્મૈપદમાં આવતા ધાતુઓનો વિચાર કરીએ. ક્રિયાપદને કાળના પ્રત્યયો લાગે છે. આ પુસ્તકમાં આપણે વર્તમાનકાળ અને ભૂતકાળ એમ બે કાળો શિખવાના છે. એ ઉપરાંત આપણે આજ્ઞાર્થ અને વિદ્યર્થ એમ બે અર્થ શિખવાના છે. આપણે પ્રથમ વર્તમાનકાળનો વિચાર કરીએ.

પરસ્મૈપદના ધાતુઓ માટે વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો આ છે:—

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પહેલો પુરુષ	મિ	વ:	મ:
બીજો પુરુષ	સિ	થ:	થ
ત્રીજો પુરુષ	તિ	ત:	અન્તિ

આ પ્રત્યયો લગાડતા પહેલાં બે નિયમો ધ્યાનમાં રાખવાના છે.

(અ) મિ, વ: , અને મ: પ્રત્યયો પહેલાં અંગને છેડે અ આવે તેનો આ કરવો.

(આ) અન્તિ પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં અંગને છેડે અ આવે તે અ કાઢી નાંખવો.

આપણે આ પુસ્તકમાં દશ ગણુમાંથી માત્ર ચારજ ગણુ—પહેલો, ચોથો, છઠ્ઠો અને દશમો—શિખવાના છે. આ ગણુની નિશાની નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ લો ગણુ	અ	૪ થો ગણુ	ય
૬ ઠો ગણુ	અ	૧૦ મો ગણુ	અય

આપણે પહેલાં ચોથા ગણુનો વિચાર કરીએ.

પાઠ ૫ મો

ચોથો ગણ

ચોથા ગણની નિશાની ય છેઃ એટલે ચોથા ગણના કોઈ પણ ધાતુનું ૩૫ તૈયાર કરવું હોય તો ધાતુને ય લગાડવામાં આવે છે. આ રીતે તૈયાર થયેલું ૩૫ અંગ કહેવાય છે. અંગને પછી કાળના પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે. જેમકેઃ—

લુ઼ + ય + િ =લુ઼મ્યતિ

(ધાતુ)+(ગણની નિશાની)+(કાળનો પ્રત્યય)

સ્નિહ + ય + િ =સ્નિહ્યતિ.

લુ઼+ય+મિ=લુ઼મ્+ય્+અ+મિ=લુ઼મ્+ય્+મા+મિ (નિયમ અ)=લુ઼મ્યામિ.

એજ પ્રમાણે લુ઼+ય+વઃ=લુ઼મ્યાવઃ અને લુ઼મ્+ય+મઃ=લુ઼મ્યામઃ. વળી

લુ઼મ્+ય+અન્તિ=લુ઼મ્+ય્+અન્તિ (નિયમ આ)=લુ઼મ્યન્તિ.

લુ઼ ના વર્તમાનકાળના ૩૫ો

લુ઼મ્યામિ

લુ઼મ્યાવઃ

લુ઼મ્યામઃ

લુ઼મ્યસિ

લુ઼મ્યથઃ

લુ઼મ્યથ

લુ઼મ્યતિ

લુ઼મ્યતઃ

લુ઼મ્યન્તિ

નીચેના ખાનાઓમાં આપેલા ધાતુઓના ૩૫ો આ પ્રમાણે તૈયાર કરોઃ—

તુષ્+ય+કાળના પ્રત્યયો	હ્રદ્+ય+કાળના પ્રત્યયો

(૨૧)

નીચે આપેલા ધાતુઓના ભાગેલા રૂપો તૈયાર કરી લખો.

ધાતુ	ત્રીજો પુરુષ એકવચન	ત્રીજો પુરુષ બહુવચન	પહેલો પુરુષ દ્વિવચન	બીજો પુરુષ બહુવચન
ક્રુષ્				
શુષ્				
નૃત્				
પુષ્				
સ્નિહ્				
હૃષ્				
શ્લિષ્				
કુહ્				

ક્રિયાપદનું રૂપ	રૂપ ઓળખો	અર્થ લખો
પુષ્યન્તિ		
તુષ્યથઃ		
કુપ્યામઃ		
ક્ષુભ્યસિ		
શ્લિષ્યથ		

ઉદ્યમેન હિ સિધ્યન્તિ કાર્યાણિ,
ન મનોરથૈઃ ।

પુરુષકારેણ વિના દૈવં* ન
સિધ્યતિ ।

ધીરઃ દુઃખેન ન ક્ષુભ્યતિ ।

વિક્કલોનાં* ચિત્તાનિ દુઃખસ્ય
આગમેન ક્ષુભ્યન્તિ ।

પરવાદેન ન તુષ્યામઃ ।

સજ્જનાઃ પરકીયસ્ય સુખસ્ય
વૃત્તાન્તેન તુષ્યન્તિ ।

કાપુરુષાઃ ભયસ્થાનાનાં* શ્રવ-
ણમાત્રેન મુહ્યન્તિ ।

કિં દુઃખસ્ય આગમે મુહ્યથ ।

પુત્રઃ જનકે સ્તિહ્યતિ ।

છાત્રાઃ આચાર્યેષુ સ્તિહ્યન્તિ ।

રામલક્ષ્મણૌ ભરતશત્રુઘ્નયોઃ
સ્તિહ્યતઃ । ૧૦

વિહંગમેષુ ઉપલાન્ અસ્યસિ ।

દુર્જનાઃ આત્માનામ્ અપિ કાર્યેષુ
વિદ્વાન્ ઉત્પાદયન્તિ ।

મેઘસ્ય આગમે મયૂરાઃ વૃત્યન્તિ ।

નિવાધે તઢાગસ્ય જલં* સૂર્યસ્ય
આતપેન શુષ્યતિ ।

રોગૈઃ નરસ્ય બલં નશ્યતિ ।

ક્લેશેન ચિત્તસ્ય સ્વાસ્થ્યમ્
અવધાનં ચ નશ્યતઃ ।

શક્કરઃ અનદ્વાય કુપ્યતિ ।

આચાર્યઃ અસાધુવૃત્તેભ્યઃ

શિષ્યેભ્યઃ ક્રુધ્યતિ ।

દુર્જનેભ્યઃ દુઃશીલેભ્યઃ ચ
કુપ્યામિ ।

જનકઃ અવિનીતમ્ પુત્રમ્ અભિ-
ક્રુધ્યતિ ।

રુઘ્નાઃ અકારણમ્ આત્માન્ અપિ
અભિક્રુધ્યન્તિ । ૧૧

અનુત્તાનાં પાપં* સદ્યઃ એવ
વિનશ્યતિ ।

અન્ધાનાં દીપેન કિમ્ ।

મૂર્ખાણામ્ ઉપદેશૈઃ કિમ્ ।

અક્ષુધિતાનામ્ અન્નેન કિમ્ ।

લોચનાભ્યાં વિહીનસ્ય ધર્પણેન
કિમ્ । ૧૨

મદ્યપાઃ મદિરાપાનેન માદ્યન્તિ ।

માદકૈઃ પાનૈઃ માદ્યામઃ ।

વાર્ધક્યે અપિ નરાણાં કામઃ
ન પ્રશામ્યતિ ।

ઈશ્વરઃ શરણાગતાનામ્ મનુષ્યા-
ણામ્ અપરાધાન્ ક્ષામ્યતિ ।

ગ્રામાત્ ગ્રામમ્ ભ્રામ્યામિ ।

ભિક્ષુકઃ ગૃહાત્ ગૃહમ્ ભ્રામ્યતિ ।

* નિયમ ii. પદને અંતે મ્ આવે અને તેના પછી ઙ્, ષ્, સ્, ર્ અગર હ આવે તો મ્ ને બદલે - મૂકવામાં આવે છેઃ અને આ સિવાય બીજો કોઈ વ્યંજન આવે તો મ્ નો - થાય, અગર એ વ્યંજનના વર્ગનો અનુનાસિક મૂકાય છે.

કર્તા અને ક્રિયાપદ:—સંસ્કૃતમાં કર્તા અને ક્રિયાપદને નિકટનો સંબંધ છે. કર્તા જે ત્રીજા પુરૂષમાં હોય તો ક્રિયાપદ પણ ત્રીજા પુરૂષમાં વપરાય છે. તેમજ કર્તા જે એકવચનમાં હોય તો ક્રિયાપદ પણ એકવચનમાં વપરાય છે. કર્તા અને ક્રિયાપદ હંમેશા એકજ પુરૂષ અને એકજ વચનમાં વપરાય છે.

નિયમ (૬):—ચોથા ગણની ય નિશાની લગાડતા પહેલાં શમ્, શ્રમ્, ક્ષમ્, ક્રમ્, ક્લમ્ અને મદ્ — આ ધાતુઓમાં ઉપાંસ (છેલ્લા વ્યંજનની આગળ) અ આવે છે તેનો આ કરવો.

નિયમ ૧૦ મો:—ક્ષિદ્ધ ધાતુ સાથે જેના પ્રત્યે સ્નેહ અતાવવો હોય તે વ્યક્તિ અથવા પદાર્થને સાતમી વિભક્તિમાં વાપરવામાં આવે છે.

નિયમ ૧૧ મો:—ક્રોધ, દ્રોહ, અદેખાઈ, કે ઇર્ષ્યા અતાવનાર ક્રિયાપદોનો ઉપયોગ કરતી વખતે, જેના તરફ ક્રોધ, દ્રોહ, અદેખાઈ, કે ઇર્ષ્યાની લાગણી અતાવવામાં આવે તેને ચોથી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે. પરંતુ કુષ્, દુહ્, વિગેરે ધાતુઓ સાથે અભિ ઉપસર્ગ જોડવામાં આવે તો એ ક્રિયાપદો સકર્મક અને છે, અને તેમની સાથે ચોથી નહીં પણ ખીજી વિભક્તિ વાપરવામાં આવે છે.

નિયમ ૧૨ મો:—કિમ્ નો અર્થ ‘ શો ઉપયોગ ’ થાય છે. એ અર્થમાં ધણીવાર કિમ્ પ્રયોજનમ્, કઃ ગુણઃ, અથવા તો કઃ અર્થઃ પણ વપરાય છે. સંસ્કૃતમાં આ શબ્દોના ઉપયોગ માટે ચોક્કસ નિયમ છે. જે વસ્તુનો ઉપયોગ હોય તે વસ્તુના નામને ત્રીજી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે; અને જે માણસને એનો ઉપયોગ હોય તે માણસ સૂચક શબ્દને છઠી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

શબ્દકોશ

ચોથા ગણના ધાતુઓ

શબ્દો

અસ્=ફેંકવું
 કુપ્=ગુસ્સે થવું
 કુધ્=ક્રોધ કરવો
 ક્લમ્=કંટાળી જવું
 ક્ષમ્=માફી આપવી
 ક્ષુમ્=ખળલજવું
 તુષ્=સંતોષ પામવો
 દુહ્=દ્રોહ કરવો
 નગ્=નાશ પામવું
 વૃત્=નાશવું
 પુષ્=પોષણ કરવું
 ભ્રમ્=ભટકવું
 મદ્=માંડા બનવું
 મુહ્=મોહ પામવું
 લુદ્=આળોટવું
 લુમ્=લોભ કરવો
 શમ્=શાંત થવું
 શુષ્=સુકાવું
 શ્રમ્=થાકી જવું
 મ્લિષ્=ભેટવું
 સિધ્=સિદ્ધ થવું, પાર પાડવું
 ક્લિહ્=સ્નેહ રાખવો
 દૃષ્=દર્શ પામવું

અનક્ષ્ (ન.)=કામદેવ
 અનુતત્તઃ (ન.)=પસ્તાવો થયો છે
 જેને એવો માણસ
 અવધાનમ્ (ના.)=એકાગ્રતા
 અવિનીત (વિ.)=ઉદ્ધત
 આગમઃ (ન.)=આવવું તે, આગમન
 આત્તઃ (ન.)=સગાવહાલાં
 ઉપલઃ (ન.)=પથર
 છાત્રઃ (ન.)=નિશાળીઓ
 દુઃશીલઃ (ન.)=ખરાબ આચરણ-
 વાળો માણસ (દુઃ=ખરાબ શીલં=
 ચારિત્ર્ય)
 નિદાઘઃ (ન.)=ઉનાળો
 પરવાદઃ (ન.)=પારકાની નિંદા
 પુરુષકારઃ (ન.)=પુરુષાર્થ
 મઘપઃ (ન.)=દારૂડીઓ (મઘ=દારૂ
 પા=પીવું)
 મયૂરઃ (ન.)=મેર
 માવક (વિ.)=કેશી
 વાર્ધક્યમ્ (ના.)=વૃદ્ધપણ
 વિહંગમઃ (ન.)=પક્ષી
 સઘઃ एव (અ.)=તરતજ
 સાધુવૃત્ત (વિ.)=સારા આચરણ
 વાળો (સાધુ=સારું વૃત્તં=આચરણ)

ન વિનીતઃ=અવિનીતઃ
 ન કારણમ્=અકારણમ્

ન ઋતમ્=અનૃતમ્
 ન ક્ષુધિતઃ=અક્ષુધિતઃ

મનોયત્ન ૮

નીચે આપેલા શબ્દો ગોઠવી અર્થસૂચક વાક્યો બનાવો:—

સજ્જના:	તુષ્યતિ	મદિરાપાનેન
મદ્યપૌ	તુષ્યતઃ	પરવાદેન
લુબ્ધા:	તુષ્યન્તિ	ગુણૈ:
તાપસ:		સત્યેન
રામકૃષ્ણૌ		અષ્ટેન
ભ્રમરૌ		પુષ્પૈ:
ક્ષુધિતા:		કન્દમૂલૈ:
દુર્જન:		ધનેન

૧ સજ્જના: તુષ્યન્તિ ગુણૈ: ।

૨ _____

૩ _____

૪ _____

૫ _____

૬ _____

૭ _____

૮ _____

* ૯ _____ તુષ્યતિ

* ૧૦ _____ તુષ્યતઃ

* ૧૧ _____ તુષ્યન્તિ

* તમને ગમે તે શબ્દો મુકી પૂરડીવાળા વાક્યો લખો.

મનોરથ ૯

કૌસમાંથી યોગ્ય શબ્દ પસંદ કરી અર્થસૂચક વાક્યો બનાવો:—

- (૧) આચાર્ય: શિષ્યેષુ ——— । (સ્તિહામઃ, સ્તિહ્યાતિ, સ્તિહ્યાથ)
 (૨) સુજનાઃ સત્ત્વેષુ ——— । (સ્તિહ્યાવઃ, સ્તિહ્યાતિ, સ્તિહ્યાન્તિ)
 (૩) રુઘ્નાઃ ——— સ્તિહ્યાન્તિ । (ભેષજ, અન્ન, મરણ)
 (૪) ભ્રમરઃ ——— સ્તિહ્યાતિ । (જલ, કુસુમ, ગૃહ)

નીચેના વાક્યો સંસ્કૃતમાં લખો:—

- (૧) હું આળકો પર સ્નેહ રાખું છું.
 (૨) તમે આળકો પર સ્નેહ રાખતા નથી.
 (૩) સારો માણસ આળકોપર સ્નેહ રાખે છે.
 (૪) દુર્જન માણસો આળકપર સ્નેહ રાખતા નથી.

મનોરથ ૧૦

નીચેના વાક્યોમાં કૌસમાંના શબ્દો યોગ્ય વિભક્તિમાં વાપરો:—

- (૧) તાપસાનામ ——— કિમ્ (આભરણ)
 (૨) ——— ઔષધેન કિમ્ (નિરુજ)
 (૩) ——— ——— કિમ્ (જલ, અતૃષિત)
 (૪) ——— દાનેન કિમ્ } ગમે તે શબ્દ મૂકો
 (૫) ——— ——— કિમ્ }

પાઠ ૬ ઠો

છઠ્ઠો ગણ

છઠ્ઠા ગણની નિશાની અ છે. ધાતુને અ નિશાની લગાડ્યા પછીજ તેને કાળના પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે: જેમકે, સૃજ્+અ+તિ=સૃજતિ. પણ

લિદ્+અ+તિ=લિ+ન્+*+દ્+અ+તિ=લિન્દતિ

સિચ્+અ+તિ=સિ+ચ્+*+ચ્+અ+તિ=સિચ્ચતિ

લુપ્+અ+તિ=લુ+પ્+*+પ્+અ+તિ=લુપ્પતિ

* અનુનાસિક માટે સંસ્કૃતમાં એવો નિયમ છે કે અનુનાસિક પછી તરત જ વ્યંજન આવતું હોય તે વ્યંજનના વર્ગનો અનુનાસિક અક્ષર મૂકાય છે.

નિયમ (૬) છઠ્ઠા ગણની બ નિશાની લગાડતા પહેલાં વિદ્, સિવ્, કૃત્, મુવ્, લુપ્, લિપ્, લિદ્—આ ધાતુઓમાં ઉપાંત્યે અનુનાસિક ઉમેરવામાં આવે છે.

આ નિયમો ધ્યાનમાં રાખી છઠ્ઠા ગણના નીચે આપેલા ધાતુઓના રૂપો તૈયાર કરો:—

મૃજ્	મુવ્
------	------

નીચેના ખાનામાં જ્યાં કૂદડી હોય ત્યાં રૂપો બનાવી લખો:—

ધાતુ	ત્રીજો પુ. અહુવચન	પહેલો પુ. એકવચન	પહેલો પુ. દ્વિવચન	બીજો પુ. દ્વિવચન
તુદ્	*		*	
લિદ્		*		*
લિપ્			*	
પ્રચ્છ	*	*		
ઉચ્છ		*	*	
ઇષ્ (ઇચ્છ)		*		
સિવ્	*			*

वसिष्ठः विलीपं कुशलम्
पृच्छति ।

मित्राणि अनामयम् पृच्छामि ।

संसारे जनाः सुखम् इच्छन्ति ।

दुर्जनः शठः च* कलहम् इच्छतः ।

दुर्जनानाम् अपि कल्याणम्
इच्छामः ।

पतङ्गः प्रदीप्तं ज्वलनं नाशाय
प्रविशति ।

स्वप्ने अपि वचनस्य भङ्गं न
इच्छसि ।

सुप्तस्य सिंहस्य मुखे मृगाः न
प्रविशन्ति ।

विटपेषु उपविशन्ति शाखा-
मृगाः ।

वेत्रासने उपविशति आचार्यः ।

हस्ताभ्याम् नेत्रे स्पृशामि शयन-
त्यागकाले ।

रामलक्ष्मणौ दशरथस्य पादौ
स्पृशतः ।

इन्द्रियाणाम् अनिग्रहात् नरः
पतनं स्पृशति ।

देवस्य चरणौ दिने दिने स्पृशथ ।

पादपाः पुष्पाणि सृजन्ति ।

ईश्वरः विहाराय विश्वं सृजति ।

वन्त्यानि अपि सत्त्वानि नैसर्गिकं
वैरम् उत्सृजन्ति क्रीडारङ्गे ।

कुशिष्याः आचार्यम् अधि-
क्षिपन्ति ।

कुपुत्रः जनकम् अपि अधिक्षिपति ।

गुरुचरणान् सुजनान् च* न
अधिक्षिपथ ।

खलानां संसर्गः सकलानां
कल्याणानां कुलं क्षिपति ।

हलेन क्षेत्रं कृषसि ।

सज्जनाः आचारेण एव धर्मम्
उपदिशन्ति, न प्रवचनैः ।

क्रोधेन अधरः स्फुरति ।

शुभानाम् आगमे पुरुषस्य
वक्षिणः भुजः स्फुरति ।

मेघः पादपेषु जलं सिञ्चति ।

मालाकाराः प्रतिदिनम् आरामे
पादपान् जलेन सिञ्चन्ति ।

ईश्वरस्य अनुग्रहेण जनाः सुखं
विन्दन्ति ।

वार्धक्ये अपि रागः मोहः च*
नरान् न मुञ्चतः ।

शोकः मनुजस्य अंतःकरणं
कृन्तति ।

क्रोधः कलहः च* मनुष्याणां
हृदयं कृन्ततः ।

प्रज्वलितः दीपः अन्धकारं
विलुम्पति ।

विद्यामंदिरस्य उपवने जलं
सिञ्चामः ।

* संस्कृतभाषायां नाम्ना 'अने' उक्त्यान्वयीया नोदाया होय तो च अने नामानां पछी ओक वार पक्षु भूषणामां आवे छे. (सरभावा प्रेरित पा. ५)

શબ્દકોશ

છટ્ટા ગણના ધાતુઓ

હષ્ [હચ્છ] = ઇચ્છા કરવી
 ઉઠ્ઠ્ = પીથવું
 કૃત્ = કાપવું
 કૃષ્ = ખેંચવું
 ક્ષિપ્ = ફેંકવું, નાશ કરવું
 અધિ+ક્ષિપ્ = અપમાન કરવું,
 હલકા પાડવું
 સિદ્ધ = ખેદ પામવું
 તદ્ = દુઃખ આપવું, ઈર્ષા કરવી
 વિગ્ = બતાવવું
 ઉપ+વિગ્ = ઉપદેશ આપવું
 પ્રચ્છ [પૃચ્છ] = પુછવું
 મુચ્ = છોડવું
 લિખ્ = લખવું
 લિપ્ = ઘેરી વળવું
 લુપ્ = નાશ કરવો
 વિદ્ = જાણવું
 વિગ્ = દાખલ થવું
 ઉપ+વિગ્ = ખેસવું
 સિચ્ = સિંચવું
 સ્ફુર્ = ફરકવું.
 સૃજ્ = ઉત્પન્ન કરવું
 ઉદ્+સૃજ્ = છોડી દેવું
 સ્પૃગ્ = અડકવું.

શબ્દો

અધરઃ (ન.) = નીચલો હોઠ
 અનામયમ્ (ના.) = તંદુરસ્તી (અન્ = નહિ આમયમ્ = રોગ)
 અનિમ્મહઃ (ન.) = અંકુશનો અભાવ
 (અ = નહિ, નિમ્મહઃ = અંકુશ)
 આરામઃ (ન.) = બગીચો
 ઉપવનમ્ (ના.) = બગીચો
 ક્રીડારંગઃ (ન.) = સરકસ
 કુલમ્ (ના.) = કુટુંબ
 કુશિષ્યઃ (ન.) = ખરાબ વિદ્યાર્થી
 (કુ = ખરાબ)
 જ્વલનઃ (ન.) = અગ્નિ, જ્વાલા
 નૈસર્ગિક (વિ.) = સ્વભાવથીજ
 જન્મેલું
 પતન્નઃ (ન.) = પતંગિયું
 પ્રજ્વલિત (વિ.) = બળતો
 પાદપઃ (ન.) = ઝાડ
 માલાકારઃ (ન.) = માળી
 વન્ય (વિ.) = જંગલી
 વિટપમ્ (ના.) = ઝાળી
 વિદ્યામંદિરમ્ (ના.) = નિશાળ
 વેત્રાસનમ્ (ના.) = નેતરની ખુરસી
 શઠઃ (ન.) = લુચ્ચો માણસ
 શાખામૃગઃ (ન.) = પાંદરો
 સત્ત્વઃ (ન.) = પ્રાણી

મનોરથ ૧૧

નીચેના શબ્દોનો ઉપયોગ કરી કેાષ્ઠપિણ પાંચ અર્થસૂચક વાક્યો
બનાવો:—

૧	જનાઃ	દુગ્ધમ્	
૨	વૈદ્યાઃ	સુખમ્	
૩	શુધિતઃ	ધનમ્	इच्छति
૪	તૃષિતઃ	રોગાન્	इच्छतः
૫	ધનિકાઃ	તૃણમ્	इच्छन्ति
૬	વરિદ્ધાઃ	મદિરાપાનમ્	
૭	આચાર્યઃ	અન્નમ્	
૮	બિઢાલઃ	માંસલ્લખણડાનિ	
૯	રુગ્ણાઃ	જલમ્	
૧૦	સિંહઃ	અપૂપમ્	

૧

૨

૩

૪

૫

મનોરથ ૧૨

નીચે આપેલા શબ્દો યોગ્ય રીતે ગોઠવી અર્થસૂચક વાક્યો બનાવો:—

૧	વિદ્વલાઃ	અન્નાનામ્	આગમેન	શુભ્યતિ
૨	કાપુરુષઃ	યુદ્ધસ્ય	શ્રવણેન	શુભ્યતઃ
૩	મૂષકાઃ	ચૌરાણામ્	દર્શનેન	શુભ્યન્તિ
૪	રુગ્ણઃ	બિઢાલાનામ્		
૫	બાલાઃ	દુઃલ્લસ્ય		

૧	_____	
૨	_____	
૩	_____	
૪	_____	
૫	_____	
*૬	_____	શુભ્યતિ
*૭	_____	શુભ્યતઃ
*૮	_____	શુભ્યન્તિ

અનોયત્ન ૧૩

(૧) નીચેના વાક્યો સંસ્કૃતમાં લખો:—

તે નાચે છે.
તે રોજ નાચે છે.
મોર નાચે છે.
મોર ચોમાસામાં નાચે છે.
ચોમાસામાં મોર આનંદથી નાચે છે.

(૨) હું સ્પર્શ કરું છું.

હું દરરોજ સ્પર્શ કરું છું.

હું દરરોજ સવારમાં સ્પર્શ કરું છું.

હું દરરોજ સવારમાં પિતાના પગને સ્પર્શ કરું છું.

સારા છોકરાઓ દરરોજ સવારમાં પિતાના પગને સ્પર્શ કરે છે.

* તમને ગમે તે શબ્દો મળી રૂઢીચાળા વાક્યો લખો.

भजामि पुष्पैः सततं गणेशम् ।
 दुर्जनाः प्रियाणि किन्तु अपथ्या-
 नि वचनानि वदन्ति ।
 दैवम् प्रधानम् इति कापुरुषः
 निर्व्यापारः च* वदतः ।
 प्रातः जनकस्य चरणयोः पतामः ।
 नेत्राभ्यां जलम् पतति ।
 धीराः धर्ममार्गात् न विचलन्ति ।
 सज्जनानाम् वाक्यम् न कदा-
 चित् चलति ।
 वृक्षाः स्वयम् फलानि न खादन्ति ।
 क्षुधितः अपि सिंहः तृणं न
 खादति ।
 पण्डितानाम् समाजे मूर्खाः
 मौनम् भजन्ति ।
 गर्वेण पूर्णाः जनाः देवेभ्यः न
 प्रणमन्ति ।
 कुलस्य श्रुतस्य च* अनुरूपाणि
 आचरणानि किं न आचरासि ।
 दुर्बलान् च दुर्गतान् च* बाहु-
 बलेन रक्षामः ।
 गोपालः अजपोतं स्कन्धेन
 वहति ।

काष्ठभारम् मस्कतेन वहामः ।^{१३}
 निर्लज्जं स्वमहत्वं जल्पथ ।
 खञ्जः त्वरितं न धावति ।
 याचकाः भिक्षादानाय गृहात्
 गृहम् अटन्ति ।
 काकानाम् संपर्केण पिकाः
 मधुरं रुतं न त्यजन्ति ।
 राष्ट्रस्य रक्षणार्थम् प्राणान्
 अपि त्यजामः ।
 पतङ्गस्य उदये पुण्डरीकं
 विकसति ।
 शुकाः मनुजानां वचनानि
 अनुपठन्ति ।
 मृगा मृगैः सङ्गम् अनुव्रजन्ति ।
 तापसाः वने वसन्ति ।
 उत्तरध्रुवप्रदेशेषु जनाः हिमैः
 निर्मितेषु गृहेषु वसन्ति ।
 कैलासम् अधिवसति शंकरः ।
 कमलम् अधिवसन्ति भ्रमराः ।^{१४}
 दुर्जनाः मित्राणि त्यजन्ति, न
 सज्जनाः ।
 परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः ।

વસન્તે કોકિલઃ આમ્રવૃક્ષે
કૂજતિ ।

ક્રોધઃ મનુષ્યાણામ્ અઙ્ગાનિ
વહતિ ।

દુર્જનાઃ સુજનાનાં સુકૃત્યાનિ
અપિ નિન્દન્તિ ।

કિં વૃથા ગૃહાત્ ગૃહમ્ ભ્રમથ ।
અન્નાર્થં કેવલં ન જીવામઃ ।

સૂર્યોદયે વિહગાઃ સુમધુરૈઃ કૂજનૈઃ
રવિદેવમ્ પ્રશંસન્તિ ।

પુત્રેભ્યઃ જનકઃ રામાયણં
શંસતિ ।

મિત્રાય રહસ્યમ્ અપિ શંસામિ ।

ઉપાધ્યાયઃ સદાચારસ્ય ગૌરવં
શિષ્યેભ્યઃ શંસતિ । ૧૫

નિયમ ૧૩ મો:—‘ ઉચકી જવું ’ એવા અર્થસૂચક ધાતુઓ સાથે જે અંગપર ઉચકી જવામાં આવે તે અંગસૂચક શબ્દને ત્રીજી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

નિયમ ૧૪ મો:—વસ્ ધાતુ સાથે અધિ ઉપસર્ગ જોડતાં તે સકર્મક બને છે, અને નેથી તેની સાથે સ્થાનવાચક શબ્દ બીજી વિભક્તિમાં વપરાય છે (સરખાવો નિયમ ૧૧).

નિયમ ૧૫ મો:—શંસ્, કથ્ વગેરે ‘ કહેવું ’ એવા અર્થવાળા ધાતુઓ વાપરતી વખતે જે વ્યક્તિને કહેવું હોય તે વ્યક્તિને ચોથી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

(૧) હું ગુસ્સે થાઉં છું.

હું હંમેશા ગુસ્સે થતો નથી.

અમે બાળકો પર ગુસ્સે થતા નથી.

હું ખરાબ બાળકો પર ગુસ્સે થાઉં છું.

સારા માણસો દુર્જન માણસો પર ગુસ્સે થતા નથી.

(૧૨) તું મેળવે છે.

તું સુખ મેળવે છે.

તું પૈસાથી સુખ મેળવે છે.

હું સારા માણસોની સોબતથી સુખ મેળવું છું.

બાળકો દુર્જન માણસની સોબતથી સુખ મેળવતા નથી.

(૩) તમો દાખલ થાઓ છો.

તમો ઘરમાં દાખલ થાઓ છો.

ચોરો ઘરમાં દાખલ થાય છે.

ચોરો રાત્રે (નક્ત્ર) ઘરમાં દાખલ થાય છે.

(૪) સારા બાળકો જનાવરો પર પશુ સ્નેહ રાખે છે.

(૫) જ્ઞાન વિના સુખ નથી.

(૬) મૂર્ખાઓને પુસ્તકોનો શો ઉપયોગ ?

(૭) દીવાથી અંધકાર નાશ પામે છે.

(૮) ઉઘમથી અમે ધન મેળવીએ છીએ.

(૯) સારા કાર્યોથી માણસો સુખ મેળવે છે.

(૧૦) તું દડાવડે બાળકો સાથે રોજ રમે છે .

(૧૧) રોજ સવારે અને સાંજે તમો રાંધો છો.

(૧૨) ઘડપણમાં શરીરનું સૌંદર્ય નાશ પામે છે.

(૧૩) સિંહ બૂખ્યો હોવા છતાં ઘાસની ઇચ્છા કરતો નથી.

પહેલા ગણની નિશાની અ છે, માટે પત્+અ+તિ=પતતિ એવું રૂપ થાય છે. છઠ્ઠા ગણની અને પહેલા ગણની નિશાની સરખી હોવાથી અને ગણોમાં કેટલીક વાર ફેર દેખાતો નથી, પણ એ એ વચ્ચે મહત્વનો ફેર છે. અત્યાર સુધી આપણે એવા ધાતુઓ લીધા છે કે જેમાં એ ફેરફાર માલમ પડતો નથી. હવે આપણે એવા ધાતુઓ લખ્યો કે જેમાં આ ફેરફાર ખાસ નોંધવા જેવો છે. દાખલા તરીકે:—

બુધ્ + અ + તિ = વ્ + ઉ + ધ્ + અતિ = વ્ + ઓ + ધતિ=બોધતિ

વૃત્ + અ + તે = વ્ + ઋ + ત્ + અતે = વ્ + અર્ + તતે=વર્તેતે

કૃપ્ + અ + તે = ક્ + લ્ + પ્ + અતે = ક્ + અલ્ + પતે=કલ્પતે

જીવ્ + અ + તિ = જ્ + ઈ + વ્ + અતિ = જ્ + ઈ + વતિ=જીવતિ

ની + અ + તિ = ન્ + ઈ + અતિ = ન્ + એ + અતિ=નયતિ*

મૂ + અ + સિ = મ્ + ઋ + અસિ = મ્ + ઓ + અસિ=મવાસિ*

હ + અ + સિ = હ્ + ઋ + અસિ = હ્ + અર્ + અસિ=હરસિ

ઉપરના દાખલાઓ જોતાં માલમ પડશે કે કોઈપણ ધાતુને છેડે સ્વર આવે, પછી તે હ્રસ્વ હોય કે દીર્ઘ, તો તેને બદલે કોઈ બીજોજ સ્વર મૂકવામાં આવે છે. ઉપરના દાખલાઓમાં હ કે ઈ ને બદલે એ, ઉ કે ઋ ને બદલે ઓ, ઋ કે ઋ ને બદલે અર્, અને લ્ ને બદલે અલ્ મૂકવામાં આવ્યો છે.

કેટલાક ધાતુઓને છેડે સ્વર નથી પણ વ્યંજન છે. આ વ્યંજનની આગલો અક્ષર (ઉપાંચ) હ્રસ્વ સ્વર છે, અને ત્યાં પણ આવોજ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ ઉપાંચ દીર્ઘસ્વરમાં કંઈ પણ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. સંસ્કૃતમાં આ ફેરફાર ઘણો મહત્વનો છે, અને એટલા માટેજ પહેલા ગણનો અ અને છઠ્ઠા ગણનો અ સરખાં નથી.

નિયમ (૩)—પહેલા ગણની અ નિશાની લગાડતા પહેલાં ધાતુને છેડે કોઈપણ સ્વર હોય, અગર ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વર હોય, તો તેનો ગુણ કરવામાં આવે છે: એટલે કે **હ** અગર **ઈ** ને બદલે **ए**, **उ** અગર **ऊ** ને બદલે **ओ**, **ऋ** અગર **ॠ** ને બદલે **अर्**, અને **लृ** ને બદલે **अल्** મૂકવામાં આવે છે.

આ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી **ह** ના **इ**પ હરામિ વિગેરે થાય છે. એજ પ્રમાણે **जृ** ના **ज**રામિ, **बुव** ના **बो**ધામિ, **रुह** ના **रो**હામિ, **वृत्** ના **वर्ते**, **कूप** ના **कल्पे** અને **जाव्** ના **जो**વામિ વગેરે થાય છે. ની તથા **भू** ધાતુના **इ**પો બનાવતી વખતે આપણે જોઈએ છીએ કે બે સ્વરો (**न् + ए + अ + ति**) ભેગા થાય છે. સંસ્કૃતમાં બે સ્વરો ભેગા થાય એટલે એની સંધિ થવીજ જોઈએ; માટે આ બે સ્વરોને જોડી દેવા જોઈએ.

न् + ए + अ + ति
न् + अय + अ + ति = નયતિ
ग् + ऐ + अ + ति
ग् + आय + अ + ति = ગાયતિ

म् + ओ + अ + ति
म् + अव + अ + ति = ભવતિ
द्र + ओ + अ + ति
द्र + अव + अ + ति = દ્રવતિ

સંધિ નિયમ:— **ए**, **ऐ**, **ओ**, કે **औ** પછી કોઈપણ સ્વર આવે તો **ए** ને બદલે **अय्**, **ऐ** ને બદલે **आय्**, **ओ** ને બદલે **अव्**, અને **औ** ને બદલે **आव्** મૂકવામાં આવે છે.

પહેલા ગણના ધાતુઓમાં વ્યાકરણના આ નિયમાનુસાર ફેરફાર થવા ઉપરાંત કેટલાક ધાતુઓમાં અનિયમિત ફેરફાર પણ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓએ ધાતુ અને તેના આ ફેરફાર (આદેશ) યાદ રાખવાં.

ધાતુ	આદેશ	ધાતુ	આદેશ
गम्	गच्छ	पा	पिव्
प्रा	जिघ्र	स्था	तिष्ठ
दृश	पश्य	दा	यच्छ

આ નિયમો ધ્યાનમાં રાખી નીચેના ધાતુઓ ના રૂપો તૈયાર કરો.

બુધ્	ની
મુ	મે

નીચેના ધાતુઓમાં જ્યાં ગુણ થતો હોય ત્યાં ગુણ કરો:—

રુદ્ + અ + તસ્	ર+૩+હ+મ=ર+ઓ+હ+અ+તસ્	રોહત:
સ્મૃ + અ + થ		
ક્રીડ્ + અ + થ		
જિ + અ + વસ્		
સૃપ્ + અ + મસ્		
નિન્દ્ + અ + અન્તિ		

નીચેના ધાતુઓના માંગેલા રૂપો તૈયાર કરો:—

ધાતુ	પહેલો પુરૂષ એકવચન	બીજો પુરૂષ દ્વિવચન	ત્રીજો પુરૂષ બહુવચન
ધ્યે			
જિ			
ઠ્ઠ			
સ્ય			
ક્રીડ્			
હૈ			
ગ્રા			
સપ્			

સૂર્યઃ ઉદયં ગચ્છતિ ।
 ડુષ્કર્મેઃ વિનાશં ગચ્છામઃ ।
 દ્વૌ અશ્વૌ રથં નયતઃ ।
 કૌશિકઃ દિવા ન પશ્યતિ ।
 રથઃ દ્વાભ્યાં ચક્રાભ્યાં ગચ્છતિ ।
 બીજેભ્યઃ ઉદ્ગચ્છન્તિ વૃક્ષાઃ ।
 કારણાત્ વિના કાર્યં ન પ્રભવતિ ।
 જલચરાઃ સ્થલે ન પ્રભવન્તિ ।
 ગજસ્ય કપોલાત્ મદઃ સ્થવતિ ।

રોગેઃ ક્લેશેન ચ શરીરં ક્ષયતિ ।
 ધૈર્યેણ દુર્ગાણિ તરન્તિ નરાઃ ।
 નાવિકાઃ ઉદ્બુપં સમુદ્રતટં
 નયન્તિ ।
 ईश्वरः सर्वभूतानां हृदये तिष्ठति ।
 પણ્ડિતાનાં સમાગમેન શાસ્ત્રમ્
 બોધામિ ।
 વૃદ્ધાનાં જીવિતં વિષમ્ ભવતિ ।
 સુરૂપાણાં સકલમ્ અલંકારઃ
 ભવતિ ।

વિહગાઃ પ્રાતઃ મધુરેણ સ્વરેણ
ગાયન્તિ ।

જનાઃ કુસુમાનામ્ આમોદં જિ-
ઘ્રન્તિ ઉપવને ।

સૂર્યસ્ય આતપેન પીઢિતાઃ જનાઃ
વૃક્ષાન્ આશ્રયન્તિ, વિશ્રા-
ન્તિસુખં ચ અનુભવન્તિ ।

વૃક્ષાઃ ફલાનામ્ આગમેન નમ્રાઃ
ભવન્તિ ।

ઈશ્વરસ્ય પ્રસાદેન વિષમ્ અપિ
અમૃતં ભવતિ ।

તુમુલે અન્ધકારે વીપેન વિના ન
પશ્યામઃ ।

ઉષ્નઃ સકૃદેવ પ્રભૂતં જલં પિબતિ ।

ગ્રીષ્મે મ્લાયન્તિ કુસુમાનિ ।

કીટઃ પુષ્પાણાં સદ્ભાત્ મસ્તકમ્
આરોહતિ ।

નિશ્ચિલં દ્રવ્યમ્ પીઢિતેભ્યઃ
યચ્છત્ય ।

સુજ્ઞાઃ દુર્જનેભ્યઃ પ્રતિવચનં ન
યચ્છન્તિ ।^{૧૬}

કાઘ્યશાસ્ત્રવિનોદેન સજ્જનાનાં
કાલઃ ગચ્છતિ ।

ગ્રામોપાન્તે સ્થિતેષુ ઉપવનેષુ
સાયંકાલે વિશ્રાન્તિસુખમ્
અનુભવામઃ ।

નિર્ધનાનામ્ દુઃખસ્ય શ્રવણેન
સજ્જનાનાં હૃદયાનિ આત-
પેન ઘૃતમ્ ઇવ દ્રવન્તિ ।

મૃગાઃ વનેષુ અપરિગ્રહાણિ
તોયાનિ પિબન્તિ ।

નિદાઘે આતપસ્ય દુઃખશમનાય
જીર્વીરરસમ્ પિબસિ ।

સર્વદેવનમસ્કારં કેશવં પ્રતિ
ગચ્છતિ ।

સાયંકાલે યગાઃ વૃક્ષેષુ નીઢાન
ઉપસર્પન્તિ ।

યમઃ પ્રાણાન્ હરતિ, વૈદઃ તુ
પ્રાણાન્ ચ ધનાનિ ચ હરતિ ।

દેવપાદપાનાં દર્શનાય દૂતઃ દ્વારે
તિષ્ઠતિ ।

નિયમ ૧૬ મોઃ—જ્યારે કોઈને આપવાનો અર્થ સૂચવેલો હોય,
ત્યારે જે વ્યક્તિને આપવાનું હોય તે વ્યક્તિને ચોથી વિભક્તિમાં મૂકવામાં
આવે છે.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરેઃ—

(૧) ભમરાઓ એક પુલ પરથી બીજા પુલ પર રખડે છે.

(૨) હું આંખો વડે જોઉં છું, પગો વડે દોડું છું, અને હાથો વડે લખું છું.

- (૩) દુર્જન માણસોના સંસર્ગથી સારા માણસો પોતાનો સ્વભાવ છોડતા નથી.
 (૪) દુઃખના સમયમાં મિત્રો પણ માણસને છોડી જાય છે.
 (૫) મૂર્ખાઓ સર્જન માણસોના ઉપદેશથી રાજી થતા નથી.
 (૬) શું માણસો ખાવા માટે જ જીવે છે ?
 (૭) સાપ દુધ પીએ છે અને ઝેર ઝોકે છે.
 (૮) ડાહ્યા માણસો અછલથી સંકટો તરી જાય છે.
 (૯) ચોમાસામાં અકાશમાં વાદળાઓ ગર્જના કરે છે.
 (૧૦) હાથી સૂંઢ વડે ખોરાક અને પાણી લે છે.
 (૧૧) હાથી જાડો છે, છતાં તે લડાઈમાં ઝડપથી દોડે છે.
 (૧૨) ભિનો દેવતા હાથને બાળે છે; રાખનો ઢગલો બાળતો નથી.
 (૧૩) અશુભ પ્રસંગ આવતાં પુરુષની ડાખી આંખ ફરકે છે.
 (૧૪) બહાદુર પુરુષો શરૂ કરેલું કામ છોડી દેતાં નથી.
 (૧૫) ભુખ્યા માણસો અન્નને જોઈને ગાંઝા બને છે.

શબ્દકોશ

૧. લા. ગણના ધાતુઓ

અટ=ભટકવું

કસ+વિ=ખીસવું

ક્રીડ્=રમવું

કૂજ્=કૂજન કરવું, ટહુકવું

સ્વાદ્=ખાવું

ચર+આ=આચરણ કરવું

ચલ્+વિ=ખસી જવું, ફરી જવું

જલ્પ્=બોલવું

જીવ્=જીવવું

ત્યજ્=છોડી દેવું

વહ્=બાળવું

ધાવ્=દોડવું

નમ્+પ્ર=નમન કરવું

નિન્દ્=નિંદા કરવી

પત્=પડવું

પટ્=ભણવું

અનુ+પટ્=બોલેલું બોલવું

ફલ્=ફળ આપવું

મજ્ઞ=આશરો લેવો, ભજવું

મ્રમ્=ભટકવું

રક્ષ્=રક્ષણ કરવું

વદ્=ખોલવું

વસ્+અધિ=રહેવું

વહ્=ઉંચકી જવું

શંસ્=કહેવું

ક્ષિ=ધસાવું

ગમ્ (ગચ્છ)=જવું

ઉદ્+ગમ્=ઉત્પન્ન થવું

ગ્રા (જિઘ્ર)=સુંઘવું

જિ=જીતવું

તૃ=તરવું

દા (યચ્છ)=આપવું

દ્રુ=પીગળવું

દૃશ્ (પશ્ય)=જોવું

ધ્યૈ=ધ્યાન ધરવું

ની=લઈ જવું, દોરવી જવું

પા (પિત્ર)=પીવું

બુધ્=જાણવું

મૂ=હોવું

અનુ+મૂ=અનુભવ કરવો

પ્ર + મૂ=શક્તિમાન હોવું

મ્લૈ=કરમાવું

યમ્+નિ (નિયચ્છ)=વશ કરવું,

કબજે કરવું

રુહ્=ગિગવું

આ + રુહ્=ચઢવું

શ્રિ + આ=આશરો લેવો

સુ=ઝરપવું

સૃ=ખસવું

ઉપ+સૃપ્=આવવું, ની તરફ જવું

સ્થા (તિષ્ઠ)=ગિભા રહેવું

સ્મૃ=યાદ કરવું

હૃ=લઈ જવું

હ્લે+આ=ખોલાવવું

અજપોતમ્=અકરીનું અચ્યું (અજઃ

અકરો પોતઃ=અચ્યું)

અનુરૂપ (વિ.)=ગોચર

ગૌરવમ્ (ના.)=મહત્વ

ત્વરિતમ્ (અ.)=ઉતાવળે

ધીરઃ (ન.)=અહાહુર માણસ

નિર્મિત (વિ.)=અનાવેલું

નિર્લજ્જમ્ (અ.)=શ્વરમ વગર

નિર્વ્યાપાર (વિ.)=આળસ

પતઙ્ગઃ (ન.)=સૂર્ય

પ્રાણઃ (ન.)=પ્રાણ (પ્રાણ શબ્દ હંમેશા

સંસ્કૃતમાં બહુવચનમાં વપરાય છે)

પિકઃ (ન.)=કોયલ

પુણ્ડરીકમ્ (ના.)=કમળ

રહસ્યમ્ (ના.)=ખાનગી વાત

રુતમ્ (ના.)=ટહુકાર

શ્રુતમ્ (ના.)=વિદ્યા

अपरिग्रह (वि.)=कोई भी भावहीन-
विनानुं

आमोदः (न.)=सुवास

उड्डपम् (ना.)=छोड़ी

कीटः (न.)=झोडा

कौशिकः (न.)=धुवड

खगः (न.)=पक्षी

ग्रामोपान्तम्=ग्राम की पादरे (ग्राम
=ग्राम उपान्त=छेडे)

घृतम् (ना.)=घी

जलचरः (न.)=पाण्डुभां रहनेवा
पाण्डु (जलम्=पाण्डु चर=करवुं)

जीवीररसः (न.)=जीवितो रस

तुमुल (वि.)=गाढ

तोयम् (न.)=पाण्डु

दिवा (अ.)=दिवसे

दुर्गम् (न.)=संकट

देवपादः (न.)=भट्टाराज

निखिल (वि.)=आप्तुं

निदाघः (न.)=उनाणे

नीडः (न.)=भाणे

प्रतिवचनम् (ना.)=व्याप्य

प्रतिवातः (न.)=सामो पवन

प्रभूत (वि.)=धलुं

प्रसादः (न.)=भट्टेराणी.

भूतम् (ना.)=प्राण्डु

शमनम् (ना.)=भटाडवुं, शान्ति

सकृदेव (अ.)=अधीवपते

संपर्कः (न.)=संसर्ग, भेगाप.

सुज्ञः (न.)=डाहो भाण्डुस

स्थित (वि.)=आवेष्टुं

अनावर=मृगः

दंडो=कन्दुकः

वांदरे=वानरः

लभ्युं=लिख् (१ ग.)

अकथ=बुद्धिबलम्, बुद्धिचातुर्यम्

सूढ=करः

लेवुं=ह+आ (१ ग.)

उनो=उष्ण

देवता=अकारः

दगलो=चयः

राथ=भस्मम्

डाथी=वाम

श्वर करेष्टुं काम=प्रारब्धम्

५१३ ८ भे।

१० भे। गणु

शीलम् भूषयति कुलम् ।
 सुकृत्यानि मनुजान् भूषयन्ति,
 न अलंकाराः ।
 नेत्रे आननं विभूषयतः ।
 दुष्टः नृपः जनान् पीडयति ।
 रोगाः मानवान् पीडयन्ति ।
 भूतमात्रं न पीडयामि ।
 शिष्याः सदाचारेण अध्यापकम्
 प्रीणयन्ति ।
 परोपकाराय द्रव्यानां व्ययेन
 जनकम् प्रीणयसि ।
 दानैः वशीकृताः नीचाः तिर-
 स्कारं न गणयन्ति ।
 शूराः अबलानां रक्षणार्थं मरणं
 न गणयन्ति ।
 अचिन्त्यान् अपि अर्थान् दैवः
 घटयति ।
 सज्जनाः सुजनानां गुणोत्करम्
 प्रथयन्ति ।
 आत्मगुणान् न कथयामः ।
 शास्त्राणि जनेभ्यः धर्मं
 कथयन्ति ।
 उपवने पुष्पाणां सुगन्धः जना-
 नां चित्तानि आह्लादयति ।
 निशीथे अपि कुक्कुरस्य नयने
 न निमीलयतः ।
 ग्रीष्मे आम्रफलानि पर्याप्तम्
 भक्षयामि ।

अङ्गीकृतं सज्जनाः परिपाल-
 यन्ति ।
 बिडालयोः विवादे वानरः अपूर्णं
 तोलयति ।
 परकीयस्य स्वल्पकम् अपि
 द्रव्यं न चोरयामः ।
 समुद्रः पर्वतस्य पादान् प्रक्षा-
 लयति ।
 प्रातः मुखं जलेन प्रक्षालयथ ।
 आचार्यः प्रायेण दुर्विनीतान्
 ताडयति ।
 जनकः स्वजनः च आप्तान्
 स्नेहावेशेन ताडयतः, न
 क्रोधेन ।
 व्यायामे भूजौ प्रसारयामः ।
 पादस्य एकेन प्रहारेण सिंहः
 मृगं विदारयति ।
 अज्ञाभावे व्याकुलाः जनाः
 अनर्थान् घटयन्ति ।
 कविः काव्यानि रचयति, रसज्ञाः
 रसं प्रथयन्ति ।
 जनाः सुखाय स्पृहयन्ति ।
 सुशीलः शिष्यः अध्ययनाय
 स्पृहयति^{१७} ।
 शोभनानि वेत्रासनानि रुचिरः
 च लेखनाधारः गृहस्य सभा-
 जनकोष्ठं विभूषयन्ति ।
 बुद्धिभिनादेन नाट्यप्रयोगं घो-
 षयामः ।

ચુરૂ+અય+તિ=ચૂ+ઉ + રૂ + અયતિ=ચૂ+ઓ+રયતિ=ચોરયતિ
 તુલૂ+અય+તિ=તૂ+ઉ + લૂ+અયતિ=તૂ+ભો+લયતિ=તોલયતિ
 ક્ષલૂ+અય+તિ=ક્ષૂ+અ+લૂ+અયતિ=ક્ષૂ+આ + લયતિ=ક્ષાલયતિ
 તટ્+અય+તિ=તૂ+અ+ટ્+અયતિ=તૂ + આ+ ટયતિ=તાટયતિ
 દૂ + અય+તિ=ડૂ + ક્ક + અયતિ=ડૂ + આરૂ+અયતિ=દારયતિ

નિયમ (ક) ધાતુને છેડે વ્યંજન હોય, અને એ વ્યંજનની આગળ હ્રસ્વ સ્વર આવે તો દશમા ગણની અય નિશાની લગાડતા પહેલાં તે હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ કરવામાં આવે છે. (આ નિયમ સ્પૃહ અને મૃગ્ ને લાગુ પડતો નથી) તેમજ ધાતુને છેડે કોઈ પણ (હ્રસ્વ અગર દીર્ઘ) સ્વર આવે, અગર ધાતુને છેડે વ્યંજન હોય અને તે વ્યંજનની આગળ અ આવે, તો છેલ્લા સ્વરની કે ઉપાંત્ય અ ની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે. એટલે અ નો આ, ઇ કે ઈ નો એ, ઉ કે ઊ નો ઔ, ઋ કે ઋ નો આર્ અને લ નો આલ કરવામાં આવે છે. (આ નિયમ કથ, ગ્, ર્ચ અને પ્રથ ને લાગુ પડતો નથી.)

નિયમ ૧૭ મો:—સ્પૃહ (ઇચ્છા કરવી) ધાતુ સાથે જે વસ્તુ અગર અક્રિત માટે ઇચ્છા કરવામાં આવે તેને ચોથી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

- (૧) જમતી વખતે અમો હાથ ધોઈએ છીએ.
- (૨) ચંદ્ર આકાશને શણગારે છે: આંખો મોઢાને શણગારે છે: કમળો તળાવને શણગારે છે.
- (૩) દુઃખમાં પણ કંજુસ માણસ પૈસો છોડવાની ઇચ્છા કરતો નથી.
- (૪) પુત્રના સારા આચરણો પિતાના મનને સંતોષ આપે છે.
- (૫) ધોળી લોકોના મેલા કપડા ધુએ છે.

- (૬) ક્રોધથી ચિત્ત ખળભળી ઉઠે છે; ડાહ્યા માણસો ક્રોધને સંયમમાં રાખે છે.
 (૭) શિક્ષક કારણ વગર શિષ્યોને મારતા નથી.
 (૮) દારૂડીઆઓ દારૂ પીને ગાંડા બને છે, અને છોકરાઓને મારે છે.
 (૯) પૈસાદારના બાળકો શરીરને સોનાના અલંકારોથી શણગારે છે.
 (૧૦) સજ્જન માણસો કદીપણ હલકા કામો કરતા નથી.
 (૧૧) પૈસાદાર માણસોની મહેરબાનીથી પૈસો મળે છે, પણ ઇશ્વરની મહેરબાનીથી બધા દુઃખનો નાશ થાય છે.
 (૧૨) અપમાનથી જેટલો ખેદ થાય છે તેટલો ખેદ થાકથી પણ થતો નથી.
 (૧૩) વિદ્યાર્થીઓ પોતાનો ગુન્હો માયાળુ શિક્ષકને ખુશીથી કહે છે.
 (૧૪) પારકાની નિન્દા કરવામાં મુંઝે માણસ હંમેશા જય પામે છે.
 (૧૫) ગરીબાઈ કરતાં મરણ સારું એમ આજે લોકો કહે છે.

શબ્દકોશ

૧૦ મા ગણના ધાતુઓ

કથ્-કહેવું

ક્ષલ્+પ્ર-ધેાવું

ગળ્-ગણવું

ઘટ્-ગોઠવવું

ઘુપ્-ખહેર કરવું

ચુર-ચેરવું

તઙ્-મારવું

તુલ્-તોળવું

ઢળ્-દણ્ડ કરવો

ઢ્+ચિ-ફાડી નાંખવું

પ્રથ્-પહાર પાડવું

પીઙ્-પીડા આપવી

પ્રી (પ્રીણય)=મુશ કરવું

મધ્-માવું

મૂય્+વિ-શણગારવું

મીલ્+નિ-મીચવું

રચ્-ગોઠવવું

સ્પૃહ્-છચ્છા કરવી

હ્લાઙ્+આ-આનંદ આપવો

અક્ષીકૃતમ્ (ના.)=સ્વીકારેલું
 અચિન્ત્ય (વિ.)=વિચારેલું નહિ એવું
 આનનમ્ (ના.)=મોહું
 અપૂષ્પમ્ (ના.)=રોટલી, પુરી
 આપ્તઃ (ન.)=સગાવહાલાં
 ગુણોત્કરમ્ (ના.)=ગુણનો સમૂહ
 (ગુણ=ગુણ ઉત્કર=સમૂહ)
 હુંદુભિનાદઃ (ન.)=પડધમનો અવાજ
 હુર્વિનીતઃ (ન.)=ખરાબ આચરણ-
 વાળો માણસ
 નિશીથઃ (ન.)=મધ્યરાત્રિ
 પરિપાલય્ (ક્રિ.)=પાળવું
 પર્યાપ્તમ્ (અ.)=તૃપ્તિ થાય ત્યાં સુધી

પ્રસારય્ (ક્રિ.)=પહોળા કરવું
 પ્રાયેણ (અ.)=સાધારણ રીતે
 પીઢિત (વિ.)=દુઃખી
 રસજ્ઞઃ (ન.)=રસને જાણુનાર
 રુચિર (વિ.)=મનોહર
 લેખનાધારઃ (ન.)=લખવાનું ટેપલ
 વશીકૃત (વિ.)=વશ કરવામાં
 આવેલો
 વેત્રાસનમ્ (ના.)=નેતરની ખુરસી
 વ્યયઃ (ન.)=ખર્ચ
 સમાજનકોષ્ટમ્ (ના.)=દિવાનખાનું
 સ્નેહાવેશઃ (ન.)=સ્નેહનું જોમ
 સ્વલ્પકમ્ (વિ.)=ઘણું ઓછું

કુંબુસ માણસ=કૃપણઃ
 છોડવો=પરિત્યાગઃ
 ધોખી=રજકઃ
 મેલા=મલિન
 માંડો=મત્ત
 સોનાના=ઢૈમ

કરવું=આ+ચર્ (૧ મ.)
 હલકું=નિન્દ્ય, કુદ્ર
 મહેરબાની=પ્રસાદઃ
 ખેડ=પરિચેદઃ
 થાક=પરિશ્રમઃ
 માયાળુ=સદય, સાનુકંપ, દયાર્દ્ર, સ્તિગ્ધ
 ખુશીથી=સહર્ષમ્, સાનંદમ્, સંતોષેણ

પાઠ ૯ મો

આત્મનેપદ ધાતુઓ

આગળ પાઠોમાં આપણે પરસ્મૈપદ ધાતુઓના રૂપો કેવી રીતે તૈયાર થાય છે તેનો વિચાર કર્યો. આ પાઠમાં આપણે આત્મનેપદના ધાતુઓ લઈશું. આત્મનેપદના ધાતુઓ માટે વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે:—

	એકવચન	દ્વિવચન	અહ્વચન
પહેલો પુરૂષ	હ	વહે	મહે
બીજો પુરૂષ	સે	ફથે	ધ્વે
ત્રીજો પુરૂષ	તે	ફથે	અન્તે

આત્મનેપદમાં પણ દરેક ધાતુને કાળના પ્રત્યય લગાડતા પહેલાં ગુણની નિશાની લગાડવામાં આવે છે. ગુણની નિશાની આપણે આગળ જાણી ગયા છીએ. વસ્, મસ્, અને અન્તિ પ્રત્યયો પહેલાં જે ફેરફારો બતાવવામાં આવે છે (જુઓ પા. ૧૯) તેજ ફેરફારો વહે, મહે, અને અન્તે પ્રત્યય આગળ પણ કરવામાં આવે છે. આપણે વન્દ ધાતુ લઈ તેના રૂપો તૈયાર કરીએ. વન્દ + અ + વહે = વન્દ + આ + વહે = વન્દાવહે. વન્દ + અ + અન્તે = વન્દ + અન્તે = વન્દન્તે. વન્દ + અ + ફથે = વન્દ + અફથે = વન્દે; એજ પ્રમાણે ફથે અને ફથે પ્રત્યય લગાડતાં વન્દે અને વન્દેતે રૂપો થાય છે.

વન્દ ના વર્તમાનકાળના રૂપો

વન્દે	વન્દાવહે	વન્દામહે
વન્દસે	વન્દેથે	વન્દધ્વે
વન્દતે	વન્દેતે	વન્દન્તે

ગુણવૃદ્ધિના જે નિયમો આપણે આગળ શીખી ગયા છીએ તે ધ્યાનમાં રાખી નીચેના ધાતુઓના બીજો પુરૂષ એક વચન અને દ્વિવચનના રૂપો તૈયાર કરો. જે ધાતુઓના આદેશ આપ્યા હોય ત્યાં આદેશ લેવાં.

* અ કે આ પછી ફ કે ફ આવે તો બંનેને બદલે અ મૂકવામાં આવે છે.

કમ્પ (૧ લો ગ.)	મુદ્ (૧ લો ગ.)	ઈક્ષ (૧ લો ગ.)
જન્ [જા] (ચોથો ગ.)	વિદ્ (૪ થો ગ.)	સ્મિ (૧ લો ગ.)
નિ+મુદ્ [મુદ્] (૧૦ મો ગ.)	મૃ [મિય્] (૬ ઠો ગ.)	મૃગ્ (૧૦ મો ગ.)

ધાતુ	બીજો પુ. દ્વિવચન	પહેલો પુ. બહુવચન	ત્રીજો પુ. બહુવચન
ચુક			
અપ+ઈક્ષ			
ચુત			
ઉદ્+હી			
સં+જન			
ચુત			

शिवं शिवाय भजे ।
 धीराः दुःखैः न व्यथन्ते ।
 रमते न मरालस्य मानसं मानसं
 विना ।
 शते वै जायते शूरः सहस्रे खलु
 पण्डितः ।
 व्यायामेन जीवितम् आरोग्यं च
 वर्धते ।
 न विना परवादेन रमते दुर्जनः
 जनः ।
 आचार्यं जनकं च किं न वन्दध्वे ।
 प्राणसंशये वर्तते रुग्णः विष-
 पानेन ।
 न हि ज्ञानेन सदृशम् पवित्रम्
 इह विद्यते ।
 आतपात् त्रायते आतपत्रम् ।
 गुरुचरणानाम् आदेशम् अनु-
 वर्तामहे ।
 गुणो भूषयति रूपं, भोगः भूषयते
 धनम् ।
 चन्द्रः एव वर्धते क्षीयते च, न
 कदाचित् तारकाः ।
 खद्योतः तावत् द्योतते यावत्
 चन्द्रः न अवभासते ।
 तावत् च शोभते मूर्खः यावत् न
 भाषते ।
 कालेन फलते तीर्थं सद्यः साधु-
 समागमः ।

ज्ञानहीना न शोभन्ते निर्गन्धाः
 इव किंशुकाः ।
 दुर्जनेभ्यः सदुपदेशः न रोचते ।
 विरक्तेभ्यः पुरुषेभ्यः संसार-
 सुखानि न रोचन्ते ।
 सुशिष्याय अनध्ययनं दुष्कृतं
 च न रोचेते ।^{१८}
 दारिद्र्यात् मरणात् वा सुजनेभ्यः
 मरणं रोचते, न दारिद्र्यम् ।
 नदीशः परिपूर्णः अपि चन्द्रोदय-
 म् अपेक्षते ।
 अनर्घ्यम् अपि माणिक्यं हेमा-
 श्रयम् अपेक्षते ।
 न हि स्वदेहशैत्याय जायन्ते
 चन्दनवृक्षाः ।
 अतिनिर्मथनात् चन्दनात् अपि
 पावकः जायत ।
 सज्जनः म्रियते कामं, न तु
 कार्पण्यम् ऋच्छति ।
 नराणां कायः परापकारैः विरा-
 जते, न कङ्कणैः चन्दनेन वा ।
 विहगाः आकाशे उड्डयन्ते किन्तु
 पक्षयोः अभावात् न डयामहे ।
 युध्यन्ते समरे शूराः पलायन्ते
 च कातराः ।
 कामये दुःखतप्तानां नराणाम्
 आर्तिनाशनम् ।
 विद्युत्कीपानां कमनीयैः मण्डनैः
 धनिकानां गृहाणि शोभन्ते ।

ધર્માર્થ ક્ષીણવિત્તસ્ય ક્ષીણત્વમપિ શોભતે ।	ગજસ્ય મુખાત્ દ્વૌ રઘૌ અમતઃ વર્તેતે । તસ્માત્ ગજસ્ય દ્વિરઘઃ ઇતિ અભિધાનમ્ ।
પ્રાતઃ ચિડાલસ્ય દર્શનેન જનાઃ વ્યસનમ્ આશઙ્કન્તે ।	આધુનિકૈઃ ઉપસ્કરૈઃ ગૃહસ્ય સમાજનકોષ્ઠં શોભયતે ।
સમરાક્ષ્ણે સ્વદ્વાનાં ક્ષણત્કારેણ યોધાનાં હૃદયાનિ ન કમ્પન્તે ।	દેશાન્તરાત્ આનીતાન જલા- ભેદ્યકઠ્ઠુકાન્ સંપ્રતિ અલ્પ- મૂલ્યેન ^{૧૯} લભધ્વે ।

નિયમ ૧૮ :—ઠ્ઠ ધાતુ સાથે જેને ગમવાનું હોય તેને ચોથી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

નિયમ ૧૯ :—જે કિંમતે વસ્તુ ખરીદવામાં આવે તે કિંમત દર્શાવનાર શબ્દ ત્રીજી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો :—

- (૧) દિવસે દિવસે મૂર્ખ માણસનું શરીર વધે છે, પણ જ્ઞાન વધતું નથી.
- (૨) દ્રવ્યના લેભે તમે નીચની પણ સેવા કરો છો.
- (૩) હાથ દાનથી શોભે છે, અલંકારોથી શોભતો નથી.
- (૪) અમે પારકાનું દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ.
- (૫) ભૂખમરાથી કે વધારે ખાવાથી માણસ મરણ પામે છે.
- (૬) બાળકોને મેવા મીઠાઈ ગમે છે.
- (૭) સારા પુસ્તકોનું વાંચન મને ગમે છે.
- (૮) સંસારથી કંટાળેલો માણસ જંગલનો વાસ પસંદ કરે છે (ઠ્ઠ)
- (૯) હાલમાં દરજીઓ કપડાઓ ઘણી મોંઘી કિંમતે સીવે છે.
- (૧૦) બાયલો માણસ સ્નેહીઓના પણ રક્ષણ માટે લડતો નથી.
- (૧૧) તું તારી ખોવાયેલી ચોપડી કેમ શોધતો નથી ?
- (૧૨) ઊનાળામાં બપોરે ઠંડું પાણી પીને (પાનમ્) આપણે આનંદ મેળવીએ છીએ.

મનોચત્ત ૧૪:—તીચેના ખાનામાં માગેલાં રૂપો લખો.

ધાતુ	ખીજો પુ. બહુવચન	ત્રીજો પુ. દ્વિવચન	પહેલો પુ. એકવચન
વ્યથ્			
ત્રે			
વૃથ્			
રુચ્			
આ+શક્			
વિ+ાસ્મ			

શબ્દકોશ

આત્મનેપદ ધાતુઓ

ઈશ્ (૧ લો) = જોવું
 અપ+ઈશ્ = આશા રાખવી
 કમ્પ્ (૧ લો) = ધૂજવું
 ક્ષી (૪ થો) = ઘટવું
 જન્ [જા] (૪ થો) = ઉત્પન્ન થવું
 ડી (૧ લો) = ઝીડવું = ડહાંડો
 ત્રે (૧ લો) = અયાવવું
 ચુત્ (૧ લો) = પ્રકાશવું
 ફલ (૧ લો) = ફળ આપવું
 મજ્ (૧ લો) = ભજવું, આશરો લેવો
 માસ્+અવ (૧ લો) = પ્રકાશવું

રમ્ (૧ લો) = રમવું
 રુચ્ (૧ લો) = ગમવું
 લમ્ (૧ લો) = ભેળવવું
 વન્દ્ (૧ લો) = પ્રણામ કરવું
 વ્યથ્ (૧ લો) = વ્યથા પામવી
 વિદ્ (૪ થો) = હોવું, થવું
 વૃત્ (૧ લો) = હોવું, થવું
 અનુ+વૃત્ = અનુસરવું, આજ્ઞા-
 માનવી
 વૃથ્ (૧ લો) = વધવું
 શક્ (૧ લો) = શક્તાવવી = આ+શક્
 શુભ્ (૧ લો) = શોભવું

અગ્રતઃ (અ.) = આગળ
 અભિધાનમ્ (ના.) = નામ
 આતપત્રમ્ (ના.) = છત્રી
 આદેશઃ (ન.) = હુકમ
 આધુનિક (વિ.) = અર્વાચીન, હાલનું
 આનીત (વિ.) = આણેલું
 હહ (અ.) = અહીં, આ દુનિયામાં
 ઉપસ્કરઃ (ન.) = ડ્રેનીયર
 કમનીય (વિ.) = મનોહર
 કામમ્ (અ.) = બહેનર
 કિંશુકઃ (ન.) = કેસુડો
 સ્વદ્યોતઃ (ન.) = પતંગિયું
 જલાભેદ્યકઞ્ચુકઃ (ન.) = પાણી
 અસર ન કરે એવો ડગલો
 (જલ + અભેદ્ય = ભેદી શકાય નહિ
 એવો + કઞ્ચુકઃ = ડગલો)
 ઝળત્કારઃ (ન.) = ઝલુકાર
 દુમઃ (ન.) = ઝાડ
 દેશાન્તરમ્ (ના.) = પરદેશ (દેશઃ
 + અન્તરમ્)

નદીશઃ (ન.) = સરોવર (નદી +
 રીશઃ = પતિ)
 નિર્ગન્ધ (વિ.) = ગંધ વગરનું (નિસ્ =
 નહિ)
 નિર્મથનમ્ (ના.) = ધસારો
 પક્ષઃ (ન.) = પાંખ
 પ્રાણસંશયઃ (ન.) = મરણની તૈયારી
 પાવકઃ (ન.) = અગ્નિ
 મળ્ડનમ્ (ના.) = શલ્યુગાર
 રદઃ (ન.) = દાંત
 વ્યસનમ્ (ના.) = આફત
 વિરક્ત (વિ.) = મોડવગરનો, કંટાળેલો
 વિહગઃ (ન.) = પક્ષી
 વિદ્યુત્તીપઃ (ન.) = વીજળીનો દીવો
 શિવમ્ (ના.) = કલ્યાણ
 શૈત્યમ્ (ના.) = ઠંડક
 શોભય્ (ક્રિ.) = શોભાવતું, શલ્યુગારવું
 સદૃશ (વિ.) = સરખો, થોડો
 સંપ્રતિ (અ.) = હમણાં, હાલના
 જમાનામાં

શરીર = ગાત્રમ્, શરીરમ્, વિગ્રહઃ, દેહઃ
 સેવા કરવી = સંવ (૧ લો આ.)
 દૂર કરવ = અપહારઃ, અપહરણમ્
 ભૂખમરો = અનશનમ્
 વધારે ખાવું = અત્યાહારઃ
 મીઠાઈ = મિષ્ટાન્નમ્
 મેવો = ફલમ્

વાચન = પઠનમ્
 દરજી = સૌચિકઃ, સૂચિકઃ
 સિવતું = મિવ્ (૪ થો પ)
 ખોવાયલી = નષ્ટ (વિ)
 શોધવું = મૃગ્ (૧૦ મો આ.)
 મેઘી કિંમત = બહુમૂલ્યમ્

પાઠ ૧૦ મો

સંધિ

ધાતુને કાળના કે અર્થના પ્રત્યયો લગાડતાં, નામને વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડતાં, ઉપસર્ગને ધાતુ સથે જોડતાં કે શબ્દોનો સમાસ કરતાં, એ સ્વરો કે એ વ્યંજનો ભેગા થાય ત્યારે તેને જોડવામાં જે ફેરફારો કરવામાં આવે છે તે ફેરફારો સંધિના નિયમ તરીકે ઓળખાય છે. એ સ્વરો ભેગા થાય ત્યારે સ્વરસંધિ કરવામાં આવે છે: એ વ્યંજનો ભેગા થાય, કે વ્યંજન અને સ્વર ભેગા થાય ત્યારે વ્યંજનસંધિ કરવામાં આવે છે. તદુપરાંત સંધિના નિયમાનુસાર વિસર્ગમાં જે ફેરફારો કરવામાં આવે છે તે વિસર્ગસંધિ તરીકે ઓળખાય છે.

આ ફેરફારો પદ્ધતી* રચનામાં અવશ્ય કરવામાં આવે છે; અને જ્યારે કોઈ પદ્ધતિ અંત્ય સ્વર કે વ્યંજન એ પછી આવતા પદ્ધતિ પ્રથમ અક્ષર (સ્વર કે વ્યંજન) સાથે આ નિયમો પ્રમાણે જોડી શકાતો હોય તો ત્યાં પણ આ નિયમો સાધારણ રીતે લાગુ પાડવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ જોઈ શકશે કે આ નિયમો આથી ઘણા અગત્યના છે, કારણ કે આપણે અત્યાર સુધી જે નિયમો જોયા છે તે અમુક શબ્દોના વાક્યમાં પ્રયોગ કરતી વખતે (જેવા કે, ૧, ૨, વગેરે) કે ધાતુ વા નામના અમુક રૂપો બનાવતી વખતે જ (જેવા કે, અ, બ, વગેરે) વપરાય છે. એમનો ઉપયોગ આ રીતે અમુક ચોક્કસ સ્થાનેજ થાય છે. એથી ઊલટું સંધિના નિયમો અમુક ચોક્કસ સ્થાને વપરાય છે એવી મર્યાદા નથી; પરંતુ જ્યાં જ્યાં એ સ્વરો કે સ્વર અને વ્યંજનો ભેગા થતાં હોય, અગર વિસર્ગની આગળ પાછળ અમુક સ્વર વ્યંજનો આવતા હોય, ત્યાં ત્યાં આ નિયમોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. આ રીતે આ નિયમોનું ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ છે અને એમનો ઉપયોગ અત્યંત જરૂરી છે. દરેક ઠેકાણે પદ રચનામાં કે વાક્યમાં આ નિયમોનું પાલન ન કરવામાં આવે તો

* વિભક્તિના, વા કાળને અર્થના પ્રત્યયો લગાડ્યા પછી વાક્યમાં વાપરવ યોગ્ય શબ્દ અને તેને પદ કહેવામાં આવે છે.

હાસ્યાસ્પદ વિચિત્રતા પણ ઉભી થવાનો સંભવ રહે છે. વળી આ નિયમોના સંપૂર્ણ જ્ઞાન વિના સંસ્કૃત સાહિત્યનું વાચન વિકટ બને છે અને સંસ્કૃત ભાષામાં જે ગાંભીર્ય જણાય છે તે પણ આ નિયમોનું પાલન ન કરવાથી અદૃશ્ય થાય છે.

આ પાઠમાં આપણે, માત્ર સ્વરસંધિ અને વિસર્ગસંધિના નિયમોનો વિચાર કરીશું. આપણે સ્વરસંધિ પહેલાં વિચારીએ.

સ્વરસંધિ

કોઈ પણ વ્યંજન પછી તરત કોઈ સ્વર આવે તો તે સ્વર આગલા વ્યંજનમાં ભળી જાય છે. જેમકે:—બાલાનામ્ અક્ષમ્ = બાલાનામક્ષમ્ । દેવમ્ ઋષિઃ નમતિ = દેવમૃષિઃ નમતિ । પણ કોઈ સ્વર પછી બીજો સ્વર આવે તો પાછલો સ્વર આગલા સ્વરમાં ભળી જાય છે અને બેનો એક સ્વર થાય છે કયા સ્વરને બદલે કયો સ્વર મૂકવો એ માટે ચોક્કસ નિયમો છે, અને તે નિયમો સ્વરસંધિના નિયમો તરીકે ઓળખાય છે. એક વાત વિદ્યાર્થીઓએ ખાસ યાદ રાખવી કે સંસ્કૃતમાં બે સ્વરો ભેગા આવે તો (કેટલાક જાણીતા અપવાદો સિવાય) તેમની સંધિ અવશ્ય થવીજ જોઈએ.

વિદ્યા+અધનાનામ્ = વિદ્યાધનાનામ્ કર્ણેન+આચાર્યઃ = કર્ણેનાચાર્યઃ

વિષાદેન+અલમ્ = વિષાદેનાલમ્ વિના+આતપત્રમ્ = વિનાતપત્રમ્

અ કે આ પછી અ કે આ આવે તો બંનેને બદલે આ મૂકવામાં આવે છે..

તિષ્ઠતિ+ઈશ્વરઃ = તિષ્ઠતીશ્વરઃ વિટપેષુ+ઉપવિશન્તિ = વિટપેષૂપવિશન્તિ

ક્ષિપતી+ઈન્દ્રિયાણામ્ = ક્ષિપતીન્દ્રિયાણામ્ વિહક્ષમેષુ+ઉપલન્ = વિહક્ષમેષૂપલન્

ઈ કે ઈ પછી ઈ કે ઈ આવે તો બંનેને બદલે ઈ મૂકાય છે. ઉ કે ઊ પછી ઉ કે ઊ આવે તો બંનેને બદલે ઊ મૂકવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે ઋ કે ઋ પછી ઋ કે ઋ આવે તો બંનેને બદલે ઋ મૂકાય છે.

સં. નિયમઃ—(i)—બે સજ્જતીય સ્વરો ભેગા થાય તો બંનેને બદલે એ વર્ગનો દીર્ઘ સ્વર મૂકવામાં આવે છે.

વિનાશાય+ઈશ્વરઃ = વિનાશાયેશ્વરઃ આચારેણ+ઉપદિશન્તિ = આચારેણોપદિશન્તિ
 ગણ+ઈશઃ = ગણેશઃ વિના ઉન્નતિપદમ્ = વિનોન્નતિપદમ્

અ કે આ પછી ઇ કે ઈ આવે તો બંનેને બદલે એ મૂકાય છે. અ કે આ પછી ઉ કે ઊ આવે તો બંનેને બદલે ઓ મૂકવામાં આવે છે.

વર્ષા + ઋતુ = વર્ષર્તુ, વર્ષઋતુ નર + ઋષભ = નરર્ષભ, નરઋષભ
 સપ્ત + ઋષયઃ = સપ્તર્ષયઃ, સપ્તઋષયઃ દેવ + ઋષિઃ = દેવર્ષિઃ, દેવઋષિઃ

અ કે આ પછી ઋ કે ઋ આવે તો બંનેને બદલે અર્ મૂકવામાં આવે છે. ઋ ની આગળ અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ કે ઋ આવે તો આગલા સ્વર સાથે ઋ ને ન જોડવામાં આવે તો પણ ચાલે. જ્યારે ઋ ની સંધિ ન કરવામાં આવે ત્યારે આગલા દીર્ઘ સ્વરને હ્રસ્વ કરવામાં આવે છે.

સં. નિયમઃ—(ii) અ કે આ પછી કોઈ પણ વિઙ્ગતીય સ્વર આવે તો તે બંનેને બદલે પાછલા સ્વરનો ગુણ મૂકવામાં આવે છે.

અસ્યન્તિ + ઉપલાન્ = અસ્યન્ત્યુપલાન્
 વિષમ્ + અપિ + અમૃતમ્ = વિષમપ્યમૃતમ્
 વનેષુ + અપરિગ્રહાણિ = વનેષ્વપરિગ્રહાણિ
 કિન્તુ + અપથ્યાનિ = કિન્ત્વપથ્યાનિ

ઇ કે ઈ પછી કોઈ વિઙ્ગતીય સ્વર આવે તો ઇ કે ઈ ને બદલે ય્ મૂકાય છે, અને ઉ કે ઊ પછી કોઈ વિઙ્ગતીય સ્વર આવે તો ઉ કે ઊ ને બદલે વ્ મૂકવામાં આવે છે.

સં. નિયમઃ—(iii) ઇ, ઉ, ઋ કે લૃ (હ્રસ્વ અગર દીર્ઘ) પછી કોઈ વિઙ્ગતીય સ્વર આવે તો ઇ કે ઈ નો ય્, ઉ કે ઊ નો વ્, ઋ કે ઋ નો ર્, અને લૃ નો લ્ કરવામાં આવે છે.

ન + એહિકમ્ = નૈહિકમ્ ન ઔષધાય = નૌષધાય
 એકદા + એવ = એકદૈવ અધર + ઓષ્ઠૌ = અધરોષ્ઠૌ

સં. નિયમઃ—(iv) અ કે આ પછી એ કે એ આવે તો બંનેને બદલે ઐ, અને ઓ કે ઔ આવે તો બંનેને બદલે ઔ મૂકવામાં આવે છે.

બાલો + અસિ = બાલોઽસિ

નગરે અટામિ = નગરેઽટામિ

સં. નિયમ:—(v) પદાન્તે એ કે ઓ આવે અને તેના પછી અ આવે તો અ ને ઉડાવી મૂકી તેને બદલે અવગ્રહ નું ચિહ્ન (ડ) મૂકવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(vi) એ કે ઓ પછી અ સિવાયનો કોઈપણ સ્વર આવે, તેમજ એ કે ઓ પછી કોઈપણ સ્વર આવે, તો એ નો અય્, ઓ નો અવ્, એ નો આય્, અને ઓ નો આવ્ કરવામાં આવે છે. (જૂઓ નિયમ પાનુ ૩૬) આ રીતે ફેરફાર કર્યા પછી અય્ કે આય્ માંનો ય્ અને અવ્ કે આવ્ માંનો વ્ વિકલ્પે ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે.

મનોયત્ન ૧૫:—

ઉપરના નિયમો ધ્યાનમાં રાખી સંધિના ફેરફારો લખો:—

અ કે આ + અ કે આ =

„ + ઇ કે ઈ =

„ + ઉ કે ઊ =

„ + ઋ કે ઋ =

„ + ૠ

„ + એ કે એ =

„ + ઑ કે ઐ =

ઇ કે ઈ + ઇ કે ઈ =

+ ઇ કે ઈ

સિવાયનો સ્વર =

ઉ કે ઊ + ઉ કે ઊ =

ઉ કે ઊ + ઉ કે ઊ સિવાયનો સ્વર =

ઋ કે ઋ + ઋ કે ઋ =

„ + ઋ કે ઋ સિવાયનો સ્વર =

એ + અ =

એ + અ સિવાયનો સ્વર =

ઐ + કોઈપણ સ્વર =

ઑ + અ =

ઑ + અ સિવાયનો સ્વર =

ઔ + કોઈપણ સ્વર =

વિસર્ગસંધિ

વિભવઃ ન = વિભવ + ડ + ન = વિભવો ન

કુવેરઃ ધનાનામ્ = કુવેર + ડ + ધનાનામ્ = કુવેરો ધનાનામ્

ક્રોધઃ અનર્થાનામ્ = ક્રાંધ + ડ + અનર્થાનામ્ = ક્રોધોડનર્થાનામ્

સમાગમઃ અભ્યુદયાય = સમાગમ + ડ + અભ્યુદયાય = સમાગમોડભ્યુદયાય

સં. નિયમઃ—(vii) વિસર્ગની પહેલા અ આવે અને વિસર્ગની પછી મૃદુ વ્યંજન આવે કે અ આવે તો વિસર્ગનો ડ કરવામાં આવે છે. અ ને ડ ભેગા થઈ (સં. નિયમ ii પ્રમાણે) ઓ થાય છે. ઓ પછી અ આવે ત્યારે (નિયમ v પ્રમાણે) અ ઉડી જાય છે અને તેને બદલે ડ મૂકાય છે.

બધિરઃ આચાર્યઃ = બધિર આચાર્યઃ ; હિમાલય ઉચ્ચિષ્ઠઃ = હિમાલય ઉચ્ચિષ્ઠઃ

સં. નિયમઃ—(viii) વિસર્ગની પહેલા અ આવે અને વિસર્ગની પછી અ સિવાયનો કોઈપણ સ્વર આવે તો વિસર્ગ ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે. વિસર્ગનો લોપ કર્યા પછી બે સ્વરો ભેગા થાય તેમની સંધિ કરવામાં આવતી નથી.

સજ્જનાઃ ભૂતાનિ = સજ્જના ભૂતાનિ

પુત્રાઃ ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ = પુત્રા ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ

છાત્રાઃ આચાર્યૈ = છાત્રા આચાર્યૈ

ભ્રમરાઃ અધિવસન્તિ = ભ્રમરા અધિવસન્તિ

સં. નિયમઃ—(ix) વિસર્ગની પૂર્વે અ આવે અને વિસર્ગની પછી કોઈ મૃદુ વ્યંજન કે સ્વર આવે તો વિસર્ગનો લોપ કરવામાં આવે છે. વિસર્ગનો લોપ કર્યા પછી બે સ્વરો ભેગા આવે તેમની સંધિ કરવામાં આવતી નથી.

રોગૈઃ નરસ્ય = રોગૈર્નરસ્ય; બિડાલયોઃ વિવાદે = બિડાલયોર્વિવાદે

ભક્તિભિઃ રક્ષિતઃ = ભક્તિભિર્ રક્ષિતઃ = ભક્તિભીરક્ષિતઃ

સં. નિયમઃ—(x) વિસર્ગની પૂર્વે અ કે આ સિવાયનો કોઈ સ્વર આવે અને વિસર્ગની પછી કોઈ મૃદુ વ્યંજન અગર સ્વર આવે તો વિસર્ગનો ર થાય છે. ર પછી જે તરત ર આવે તો ર ને ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે અને ર ની આગલનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ કરવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xi) વિસર્ગ પછી કઠોર વ્યંજન આવે તો—

સ્વર: કઠોર: = સ્વર: કઠોર: ; લોભ: પાપસ્ય = લોભ: પાપસ્ય
વ્યાધા: સ્વગાન્ = વ્યાધા: સ્વગાન્ ; વાનરા: ફલાનિ = વાનરા: ફલાનિ

(a) વિસર્ગ પછી ક્, ઝ, પ્ કે ફ આવે તો ફેરફાર કરવામાં આવતો નથી.

કિરણા: શીતલા: = કિરણા: શીતલા:, કિરણાશીતલા:

અધિપ: સિંહ: = અધિપ: સિંહ:, અધિપસિંહ:

(b) વિસર્ગ પછી શ્, ષ્ કે સ્ આવે તો વિસર્ગને બદલે અનુક્રમે શ્, ષ્, અને સ્ વિકલ્પે કરવામાં આવે છે.

વૃક્ષ: તથા = વૃક્ષસ્તથા જન: થુત્કારમ્ = જનસ્થુત્કારમ્

(c) વિસર્ગ પછી ત્ અગર થ્ આવે તો વિસર્ગનો સ્ કરવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે વિસર્ગ પછી ટ્ કે ઢ્ આવે તો વિસર્ગનો ષ્ કરવામાં આવે છે.

રામ: ચ લક્ષ્મણ: ચ = રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ; આચાર્ય: છાત્રે = આચાર્યશ્ચાત્રે

(d) વિસર્ગ પછી ચ્ કે છ્ આવે તો વિસર્ગનો જ્ (૨) કરવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xii) મો: પછી કોઈ મૃદુ વ્યંજન કે સ્વર આવે તો વિસર્ગનો લોપ કરવામાં આવે છે. જેમકે:— મો નૃપ.

ઉપર જે સંધિના નિયમો આપ્યા છે તે પ્રમાણે હંમેશા સંધિ થવીજ જોઈએ. પણ આ નિયમોને કેટલાક અપવાદો છે તે વિદ્યાર્થીઓએ ખાસ યાદ રાખવા. આ અપવાદો ચાર છે:—

(૧) નિયમ viii અને ix માં જણાવ્યા પ્રમાણે વિસર્ગનો લોપ થયા પછી એ સ્વરો ભેગા આવે ત્યારે સંધિ કરવામાં આવતી નથી.

(૨) નિયમ vi માં જણાવ્યા પ્રમાણે અય્ કે આય્ માંથી ય્ અને અવ્ કે આવ્ માંથી વ્ ઉડાવી મૂક્યા પછી જે એ સ્વરો ભેગા થાય તેમની સંધિ કરવામાં આવતી નથી.

(૩) કાઠપણુ નામ કે ક્રિયાપદના દ્વિવચનના રૂપને છોડે હૈં, ઝ કે ઇ આવે અને એની પછી કાઠ પણુ સ્વર આવે તો આવી રીતે બેગા થયેલા એ સ્વરોની સંધિ થતી નથી. જેમકે:-નયને હૈંક્ષેતે આમાં ને માંનો ઇ અને હૈંક્ષેતે માંનો પ્રથમ હૈં એમ બે સ્વરો (ઇ+હૈં) બેગા થયાં હોવા છતાં નિયમ vi પ્રમાણે તેઓને જોડવામાં આવતા નથી, કારણુ નયને એ નયન નું દ્વિવચનનું રૂપ છે.

(૪) કાઠ અવ્યયને છોડે ઓ આવ્યો હોય અને તેના પછી કાઠ સ્વર આવે તો બે સ્વરોની સંધિ કરવામાં આવતી નથી, જેમકે અહો અષીશ્વરા:

મનોયત્ન ૧૬:—ઉપરના નિયમો ધ્યાનમાં રાખી સંધિથી જોડો :—

આચારઃ પ્રથમઃ ધર્મઃ; સુપુત્રઃ સપ્તમઃ રસઃ; દેવાઃ ન દૈત્યેભ્યઃ અભ્યઃ; ગુણેન શૂન્યાઃ પશુભિઃ સમાનાઃ; રૂઘાઃ આપ્તાન્ અપિ અભિકુધ્યન્તિ; ફલાગમૈઃ અનોઋદ્ધાઃ નમ્રાઃ ભવન્તિ; મહા + ઋષિઃ; પ્રભો + એહિ; અસૌ + આગતઃ, વન્દેતે અગ્નિમ્; બ્રાહ્મણેન ઉક્તઃ ધર્મ્યઃ માર્ગઃ.

પુનરાવર્તન

પ્રશ્નપત્ર ૨ જે

૧. નીચેના વાક્યોનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરો:—

- (i) ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન પ્રશામ્યતિ ।
- (ii) પયઃપાનં ભુજક્કાનાં કેવલં વિષવર્ધનમ્ ।
- (iii) કિં પુલ્ષસ્ય જીવિતેન નિરક્ષેણ ।
- (iv) અસારે સ્વલુ સંસારે સારં શ્વશ્ચરમન્દિરમ્ ।
- (v) સાક્ષરા વિપરીતાશ્વેદ્ રાક્ષસા એવ કેવલમ્ ।
- (vi) વિત્તાનાં વિભૂષણમ્ પાત્રે વ્યયઃ ।
- (vii) સુજનાઃ પરોપકારમ્, શૂરાઃ શસ્ત્રં, ધનં કૃપણાઃ પ્રાણાત્યય એવ મુચ્ચન્તિ ।
- (viii) સ્વલઃ સર્પપમાત્રાણિ પરચ્છિદ્રાણિ પદ્યતિ ।
- (ix) પુણ્યસ્ય ફલમિચ્છન્તિ, પુણ્યં નેચ્છન્તિ માનવાઃ ।
- (x) ન દેવો વિદ્યતે કાષ્ઠે, ન પાષાણે, ન મૃષ્મયે ।

૨. ઉપરના વાક્યોમાં આવેલા નીચેના રૂપો ઓળખો અને કૌંસમાં માંગેલા રૂપો આપો:—

પ્રાણાત્યયે (પાંચમી દ્વિ. વ.), પ્રશામ્યતિ, વિત્તાનામ્ (ત્રીજી બ. વ.), મુચ્ચન્તિ, ઉપભોગેન (સાતમી દ્વિ. વ.), ઇચ્છતિ.

૩. નીચેના વાક્યોમાં ક્રિયાપૂરકોના ઉપયોગ પર ટુંક નોંધ લખો:—

- (i) સંપ્રતિ ઝષ્ટ્રઃ વાણિજ્યસ્ય પ્રધાનસાધનમ્ ન ।
- (ii) બલીવર્દાઃ કૃષીવલ્લસ્ય ધનમ્ ।
- (iii) રામસ્ય દર્શનેન રાવણઃ કુહ્લઃ ભવતિ ।

૪. નીચેના ધાતુઓના વર્તમાનકાળના પહેલો પુ. એ. વ., બીજો પુ. દ્વિ વ. અને ત્રીજો પુ. બ. વ. ના રૂપો આપો:—

સિચ્, બ્રમ્, તૃ, ઘુષ્, ગૈ, નિ + યમ્, કૃત્, મ્લૈ, મૃગ્, ઘ્રા, જૃ, ક્ષમ્, દશ્.

૫. નીચેનામાં કયા શબ્દો સમાયેલા છે તે છૂટા પાડી બતાવો:—

જનકાત્મજા, મહર્ષિઃ, હરીચ્છા, મુરારિઃ, કામાતુરઃ, પરમેશ્વરઃ, ગદ્ગોદકમ્, દેવેન્દ્રઃ, પરોપકારઃ

નીચેના નામો કયા ધાતુ ઉપરથી થયા છે તે લખો:—

મિશ્નુકઃ, દર્શનમ્, દાનમ્, લોભઃ, ચોરઃ, પાનમ્, સક્લમઃ, કામઃ

૬. નીચેના રૂપો તૈયાર કરતી વખતે ગુણ અગર વૃદ્ધિ થતી હોય તો કરો. જ્યાં ન થાય ત્યાં ન થવાના કારણ આપો:—

વિશ્ + અ + અન્તિ; ઘુષ્ + અય + તઃ; ક્ષલ્ + અય + તિ; જીવ્ + અ + મઃ;
મૃજ્ + અ + સિ; ઢ + અ + થઃ; રચ્ + અય + થ; હ્રષ્ + અ + વઃ

નીચેની સંજ્ઞાઓ સમજાવો:—

૫૬, સ્વરાન્ત નામો, અંગ, પ્રગૃહ્ય, આદેશ, સંયોગ, અક્ષર.

૭. સંધિ કરો:—મિશ્નુકઃ આગતઃ અસૌ । જનઃ તાડયતિ આશ્લુમ્ ।
ગમલ્લક્ષ્મણૌ આસેવેતે અવિરતમ્ નિજધર્મમ્ । કવિઃ રચયતિ કાવ્યમ્ જનાઃ ચ
પ્રશંસન્તિ ।

સંધિ છૂટી પાડી લખો:—નિર્ધનો બ્રાહ્મણ અધિરથો નામ નિવસત્યત્ર ।

૮. નીચેના વાક્યોમાં વિરોધી નિશેષણો વાપરો:—

સૂર્યસ્ય પ્રકાશઃ પરકીયઃ ચન્દ્રસ્ય તુ ——— ।

ગજસ્ય પાદાઃ ———, લાઙ્ગૂલમ્ તુ ——— ।

અશ્વસ્ય કર્ણૌ હસ્તૌ, ગજસ્ય તુ ——— ।

૯. નીચેના વાક્યોનાું સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો: —

- (i) સમજી માણસો ઓછો પણ પુષ્ટિકારક ખોરાક ખાય છે.
- (ii) જ્ઞાનરૂપી અલંકારનો કદી પણ નાશ થતો નથી.
- (iii) બહાદુર માણસો હાથના બળથીજ ચઢતી પામે છે.
- (iv) રણમાં ઝડો ભાગ્યેજ હોય છે; પાણી તો ઘણું મુશ્કેલ હોય છે.
- (v) માણસમાં ખાનદાની ન હોય તો કીંમતી રત્નોથી પણ શું ?
- (vi) અમે સારા પુસ્તકોના વાંચનમાં અમારો વખત ગાળીએ છીએ.

શબ્દકોશ

જાતુ=(અ.)=ખીંકકુલ

ઉપભોગઃ (ન.)=ભોગવટો

પયઃપાનમ્ (ના.)=દૂધનું પાન

મુજક્કઃ (ન.)=સાપ

નિરક્ષર (વિ.)=અભણ

મન્દિરમ્ (ના.)=ઘર

શ્વશુરઃ (ન.)=સસરા

વિપરીત (વિ.)=ઉલટું, વિરોધી

પ્રાણાત્યયમ્ (ના.)=પ્રાણનો નાશ

સર્ષપમાત્રમ્=રાઈ જેવડો સર્ષપ=રાઈ

સમજી માણસ=સુઘ્નઃ

ઓછો=અલ્પ (વિ.)

પુષ્ટિકારક=પૌષ્ટિક (વિ.)

હાથબળ=મુજબલમ્

ચઢતી પામે છે=ઉન્નતિપદમ્ સ્પૃશ

રણ=મહત્થલમ્

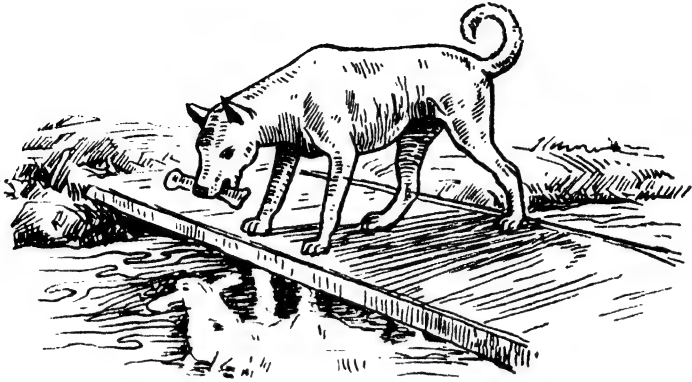
ભાગ્યેજ=વિરલ (વિ.)

ઘણું મુશ્કેલ=સુદુર્લભ (વિ.)

ખાનદાની=આમિજાત્યમ્

વખત ગાળવો=કાલં ક્ષપ્ય

कुक्कुरः तस्य प्रतिबिम्बम् च ।

एकः कुक्कुरो जलाशयस्योपरि काष्ठस्य सेतौ तिष्ठति ।
मुखेन मांसखण्डं धारयति । जलाशयस्य एकस्मात् तटात् अन्यं
तटम् गच्छति । मध्यभागे (सेतोः) तिष्ठति । सलिले स्वकीयम्
प्रतिबिम्बं पश्यति चिन्तयति च । अन्यः शुनकस्तोये विद्यते ।
तस्य वदनात् मांसखण्डमपहरामीति । तदा स्वकीयम् आनन-
मुद्राटयति । तस्य मुखात् मांसखण्डोऽधः पतत्युदके निमज्जति
च । हताशः शनैः शनैर्गृहं गच्छति । अतुष्टानां कुतः सुखम् ।

कुत्र तिष्ठति कुक्कुरः ? कुक्कुरः मुनेन किं धारयति ? कुक्कुरः जले किं
पश्यति ? कुक्कुरस्य मुखात् मांसखण्डः कुत्र पतितः ? जले मांसखण्डस्य किं भवति ?

अनोपपन्न १६:—योग्य शब्दो भूमी वार्ता लभो:—

कुक्कुरः — सेतौ तिष्ठति — च स्वकीयस्य —
पश्यति । — अपहरणाय — उद्घाटयति । मांसखण्डः —
निपतति — च ।

શબ્દકોશ

જલાશયમ્ (ના.)=નદી, સાગર
(જલ+આશય)

સેતૌ (ન.)=પુલ ઉપર સેતુ:

ઘૃ (૧૦ મે. પ.)=પકડવું, ધારણ કરવું

સલિલમ્ (ના.)=પાણી તોયમ્,
ઉદકમ્

ઉદ્ઘાટય =ઉઘાડવું

નિ+મસ્જ્ [મજ્જ]=ડુબી જવું, ખુંચી
જવું

શુનકઃ (ન.)=કુતરો, કુક્કુર:

હતાશઃ=આશા ભંગ થઈ છે એવો
(હત=હણાયલી+આશા)

આનનમ્ —————

ગજાનનઃ (ગજ+આનન)=ગણપતિ.

ચતુરાનનઃ (ચતુર+આનન)=બ્રહ્મા

પદ્માનનઃ (પદ્મ+આનન)=સિંહ

ષડાનનઃ (ષડ્+આનન)=કાર્તિવીર્ય.

દશાનનઃ (દશ+આનન)=રાવણ

વદનમ્ —————

સિંધુર્વદનઃ (સિંધુર=હાથી+વદન)
=ગણપતિ

लुब्धब्राह्मणः

एको वृद्धो व्याघ्रस्तडागस्य तीरे पङ्के वर्तते । दूरे शार्दूल एकं विप्रम् पश्यति वदति च । भो पान्थ, (मम) हस्ते सुवर्णकङ्कणो वर्तते । धर्मलाभाय ब्राह्मणाय यच्छामीति । लुब्धः ब्राह्मणः पृच्छति कुत्र कङ्कण इति । व्याघ्रो हस्तम् प्रसारयति कङ्कणं च दर्शयति । पश्चात् द्विजो दानग्रहणाय पङ्के प्रविशति निमज्जति च । बहिरा गमनाय अशक्तो भवति । ब्राह्मणं पङ्के पतितं पश्यति शार्दूलः । शार्दूलः स्थानात् उत्तिष्ठति भूदेवग्रहणाय चलति च । नखैः प्रहरति लोलुपम् ब्राह्मणम् । विप्रं निषूदयते भक्षयति च । आति-लोभो अनर्थाय ।

कुत्र वर्तते व्याघ्रः ? विप्रम् किम् वदति शार्दूलः ? किमर्थम् द्विजः पङ्कं प्रविशति ? शार्दूलः ब्राह्मणाय किम् यच्छति ? ब्राह्मणस्य मरणस्य किं कारणम् ?

भनोयत्न १७ :—आली जग्पाभां योग्य शब्दो लभो—

व्याघ्रः विप्रम् ——— दर्शयति वदति च ——— यच्छामि धर्म-
लाभाय इति । शार्दूलः द्विजम् पङ्के ——— पश्यति ——— निषूदयते च ।
संधि करी पाछा लभोः—

एकः व्याघ्रः द्विजम् वदति भोः पान्थ आगच्छ । लुब्धः पान्थः आगच्छति ।
अशक्तः भवति बहिः आगमनाय । नक्षैः शार्दूलः तम् प्रहरति ।

शब्दकोश

कङ्कणः (न.)=कङ्कु

दर्शय (क्रि.)=अतापतुं

द्विजः (न.)=आर्याण्यु विप्रः, भूदेवः
(भू+देव)

पङ्कः (न.)=कादव

पान्थः (न.)=मुसाइर

बहिः (अ.)=अहार

लुब्ध (वि.)=लोभी लोलुप

शार्दूलः (न.)=पाथ व्याघ्रः

પાઠ ૧૩ મેા

દુગ્ધમ્

પર્ણાનિ

ગુહમ્

અણ્ઢાનિ

માષમ્

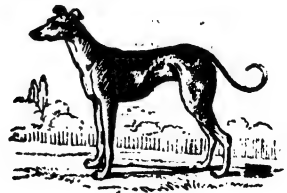
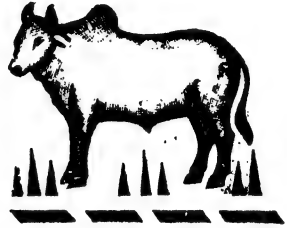
ચળકમ્

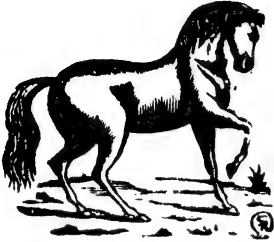
માંસમ્

તૃણમ્

અપૂપમ્

ઉપર આપેલા શબ્દોમાંથી ચિત્રોમાંના પ્રાણીનો જે ખાસ ખોરાક હોય તેને ઉદ્દેશી એક વાક્ય લખો. ચિત્રમાંનું પ્રાણી મનુષ્યની શું સેવા બજાવે છે અગર મનુષ્યને શું આપે છે તે સંબંધી ખીજું વાક્ય લખો.

મનોયત્ન ૧૮ :—પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓ સંબંધી નીચેની વિગતો
એક એક વાક્યમાં સંસ્કૃતમાં લખો:—

(૧) વિહગાઃ, સિંહઃ, અને ગરુડઃ કેના દુશ્મન છે.

(૨) વૃષભઃ, મયૂરઃ, મૂષકઃ, સિંહઃ, ગરુડઃ, કચ્છપઃ, અને કુક્કુટઃ કયા દેવતા વાહનો છે.

(૩) તૃણમ્, અપૂપમ્, માંસમ્, શસ્યમ્ અને માષમ્ કયા પ્રાણીઓ અને પંખીઓનો ખોરાક છે.

શબ્દકોશ

અણ્ડમ્ (ના.)=ઇંડુ

માષમ્ (ના.)=અડદ

ગુહમ્ (ના.)=ગોળ

ચળકમ્ (ના.)=ચણા

શસ્યમ્ (ના.)=અનાજ

વૃષભઃ (ન.)=ઘણદ

કચ્છપઃ (ન.)=કાચબો

કુક્કુટઃ (ન.)=કુકડો

सुभाषितानि

(१)

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणुरमर्दनम् ।

देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ॥ १ ॥

पीताम्बरं पद्मनाभं पद्माक्षं पुरुषोत्तमम् ।

पवित्रं परमानन्दं वन्देऽहम् परमेश्वरम् ॥ २ ॥

गोविन्दं गोकुलानन्दं गोपीमोक्षप्रदायकम् ।

गोबर्धनोद्धरं वन्दे गोपालं गोपवल्लभम् ॥ ३ ॥

अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् ।

श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचन्द्रं भजे ॥ ४ ॥

आकाशात् पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥ ५ ॥

शैले शैले न माणिक्यम् मौक्तिकं न गजे गजे ।

सुजना न हि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥ ६ ॥

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः काकपिकयोः ।

वसन्तसमये किन्तु काकः काकः पिकः पिकः ॥ ७ ॥

हंसः श्वेतः बकः श्वेतः को भेदः बकहंसयोः ।

नीरक्षीरविवेके तु हंसो हंसो बको बकः ॥ ८ ॥

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ ९ ॥

अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ च मध्यमाः ।

उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि परमं धनम् ॥ १० ॥

मक्षिका व्रणमिच्छन्ति धनमिच्छन्ति पार्थिवाः ।

नीचाः कलहमिच्छन्ति शान्तिमिच्छन्ति सज्जनाः ॥ ११ ॥

दुर्बलस्य बलं नृपो बालानां रोदनं बलम् ।

बलं मौनं तु मूर्खाणां चौराणामनृतं बलम् ॥ १२ ॥

उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् ।
 विरक्तस्य तृणं दारा निःस्पृहस्य तृणं जगत् ॥ १३ ॥
 सत्यात् नास्ति परो धर्मः सत्यात् नास्ति परो यमः ।
 सत्यात् नास्ति परो भोगः सत्यात् नास्ति परं पदम् ॥ १४ ॥
 हस्तस्य भूषणं दानम् सत्यं कण्ठस्य भूषणम् ।
 श्रोत्रस्य भूषणं शास्त्रम् भूषणैः किम् प्रयोजनम् ॥ १५ ॥
 नरस्याभरणं रूपं रूपस्याभरणं गुणः ।
 गुणस्याभरणं ज्ञानं ज्ञानस्याभरणं क्षमा ॥ १६ ॥
 पादपानां भयं वातात् पद्मानां शिशिरात् भयम् ।
 पर्वतानां भयं वज्रात् नराणां दुर्जनात् भयम् ॥ १७ ॥
 लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते ।
 लोभात्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥ १८ ॥
 अन्यक्षेत्रे कृतं पापं तीर्थक्षेत्रे विनश्यति ।
 तीर्थक्षेत्रे कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति ॥ १९ ॥
 रूपयौवनसंपन्ना विशालकुलसंभवाः ।
 विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥ २० ॥

आमरणम् (ना.) = शल्यगार
 पतितम् = पडे
 नीरक्षीरविवेकः = पाणी अने दूध
 धुदं पाउवुं ते
 मक्षिका = भाभी
 दारः = स्त्री (आ शब्द हंमेशा अहु-
 वयनभां वपराय छे)

शिशिरः = शिवाणे.
 क्षेत्रम् = स्थान
 श्रोत्रम् (ना.) = कान
 वज्रलेपः = वज्र जेवुं सभत.
 संपन्नाः = संपूर्ण
 संभवः = जन्म

આકારાંત અને ઈકારાંત નારીજાતિના નામો

આપણે જે નામને છેડે અ આવે એવા (અકારાંત) નામો શિખ્યા. આ નામો નર અમર નાન્યતર જાતિના હોઈ શકે. એ નામોની જાતિ પ્રમાણે એમની સાથે વપરાયલા વિશેષણોની જાતિ પણ નક્કી કરવામાં આવે છે. હવે આપણે જે નામોને છેડે આ (આકારાંત) અથવા જેને છેડે ઈ આવે એવા (ઈકારાંત) નામોનો વિચાર કરીએ. જે આકારાંત અને ઈકારાંત નામો આ પુસ્તકમાં શિખવાના છે તે બધા નારીજાતિના છે, એટલે એમની સાથે જે વિશેષણો વાપરવામાં આવે તે પણ નારીજાતિનાજ હોવાં જોઈએ. અકારાંત વિશેષણોનું નારીજાતિનું ૩૫ અંસ અ ને બદલે આ કે ઈ લગાડવાથી થાય છે. જેમકે ધવલ-ધવલા; તૃતીય-તૃતીયા; ચતુર્થ, ચતુર્થી.

આકારાંત અને ઈકારાંત નામોના ૩૫ આહિં આખ્યા છે તે વિદ્યાર્થી-ઓએ મોઢે કરવાં. બીજા આકારાંત કે ઈકારાંત નામોના ૩૫ો એ પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવે છે.

કન્યા

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	કન્યા	કન્યે	કન્યાઃ
દ્વિતીયા	કન્યામ્	કન્યે	કન્યાઃ
તૃતીયા	કન્યયા	કન્યાભ્યામ્	કન્યાભિઃ
ચતુર્થી	કન્યાયૈ	કન્યાભ્યામ્	કન્યાભ્યઃ
પંચમી	કન્યાયાઃ	કન્યાભ્યામ્	કન્યાભ્યઃ
ષષ્ઠી	કન્યાયાઃ	કન્યયોઃ	કન્યાનામ્
સપ્તમી	કન્યાયામ્	કન્યયોઃ	કન્યાસુ
સંબોધન	કન્યે	કન્યે	કન્યાઃ

वापी

	अेकवचन	द्विवचन	अहुवचन
प्रथमा	वापी	वाप्यौ	वाप्यः
द्वितीया	वापीम्	वाप्यौ	वापीः
तृतीया	वाप्या	वापीभ्याम्	वापीभिः
चतुर्थी	वाप्यै	वापीभ्याम्	वापीभ्यः
पंचमी	वाप्याः	वापीभ्याम्	वापीभ्यः
षष्ठी	वाप्याः	वाप्योः	वापीनाम्
सप्तमी	वाप्याम्	वाप्योः	वापीषु
संभोधन	वापि	वाप्यौ	वाप्यः

रामः सीतायाः प्राणेभ्योऽपि प्रियः ।

मूर्खाणां कालो व्यसनेन कलहेन निद्रया वा गच्छति ।

यमुनाया जलं नीलं, गङ्गायाश्च शुभ्रम् ।

चिन्ताभिर्जनो यावत् शुष्यति न तावत् अस्त्राभावेनापि ।

पादपः छायाया संश्रितानाम् परि-
तापं शमयति ।

सज्जनानां यथा चित्तं तथा वाचा, यथा वाचा तथा क्रिया ।

सुजना लक्ष्मीं तृणाय मन्यन्ते विषमासु दशास्वपि धीरा न मुह्यन्ति ।

यथा प्राज्ञे तथैव जडे विद्यां वितरत्यध्यापकः ।

श्लाघ्यो वृषः प्रजाः प्रजा इव तन्त्रयते ।

चाण्डालस्य पर्णकुट्या अपि चन्द्रः ज्योत्स्नां न संहरते ।

गङ्गायमुनयोर्जलानि प्रयागे सं-
गच्छन्ते ।

घटिकाया विदेशेभ्य आनयनं स्थूलपरिमाणेन संप्रति संपद्यते ।

अतिपरिचयादवज्ञा ।

शक्तानां भूषणं क्षमा, क्षमया किं न सिध्यति ।

लोहस्य शलाकाभिर्निर्मिते पत्रे जनाः खगान् स्थापयन्ति ।

अग्नौकाभिर्जनाः सागरं तरन्ति पृथिव्या विविधान् प्रवेशान् गच्छन्ति च ।

પૂર્ણિમાયાં ચન્દ્રસ્ય જ્યોત્સ્નયા
પ્રકાશિતો જલપ્રવાહો રૌપ્યો-
ઽવભાસતે ।

ગદ્ગાયા જલં કૃષીવલાઃ કુલ્યાભિઃ
ક્ષેત્રાણિ નયન્તિ ।

શર્કરાયા માધુર્યં રાસભાનામ્
પ્રાણાન્ હરતિ ।

અર્થોહિ કન્યા પરકીય एव ।

સૂર્યાપાયે ન खलુ कमलं पुष्यति
स्वाम् अभिख्याम् ।

રત્નાનાં માલયા વિભૂષિતઃ સર્પઃ
કિં ભયંકરો ન ભવતિ ।

પ્રદોષો રજન્યા મુખમ્ ।

ત્રપા અદ્વનાયા વિભૂષણમ્ ।

સ્વાહિતરતાનાં દુર્જનાનાં ધર્મ-
પરિવર્તનાય કિં નિષ્પયો-
જનયા ચિન્તયા ।

કસ્તૂર્યા આમોદસ્ય પ્રતિજ્ઞાયૈ
શપથો ન ભવતિ ।

ધરાયા અશેષાં તૃષામમ્બુદઃ શમ-
યતિ ।

નિશારત્નં ચંદ્રઃ કિલ સદનરત્નં
સુગૃહિણી ।

વિદ્યાહીનો નરઃ સભાયાં નૈવ
શોભતે ।

સ્વલ્પાપ્યેકદેશાવસ્થાને કાલ-
કલા પરિચયમુત્પાદયતિ ।

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

- (૧) ચિંતાથી માણસ નબળો અને તેજ વિનાનો બને છે.
- (૨) રાત્રિને અંતે તારા દેખાતા બંધ થાય છે અને પ્રભાત પ્રકટે છે.
- (૩) ઇચ્છાઓનો નાશ થતો નથી, પણ માણસ ધીમે ધીમે ઇચ્છાની પાર જાય છે.
- (૪) પંડિતોની સભામાં વિદ્યા વગરનો માણસ મુંગો બેસે છે.
- (૫) મુસાફર તળાવને કિનારે વડની શીતળ છાયામાં બેસે છે.
- (૬) નાના બાળકોને મીઠાઈ ભાવે છે પણ ખાંડના સેવનથી તેઓ માંદા પડે છે.
- (૭) અમે ઉદ્યમથી ધન મેળવીએ છીએ, બીજા માંગીને નહિ.
- (૮) માતાને જોષને હું ખુશ થાઉં છું.
- (૯) ધર્મિક લોકો ગંગાના પાણીને પવિત્ર માને છે.

(૧૦) સર્જન પુરૂષો પોતે સ્વરમાધનેજ આચારની મર્યાદા ઓળંગતા નથી.

(૧૧) અમાવાસ્યાને દિવસે અમે નર્મદાના પાણીમાં નાહીએ છીએ.

શબ્દકોશ

અકારાંત નામો

અગ્નિનૌકા=આગખેડ

અક્ષના=સ્ત્રી

અભિરૂપા=સૌંદર્ય,

અવજ્ઞા=અવગણના, તિરસ્કાર

કુલ્યા=નહેર

ઘટિકા=ધડીઆળ

જ્યોત્સ્ના=ચાંદની

ત્રપા=શરમ

ધરા=પૃથ્વી

શર્કરા=ખાંડ, સાકર

શલાકા=સળીઆ

ઈકારાંત નામો

જનની=માતા

પર્ણકુટી=ઝુંપડી

રજની=રાત્રિ

ક્રિયાપદ

ઉત્પાદય=ઉત્પન્ન કરવું

સમ + ગમ્ (૧ આ)=મેળા મળવું,
સંગમ થવો

તન્ત્ર (૧૦ આ)=પાળવું

વિ + તૃ (૧ પ)=આપવું

સં+પદ્ (૪ થો આ)=થવું

સં+હ (૧ પ)=લઈ લેવું, નાશ કરવો

શમય=છિપાવવું

અકારાંત નામો અને વિશેષણો

અપાયઃ (ન.)=ગેરહાજરી

અમ્બુકઃ (ન.)=વાદળ (અમ્બુ =
પાણી દા=આપવું)

અવસ્થાનમ્ (ના.)=રહેઠાણ

અશોષ (વિ.)=પુરી (શોષ=ખાકી)

આનયનમ્ (ના.)=નિકાસ

નિર્મિતમ્=અનાવેલું

પ્રવૌષઃ (ન.)=સંખ્યા

પરિચયઃ (ન.)=ઓળખાણ

રૌપ્ય (વિ.)=રૂપેરી

યાવત્-તાવત્=જેટલો-તેટલો

વિષમ (વિ.)=ખરાબ

વ્યસનમ્ (ના.)=સંકટ

સવનમ્ (ના.)=ધર

સ્થૂલપરિમાણઃ (ન.)=મોટું પ્રમાણ

સ્વહિતરત્=પોતાના હિતમાં મશ્ન-
ગૂલ (રત=મશ્નગૂલ)

તેજ વિનાનો=વિવર્ણ (વિ.)

અંત=અવસાનમ્

દેખાતા બંધ થવું=અદૃશ્યતામ્ ગમ્,

અન્તર્હિત મૂ

પ્રકટે છે=આવિસ્ + મૂ

ધીમેધીમે=શનૈઃ શનૈઃ (અ.)

મુંગો=તૂળ્ણામ્ (અ.) જોષમ્

વડ=વટશ્વૃક્ષઃ, ન્યગ્રોધઃ

શરમાધનેજ=લજ્જયા એવ

ઓળંગવું=ઉદ્ + લંઘ્ (૧૦ મો પ.),

અતિ + ક્રમ્ (૪ થો પ.)

પૃથાયાઃ પુત્રઃ પાર્થઃ

કુન્ત્યાઃ પુત્રઃ કૌન્તેયઃ

રાધાયાઃ પુત્રઃ રાધેયઃ

સુમિત્રાયાઃ પુત્રઃ સૌમિત્રિઃ

ઇન્દ્રસ્ય પત્ની ઇન્દ્રાણી

ભવસ્ય પત્ની ભવાની

ક્ષત્રિયસ્ય પત્ની ક્ષત્રિયાણી

માતુલસ્ય પત્ની માતુલાની

મનોયત્ન ૧૯ :—નીચેના નામોના તૃ. એ. વ., પ. એ. વ., દ્વિ. ય. વ., ચ. એ. વ. ના રૂપો લખો—

લલના, અટવી, દરિદ્રતા, સહચરી, મદિરા, જનની, માર્યા, પૃથ્વી.

મનોયત્ન ૨૦ :—નીચેના સામાસિક શબ્દોનો વિગ્રહ કરો :—

પ્રાણાન્તે, નિશાપતિઃ, માદ્રીપુત્રઃ, વિદ્યામન્દિરમ્, કીઢારક્ષઃ, મદિરાપાનમ્, મિક્ષાદાનમ્.

પાઠ ૧૫ મો

આજ્ઞાર્થ

આપણે વર્તમાનકાળ શીખ્યા છીએ : હવે આજ્ઞાર્થ જોઈએ. ખીજા પુરૂષમાં આજ્ઞા કે પ્રાર્થનાનો અને પહેલા તેમજ ત્રીજા પુરૂષમાં ઇચ્છા, આજ્ઞા કે આશીર્વાદનો અર્થ સૂચવવા સંસ્કૃતમાં આજ્ઞાર્થ વપરાય છે. વર્તમાનકાળની માફક આજ્ઞાર્થના રૂપો પણ ધાતુને ગણુની નિશાની લગાડ્યા પછી પ્રત્યયો લગાડી તૈયાર કરવામાં આવે છે. આજ્ઞાર્થના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે :—

પરસ્પૃષ્ટ

આત્મસ્પૃષ્ટ

એકવચન દ્વિવચન બહુવચન

એકવચન દ્વિવચન બહુવચન

૧ હો પુરૂષ આનિ આવ આમ

તે આવહે આમહે

૨ જો પુરૂષ — તમ્ ત

સ્વ ઇથામ્ ધ્વમ્

૩ જો પુરૂષ તુ તામ્ અન્તુ

તામ્ ઇતામ્ અન્તામ્

આ પ્રત્યયો લગાડતાં ધાતુનું ૩૫ કેમ તૈયાર થાય તે હવે આપણે જોઈએ.

પા + અ + તુ = પિવ્ + અ + તુ = પિવતુ મુદ્ + અ + તામ્ = મોદ્ + અ + તામ્ = મોદતામ્

તદ્ + અય + ત = તાદ્ + અય + ત = તાદયત જન્ + ય + એ = જાય + એ = જાયૈ

જન્ + ય + ઇથામ્ = જાન્ + ય્ + અ + ઇથામ્ = જાય્ + ઇ + થામ્ = જાયેથામ્ વગેરે.

આ ૩૫૦ ધ્યાનમાં રાખી આપણે તદ્ અને જન્ ના બધા ૩૫૦ લખીએ.

તદ્

જન્

તાદયામિ તાદયાવ તાદયામ

જાયૈ જાયાવહે જાયામહે

તાદય તાદયતમ્ તાદયત

જાયસ્વ જાયેથામ્ જાયધ્વમ્

તાદયતુ તાદયતામ્ તાદયન્તુ

જાયતામ્ જાયેતામ્ જાયન્તામ્

અપરાધસહસ્રાણિ ક્ષમસ્વ પર-
મેશ્વર ।

વન્ધુવર્ગમાનન્દયામ ।

મળયન્તુ બાલાઃ ગાત્રાણિ ધૌતૈઃ
વસ્ત્રૈઃ ।વત્સ, સત્યં વદ, ધર્મમાચર,
સેવસ્વ વિદ્વજ્જનમ્ ।

આચાર્ય દેવો ભવ ।

પ્રબલાનાં શક્તિઃ નિર્બલાનાં રક્ષ-
ણાય કલ્પતામ્ ।

ધનં દાનાય કલ્પતામ્ । ૧૯

શઙ્કરસ્ય કૃપયા જના દુર્ગાણિ
તરન્તુ ભદ્રાણિ ચ પશ્યન્તુ ।

દેવેશ સત્યાત્ મા પ્રમાદ્યામ ।

જનકસ્ય વચનમનુતિષ્ઠત ।

માન્યાન્માનય, પ્રચ્છાદય સ્વાન્
ગુણાન્ ।ભોજનવેલાયામ્ બાલાઃ હસ્તૌ
પ્રક્ષાલયન્તુ ।બાલે પરિજનેષુ દક્ષિણો ભવ,
'માગ્યેષ્વનુદ્ધતો ભવ ।

દરિદ્રેભ્યઃ વિસં પ્રયચ્છત, મા
ઈશ્વરેભ્યઃ ।

કથયતુ જનઃ નિજવૃત્તાન્તમ-
શેષમ્ ।

જયતુ જયતુ પૃથ્વીભારનાશો
મુકુન્દઃ ।

યથાભણિતમનુતિષ્ઠ ।

ઉતિષ્ઠ, વિમુઞ્ચ વિષાદં, સોત્સા-
હમારભસ્વ કાર્યમ્ ।

કાલાનુરૂપમુપવિશ્ત્વાર્યઃ ।

પ્રતિદિનમ્ પ્રાતઃ જનાઃ શીતોદ-
કેનાવગાહન્તામ્

રત્નં સમાગચ્છતુ કાશ્ચનેન ।

ચક્રવાકિ, પરિણતપ્રાયો વિવસઃ ।

આમન્ત્રયસ્ય સહચરમ્ ।

વિદ્યાગ્રહણે અવહિતચિત્તો ભવ ।

પાપાનિ નશ્યન્તુ જનાનામીશ-
પ્રસાદેન ।

ગુરુચરણાનામુપદેશમ્ માવધીર-
યધ્વમ્ ।

યજ્ઞાનાં રક્ષણાય વિશ્વામિત્રેણ
સહ રામલક્ષ્મણૌ ગચ્છતામ્ ।

ધનેન વિદ્યયા વા ગર્વિતાસ્તરુણા
વિનયં મા ત્યજન્તુ ।

પ્રતીક્ષસ્વ ક્ષણં યાવદ્દહમાનયા-
મ્યાતપત્રમ્ ।

ગચ્છતુ આર્યઃ પુનર્દર્શનાય ।

રઘુવર, નરકગતિહરં તે નામધેયં
(મે) મુખે સદૈવ વર્તતામ્ ।

ભુજબલેનાવનમયામામિત્રાણ્યુ-
ન્નમયામ સ્વબન્ધુવર્ગમ્ ।

ભૂપાલાઃ પરિપાલયન્તુ વસુધાં
શશ્વત્સ્વધર્મેસ્થિતાઃ ।

નિયમ ૧૯ :—કૂપ્ (પરિશુભવું) ધાતુ વાપરતી વખતે જે પરિશુભ
સૂચક શબ્દ હોય તેને ચોથી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો :—

(૧) (તમારા) પિતાનું નામ કહો.

(૨) દુઃખી માણસ પર હંમેશા દયા કર.*

(૩) બાળકોને પાઠો ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા દો.

(૪) પૈસાનો મોહ અમને દુઃખ આપે નહીં.

- (૫) બ્રાહ્મણો પણ ચંડાળને અડકે; એમ કરવાથી (અને) ધર્મભંગ થવાની શંકા છોડી દો.
- (૬) દુશ્મનોના પણ અપરાધોને માફ કર.
- (૭) બળવાનોના ત્રાસમાંથી અમે નબળાઓને બચાવીએ.
- (૮) ચાતકના મોમાં વરસાદના ટીપા પડો.
- (૯) ગણપતિ માણસોના વિદ્વેનો દૂર કરે.
- (૧૦) ઉનાળામાં તરસ મટાડવા (શમનમ્) અમે ઠંડુ પાણી પીએ.
- (૧૧) બાળકો ઉપર વિના કારણે ગુસ્સે થશો મા.
- (૧૨) મોટા કાયદાના મોહથી પણ હું જુહું બોલું નહી.
- (૧૩) પહેલા લાયક બનો અને પછી મિત્રો તેમજ દુશ્મન પાસેથી વખાણની આશા રાખો.

શબ્દકોશ

અનુ+સ્થા (૧ લો. ૫)=માનવું, અનુસરવું	પ્રતિ+ઈશ્વ (૧ લો. આ)=રાહ જોવી, થોભવું
અવ+ગાહ (૧ લો. આ)=નહાવું	મળ્ડ (૧૦ મો ૫)=શણગારવું
અવ+ધીર્ (૧૦ મો આ)=અવગણવું	સમ્+આ+ગમ્ (૧ લો. આ)=મેળા મળવું, એકઠા થવું
અવ+નમય્=નમાવવું	અવહિતચિત્તઃ=એકચિત્ત (અવહિત =પરોવેલું ચિત્તમ્=ચિત્ત છે જેનું તે)
આ+મન્ત્ર (૧૦ મો આ)=રત્ન લેવી	ઈશ્વરઃ (ન.)=પૈસાદાર માણસ
ઉદ્+નમય્=ઉંચે ચઢાવવું	કાઞ્ચનમ્ (ના.)=સોનું
ઉપ + વિગ્ (૬ થો ૫)=ઉપદેશ આપવો, બતાવવું	વક્ષિણ (વિ.)=વિનયી
કૂપ્ (૧ લો. આ)=પરિણામવું	કુર્ગમ્ (ના.)=સંકટ
પરિ+પાલય્=રક્ષણ કરવું, પાળવું	ધૌત (વિ.)=ધોએલાં, સ્વચ્છ
પ્ર+છાવ્ય્=ઢાંકવું	
પ્ર+મદ્ (૪ થો ૫)=ભૂલ કરવી, હસવું	

પરિજનઃ (ન.)=નોકર

પરિણતપ્રાયઃ=લગભગ પૂરે

મદ્રમ્ (ના.)=કલ્યાણ

માગ્યમ્ (ના.)=આબાદી

યથામણિતમ્ (અ.)=કલ્યાપ્રમાણે

વસુધા (નારી.)=પૃથ્વી (વસુઃ=દ્રવ્ય,
ધાઃ ધારણ કરવું)

વિષાદઃ (ન.)=શોક

સહચરઃ (ન.)=મિત્ર, પતિ (સહ=
સાથે ચર=ફરનાર),

સોત્સાહમ્ (અ.)=ઉત્સાહપૂર્વક

દયા કરવી=દયુ* (૧ લો આ)

લાયક બનવું=અર્હ (૧ લો ઉ)

અઆવવું=પરિ + ત્રૈ (૧ લો આ)

વરસાદ=વર્ષઃ, વર્ષ, પર્યંત્યઃ

ટીપું=કળઃ, લવઃ

ફાયદો=લાભઃ

મનોયતન ૨૧:—આસાર્થના રૂપો લખો :—

બ્રમ્, વિ+તૃ, કૃત્, નિ+સૂદ્, ઉદ્+ઙી,

મનોયતન ૨૨:—નીચેના શબ્દો માટે ઓછામાં ઓછા ત્રણ સંસ્કૃત
શબ્દો આપો :—

પાણી, દેવતા, સૂર્ય, શિક્ષક, કુતરો, ઝાડ, પક્ષી, મોઢું, બગીચો.

પાઠ ૧૬ મો

સર્વનામ

આપણે જોઈ ગયા કે કોઈપણ વાક્યમાં એક કર્તા અને એક ક્રિયાપદ
અવશ્ય હોવાં જોઈએ. કર્તા તરીકે સાધારણ રીતે નામ વપરાય છે. નામને
વિભક્તિના પ્રસયો લગાડી તેનું રૂપ કેમ તૈયાર કરવું તે આપણે જોયું. પણ
કેટલીક વાર નામને બદલે સર્વનામ પણ કર્તા તરીકે આવે છે. સર્વનામના
રૂપો ઘણે ભાગે નામની માફકજ તૈયાર કરવામાં આવે છે, પણ કેટલેક ઠેકાણે

* વ્યુ ધાતુ વાપરતી વખતે જેનાપર દયા કરવાની હોય તેને છઠ્ઠી વિભક્તિમાં
મુકવામાં આવે છે.

નામના રૂપમાં અને સર્વનામના રૂપમાં ધણો ફેર પડી જાય છે. માટે એ રૂપોનો સ્વતંત્ર રીતે વિચાર આપણે આ પાઠમાં કરીએ.

ગુજરાતીની માફક સંસ્કૃતમાં પણ સર્વનામ છ પ્રકારના છે. (૧) પુરુષવાચક સર્વનામ (૨) દર્શક સર્વનામ (૩) પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ (૪) સંબંધી સર્વનામ (૫) અનિશ્ચિત સર્વનામ અને (૬) સ્વવાચક સર્વનામ. પુરુષવાચક સર્વનામના ત્રણ પ્રકાર છે. બોલનાર પોતાના સંબંધમાં વાપરે તે પહેલો પુરુષ: જેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવતું હોય તેના સંબંધમાં વપરાતું સર્વનામ એ બીજો પુરુષ: અને જેના સંબંધમાં કહેવામાં આવતું હોય તેને માટે વપરાતું સર્વનામ એ ત્રીજો પુરુષ. આમ એકંદરે સર્વનામ આઠ પ્રકારના ગણી શકાય. આ પૈકીના ચાર-ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ, પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ, સંબંધી અને અનિશ્ચિત સર્વનામનો વિચાર આપણે પહેલાં કરીએ.

સંસ્કૃતમાં સર્વનામો નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્રકાર	સંસ્કૃતમાં સર્વનામો	
૧ પુરુષવાચક		૧ લો પુરુષ અસ્મદ્
ત્રીજો પુરુષ	તદ્	૨ જો પુરુષ યુષ્મદ્
૨ દર્શક	ઇતદ્	૩ અસ્મ, અદસ્
૩ પ્રશ્નાર્થ	કિમ્	
૪ સંબંધી	યદ્	
૫ અનિશ્ચિત	કિમ્+ચિત્; કિમ્+ચન;	
	કિમ્+અપિ	
૬ સ્વવાચક	સ્વયમ્ (અવ્યય)	આત્મન્

આ સર્વનામના સંબંધમાં આપણે કાંઈ પણ વિચાર કરીએ તે પહેલાં એક વાત આપણે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. જે વ્યક્તિ કે વસ્તુના સંબંધમાં સર્વનામ યોજવામાં આવે તે વ્યક્તિ કે વસ્તુનું નામ નર, નારી, કે નાન્યતર પૈકી જે જાતિનું હોય તેજ જાતિમાં સર્વનામ પણ વપરાય છે.

એટલે આપણે આ સર્વનામના રૂપો તૈયાર કરતા પહેલાં દરેક જ્ઞાતિમાં તેમના જે અંગ થાય છે તે જાણવા જોઈએ.

સર્વનામ	અંગ		
	નર	નારી	નાન્યતર
તદ્	ત	તા	તદ્
એતદ્	એત	એતા	એતદ્
કિમ્	ક	કા	કિં
યદ્	ય	યા	યદ્

સર્વનામનો રૂપો તૈયાર કરતી વખતે આ અંગ લેવાના છે. એ ઉપરાંત બીજા એ સાધારણ ફેરફારો ખાસ નોંધવા જેવા છે. તદ્ સર્વનામનું નરજ્ઞતિમાં પ્રથમા એક વચનનું રૂપ સઃ* થાય છે અને નારીજ્ઞતિમાં સા થાય છે. એજ પ્રમાણે એતદ્ નું નરજ્ઞતિ પ્રથમા એકવચનનું રૂપ એષઃ* અને નારીજ્ઞતિમાં એષા થાય છે.

સર્વનામના અંગ જોઈશું તો માલમ પડશે કે નરજ્ઞતિમાં એ અ કારાંત છે અને નારીજ્ઞતિમાં આ કારાંત છે. અ કારાંત નામોના રૂપો નરજ્ઞતિમાં રામ અને નાન્યતરજ્ઞતિમાં જલ પ્રમાણે થાય છે. આકારાંત નામોના રૂપો કન્યા પ્રમાણે થાય છે. એટલે આ સર્વનામના રૂપો પણ નરજ્ઞતિમાં રામ, નારીજ્ઞતિમાં કન્યા, અને નાન્યતરજ્ઞતિમાં જલ પ્રમાણે કરવાના છે. કેટલેક ઠેકાણે એ રૂપોમાં ફેરફાર થાય છે તે નીચે બતાવ્યો છે.

* સઃ અને એષઃ માંના વિસર્જન પછી અ સિવાયનો કોઈપણ અક્ષર આવે તો વિસર્જનો લોપ થાય છે. જેમકે:—સ ગચ્છતિ, એષ આગચ્છતિ.

વિભક્તિ	નરજાતિમાં પ્રત્યય	નારીજાતિમાં પ્રત્યય
પ્રથમા બહુવચન	ઈ	
ચોથી એકવચન	સ્મૈ	સ્યૈ
પાંચમી એકવચન	સ્માત્	સ્યાઃ
છઠ્ઠી એકવચન		સ્યાઃ
છઠ્ઠી બહુવચન	ઇષામ્	સામ્
સાતમી એકવચન	સ્મિન્	સ્યામ્

આ ફેરફારો ધ્યાનમાં રાખી આપણે કિમ્ સર્વનામના રૂપો તૈયાર કરીએ.

કિમ્ (નરજાતિ)

પ્રથમા	કઃ	કૌ	કે
દ્વિતીયા	કમ્	કૌ	કાન્
તૃતીયા	કેન	કાભ્યામ્	કૈઃ
ચતુર્થી	કસ્મૈ	કાભ્યામ્	કેભ્યઃ
પંચમી	કસ્માત્	કાભ્યામ્	કેભ્યઃ
ષષ્ઠી	કસ્ય	કયોઃ	કેષામ્
સપ્તમી	કસ્મિન્	કયોઃ	કેષુ

કિમ્ (નારીજાતિ)

પ્રથમા	કા	કે	કાઃ
દ્વિતીયા	કામ્	કે	કાઃ
તૃતીયા	કયા	કાભ્યામ્	કાભિઃ
ચતુર્થી	કસ્યૈ	કાભ્યામ્	કાભ્યઃ
પંચમી	કસ્યાઃ	કાભ્યામ્	કાભ્યઃ
ષષ્ઠી	કસ્યાઃ	કયોઃ	કાસામ્
સપ્તમી	કસ્યામ્	કયોઃ	કાસુ

કિમ્ (નાન્યતર)

પ્રથમા {	કિમ્	કે	કાનિ
દ્વિતીયા }			

બાકીના રૂપો નરજાતિ જેવાં થાય છે.

યદ્, તદ્ અને એતદ્ ના નાન્યતરગતિમાં પ્રથમા અને દ્વિતીયા એકવચનના રૂપો યદ્, તદ્ અને એતદ્ થાય છે. બાકીના રૂપો કિમ્ પ્રમાણે કરવાના છે. એતદ્ ના આ રૂપો ઉપરાંત વિકલ્પે બીજા જે રૂપો* થાય છે તે નીચે આપ્યા છે.

	દ્વિ. એ.વ.	દ્વિ. દ્વિ.વ.	દ્વિ. બ.વ.	તૃ. એ.વ.	પ. અને સ. દ્વિ.વ.
નર	એનમ્	એનો	એનાન્	એનેન	એનયોઃ
નારી	એનામ્	એને	એનાઃ	એનયા	એનયોઃ
નાન્યતર	એનત્	એને	એનાનિ	એનેન	એનયોઃ

અનિશ્ચિત્ સર્વનામના રૂપો સંસ્કૃતમાં કિમ્ સર્વનામના તૈયાર રૂપને ચિત્, ચન કે અપિ પૈકી ગમે તે એક જોડવાથી થાય છે. કેટલીકવાર યદ્ અને કિમ્ સર્વનામો સાથે વાપરીને પણ અનિશ્ચિત્ સર્વનામનો અર્થ દર્શાવાય છે. કિમ્ સાથે અપિ જોડી રૂપો નીચે તૈયાર આપવામાં આવ્યા છે.

કિમ્+અપિ (નરગતિ)

પ્રથમા	કોઽપિ ^૧	કાવપિ ^૨	કેઽપિ ^૩
દ્વિતીયા	કમપિ	„	કાનપિ
તૃતીયા	કેનાપિ *	કાભ્યામપિ	કૈરપિ ^૪
ચતુર્થી	કસ્માયપિ ^૨	„	કેભ્યોઽપિ ^૫
પંચમી	કસ્માવપિ	„	„
ષષ્ઠી	કસ્યાપિ	કયોરપિ ^૪	કેષામપિ
સપ્તમી	કસ્મિન્નપિ	„	કેઽવપિ ^૬

* એતદ્ ના આ વિકલ્પ રૂપો આગલા વાક્યમાં એનું નિયમિત રૂપ વાપરવામાં આવ્યું હોય તોજ વપરાય છે.

કિમ્+અપિ (નારીજાતિ)

પ્રથમા	કાપિ	કેડપિ ^૩	કા અપિ ^૭
દ્વિતીયા	કામપિ	„	„
તૃતીયા	કયાપિ	કામ્યામપિ	કામિરપિ ^૪
ચતુર્થી	કસ્યાયપિ ^૨	„	કામ્યોડપિ ^૫
પંચમી	કસ્યા અપિ ^૭	„	„
ષષ્ઠી	„	કયોરપિ ^૪	કાસામપિ
સપ્તમી	કસ્યામપિ	„	કાસ્વપિ ^૬

કિમ્+અપિ (નાન્યતર)

પ્રથમા	{	કિમાપિ	કેડપિ ^૩	કાન્યપિ ^૬ †
દ્વિતીયા				

કિમ્ પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ છે; એની સાથે અપિ જોડવાથી અનિશ્ચિત સર્વનામ બને છે. પણ કેટલીક વાર કિમ્+અપિ નો અર્થ ‘અવર્ણનીય’ પણ થાય છે. ભવતિ હૃદયહારી કોડપિ કસ્યાપિ હેતુઃ (કોઈ અવર્ણનીય હેતુ કોઈના હૃદયને હરણ કરનાર બને છે.)

આ ઉપરાંત સંસ્કૃતમાં અન્યોન્યવાચક સર્વનામો ત્રણ છે, અન્યોન્ય, હૃતરેતર, અને પરસ્પર. વળી કેટલાક વિશેષણોના રૂપો સંસ્કૃતમાં સર્વનામની માફક થાય છે અને એથી એવા વિશેષણોને સાર્વનામિક વિશેષણો (Pronomial Adjectives) કહી શકાય. એવા વિશેષણો આ છે:— સર્વ, વિશ્વ (બંનેનો અર્થ બધા), અન્ય (બીજો) અપર, હૃતર (બીજા), અન્યતર (બેમાંનો એક), કતર (બેમાંનો કોણ), એક (એક), ઝમ,* ઝમય* (બંને) પૂર્વ (આગલું, પૂર્વ દિશાનું), અવર (પાછલું, પશ્ચિમ દિશાનું), દક્ષિણ (દક્ષિણ દિશાનું), ઉત્તર (ત્રેષ, ઉત્તરદિશાનું).

† ઉપરના રૂપોમાં જે સંધિના ફેરફારો થયા છે તે માટે નીચેના નિયમો વાંચો. નં. ૧, ૪, ૫, ૭ માટે સંધિના નિયમો નં. vii, x, ix, અને નં. ૨, ૩, ૬, માટે સંધિના નિયમો નં. vi, v, ii.

* ઝમ માત્ર દ્વિવચનમાંજ વપરાય છે અને ઝમય નું દ્વિવચનનું રૂપ થતું નથી.

સંસ્કૃતમાં જે સર્વનામો આપણે જોયાં તે સર્વનામો કેટલીકવાર ખાસ અર્થમાં વપરાય છે તે હવે આપણે જોઈએ. તદ્ વ્રીજે પુરુષ સર્વનામ છે, પણ કેટલીક વાર તેનો અર્થ ‘વિખ્યાત, જાણીતું, નામીયું’ એવો થાય છે. જેમકે તામ્ર રમ્યાસુ નગરીષુ બ્રાહ્મણઃ અટતિ સ્મ । (વિખ્યાત મનોહર શહેરોમાં બ્રાહ્મણ બટકયો.) એજ પ્રમાણે તદ્ સર્વનામ કોઈપણ વિભક્તિમાં એકી સાથે બે વાર વપરાય તો તેનો અર્થ ‘અનેક, જાત જાતનાં,’ એવો થાય છે. તાનિ તાનિ રમ્યચિત્રાણિ મમ નેત્રમ્ આહ્લાદયન્તે સ્મ । (અનેક મનોહર ચિત્રોએ મારી આંખને આનંદ આપ્યો.) : તેષુ તેષુ સ્થાનેષુ અટામિ । (અનેક જગ્યાએ હું બટકું છું.)

વળી સર્વનામ ઉપરથી કેટલાક વિશેષણો અને અવ્યયો થાય છે, જે સંસ્કૃતમાં ઘણા પ્રચલિત હોવાથી આ સાથે આપ્યા છે.

સ. નામ	વિશેષણો				અવ્યયો			
एतद्	एतदीय આનું	एतादृश આવું				इत्थम् આવીરીતે	अत्र આહિંઆ	अतः આથીકરીને आहिंथी
तद्	तदीय તેનું	तादृश તેવું	तति તેટલા	तदा ત્યારે	तदानीम् ત્યારે	तथा તેવીરીતે	तत्र ત્યાં	ततः ત્યાંથી त्यारथी
यद्	यदीय જેનું	यादृश જેવું	यति જેટલા	यदा જ્યારે		यथा જેવીરીતે	यत्र જ્યાં	यतः જેથી
किम्		कीदृश કેવું	कति કેટલા	कदा ક્યારે		कथम् કેવીરીતે	कुत्र ક્યાં	कुतः ક્યાંથી
सर्व				सर्वदा હંમેશા		सर्वथा દરેકરીતે	सर्वत्र દરેક ठेकाण्	सर्वतः दरेकठेकाण्

कायः कस्य न प्रियः ।
 प्रजा संरक्षति वृषः, सा वर्धयते
 पार्थिवम् ।
 स भृत्यो यो विधेयज्ञः ।
 सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते ।
 यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा तस्य
 शास्त्रैः किम् ।
 तन्मित्रं यस्मिन् विश्वासः ।
 सोत्साहानां नराणां किम-
 साध्यम् ।
 सज्जनानां समागमः सर्वेषा-
 मभ्युदयाय ।
 याचते कार्यकाले यः स
 किंभृत्यः ।
 खलानां बलम् परेषां परि-
 पीडनाय ।
 समानं सर्वभूतेषु यः पश्यति स
 पण्डितः ।
 महाजनस्य संसर्गः कस्य नोन्न-
 तिकारकः ।
 साधुसङ्गतिगङ्गया यः स्नातस्तस्य
 तीर्थैः किम् ।
 सर्वं परवशं दुःखं, सर्वमात्मवशं
 सुखम् ।
 यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो
 मा दीनां वार्णी वद ।
 न खलु स उपरतो यस्य बल्लभो
 जनः स्मरति^{२०} ।

त्वरते यस्य चित्तमध्ययनाय स
 कदापि नावसीदति ।
 अलं जनकस्यैतया पुत्रनियो-
 गस्य चिन्तया ।
 परेषु मैत्री, स्वजनेषु वैरं, पश्यन्तु
 लोकाः कलिकौतुकानि ।
 यः स्वभावो हि यस्यास्ति स
 नित्यं दुरतिक्रमः ।
 सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य
 नास्त्यन्ध एव सः ।
 उद्यमेन यत्चित्तं लभध्वे तेन
 चित्तं विनोदयत ।
 यस्य शीलं प्रणश्यति न तस्य
 जीवितेनार्थो, न धनेन वा ।
 काञ्चनमणिसंयोगः कस्य लोच-
 नानन्दं न जनयति ।
 यदस्मदीयं न हि तत्परेषाम् ।
 तासु तासु कलासु तेषु तेषु
 शास्त्रेषु च राजकुमारः प्रावी-
 ण्यमधिगच्छति ।
 विश्वासप्रतिपन्नानां वञ्चने का
 विदग्धता ।
 सुखं च दुःखं च तथैव मध्यमं
 निषवते यः स धुरंधरो नरः ।
 कोऽर्थस्तेन पुत्रेण यो वंशं समुन्न-
 तिपदं न नयति ।
 प्रजानुराग एव तस्य बलम्,
 अन्यत्तु राज्यालंकार एव ।

મધુવ્રતમન્તરેણ^{૨૧} મરન્દાનાં કો
માર્મિકઃ ।

સ હિ ભવાતિ કરિદ્રો યસ્ય તૃષ્ણા
વિશાલા ।

સ્વાર્થપરે ઇતસ્મિન્ સંસારે ઇતા-
દ્દશા વ્યાર્દ્રા વિરલાઃ ।

યસ્ય સર્વત્ર ગતિરસ્તિ સ
કસ્માત્ સ્વદેશરાગેણ વિનાશં
ગચ્છતિ ।

યો ધરાયાસ્તૃષામશેષાં શમયતિ
સોઽમ્બુદો ગર્જતિ, ગર્જતૂચ્ચૈઃ ।

નિયમ ૨૦:—સ્મૃતો અર્થ જ્યારે ‘દીલગીરી સાથે યાદ કરવું’
એવો થતો હોય ત્યારે કર્મને છટ્ટી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

નિયમ ૨૧:—અન્તરેણ અવ્યય ‘સિવાય, ના સંબંધમાં,’ એ
અર્થોમાં બીજી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

(૧) મિત્રના દર્શનથી કોણ ખુશ થતું નથી ?

(૨) પૈસા બધાને વશ કરે છે.

(૩) પૈસા કોને પ્રિય નથી ?

(૪) પારકાના દુખે દુખી થનારા ઓછા છે.

કોઈ પણ દુઃખની ઇચ્છા કરતું નથી.

(૬) પંડીતોમાં બધા ગુણુજ હોય છે અને મૂર્ખાઓમાં બધા દોષજ હોય
છે એમ નથી.

(૭) દયા સિવાય બીજા ધર્મ કયો ?

(૮) નિશાળમાં અમે કોઈ પણ વિષયનો પાર પામતા નથી.

(૯) તમે જે વાવો છો તેનું ફળ તમે મેળવો છો.

(૧૦) જેના દર્શનથી મનુષ્યોનું ચિત્ત પવિત્ર બને છે તેજ મહાત્મા.

(૧૧) આજના વખતમાં કોઈ કોઈને સ્વાર્થ વગર ચલાતું નથી.

(૧૨) મિત્રના વિયોગમાં તેને હંમેશા યાદ કરે તેજ ખરો મિત્ર.

- (૧૩) માતા સિવાય ખીજું કોણુ યાજ્ઞની આટલી સંભાળ લે ?
 (૧૪) આવું મનોહર ફૂલ કોઈને કવચિત્જ મળી આવે છે.
 (૧૫) ઝાડની માફક સજ્જનો અનેક (તદ્) દુઃખો અનુભવે છે, પરંતુ
 શરણે આવેલાને તો સુખજ આપે છે.

શબ્દકોશ

અવ+સદ્ [સીદ્] (૧ લો પ) = નાસી- પાસ થવું	નિ+સેવ્ (૧ લો આ) = સેવન કરવું
અન્તરેણ (અ.) = સિવાય, ના સંબંધમાં	પાર્થિવઃ (ન.) = રાજા
અસ્મદીય (વિ.) = અમારું	પ્રતિપક્ષ = રહેલો, મેળવેલો
ઉચ્ચૈઃ (અ.) = મોટેથી.	મધુવ્રતઃ (ન.) = બ્રમર
ઉપરત (વિ.) = મરેલો	મરન્દઃ (ન.) = સુવાસ
કિંમૃત્યઃ (ન.) = ખરાબ નોકર (કિં = ખરાબ, મૃત્યઃ = નોકર)	માર્મિકઃ (ન.) = રસને જાણનાર
કૌતુકમ્ (ના.) = વિચિત્રતા	વચ્ચનમ્ (ના.) = છેતરામણુ
ત્વર (૧ લો આ) = ઉતાવળ કરવી	વર્ધય (ક્રિ.) = વધારવું
કુરતિક્રમઃ = ઓળંગી જવામાં મુશ્કેલ	વહ્નમ્ (વિ.) = રનેહી
ધરા (નારી) = પૃથ્વી	વિદગ્ધતા (નારી) = ચતુરાઈ
નિયોગઃ (ન.) = નિમણુક, ધંધો વ્યાપારઃ	વિધેયજ્ઞઃ (ન.) = કરવાનું કામ જાણનાર (વિધેયં = કરવાનું કામ, જ્ઞા = જાણવું)
	વિનોદય (ક્રિ.) = ખુશ કરવું
	સ્નાત (વિ.) = રનાન કરેલો

દુઃખી થનાર = દુઃખિત
 એમ નથી = હિત ન
 પાર પામવું = પારં ગમ્

વાવવું = વપ્ (૧ લો પ)
 આટલી = તાદૃક્, દાદૃક્ (અ.)
 સંભાળ લેવી = અવ+ઈક્ષ્ (૧ લો આ)

મનોયત્ન ૨૩

નીચેના શબ્દોના પ્ર. બ. વ., પ્ર. એ. વ., સ. દ્વિ વ., પ. બ. વ., ત. એ. વ. ના રૂપો લખો:—

एतद् (નર, નારી), यद् (નારી) सर्व (નર), इतरेतर, तादृश (નારી), तद् (નર, નારી).

નીચેના સામાસિક શબ્દોનો વિગ્રહ કરો:—

भुजबलम्, गुणोत्करम्, परोपकारः धनाढ्यः, ग्रामोपान्ते, पस्वादः, प्रजानुरागः, लोचनानन्दम्, कार्यकालः, विद्याग्रहणम्;

— : ૦ : —

પાઠ ૧૭ મો**इकारांत नामो**

સંસ્કૃતમાં ઇકારાંત નામો ત્રણે જાતિના હોય છે. આ જાતિ નક્કી કરવા આપણી પાસે કોઈપણ ધોરણ નથી, પરંતુ એ નામોની જે જાતિ ચોક્કસ રીતે નક્કી કરવામાં આવી છે તે વિદ્યાર્થીઓએ યાદ રાખવી જોઈએ. જાતિ ધ્યાનમાં રાખી દરેક નામને વિભક્તિના પ્રલયો લગાડવામાં આવે છે. આ પાઠમાં ત્રણે જાતિના ઇકારાંત નામના રૂપો તૈયાર નમૂના રૂપે આપવામાં આવ્યા છે, અને એ પ્રમાણે બીજા નામોના રૂપો તૈયાર કરી શકાય છે.

अरिः (न२)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	अरिः	अरी	अरयः
દ્વિતીયા	अरिम्	अरी	अरीन्
તૃતીયા	अरिणा*	अरिभ्याम्	अरिभिः
ચતુર્થી	अरये	अरिभ्याम्	अरिभ्यः
પંચમી	अरेः	अरिभ्याम्	अरिभ्यः
ષષ્ઠી	अरेः	अर्योः	अरीणाम्*
સપ્તમી	अरौ	अर्योः	अरिषु
સંજોધન	अर	अरी	अरयः

* તૃતીયા એકવચન અને ષષ્ઠી બહુવચનમાં અનુક્રમે પ્રત્યયો ના અને નામ છે. પણ નિયમ i પ્રમાણે બંને દેકાણે ન્ નો ન થયો છે.

અતિથિ, અરિ, અલિ, આદિ, ઉદધિ, ઋષિ, રવિ, હરિ, વગેરે ઇકારાન્ત નામો નરજ્ઞતિના છે.

નારીજ્ઞતિના ઇકારાન્ત નામોના રૂપો નરજ્ઞતિના નામો પ્રમાણેજ થાય છે; માત્ર એ ફેરફારો ખાસ નોંધવા જેવા છે. (૧) બીજી બહુવચન અને ત્રીજી એકવચનમાં રૂપો ઈકારાન્ત નામોના (વાપી) જેવા થાય છે. (૨) ચોથી એકવચન, પાંચમી એકવચન, છઠ્ઠી એકવચન અને સાતમી એકવચનના એ રૂપો થાય છે; એક ઇકારાન્ત નરજ્ઞતિના નામ પ્રમાણે અને બીજાં ઈકારાન્ત નારીજ્ઞતિના નામ પ્રમાણે. આમ આ ચાર વિભક્તિમાં એના એ રૂપો થાય છે.

ગતિ (નારી)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	ગતિઃ	ગતી	ગતયઃ
દ્વિતીયા	ગતિમ્	ગતી	ગતીઃ
તૃતીયા	ગત્યા	ગતિભ્યામ્	ગતિભિઃ
ચતુર્થી	ગતયે-ગત્યૈ	ગતિભ્યામ્	ગતિભ્યઃ
પંચમી	ગતેઃ-ગત્યાઃ	ગતિભ્યામ્	ગતિભ્યઃ
ષષ્ઠી	ગતેઃ-ગત્યાઃ	ગત્યોઃ	ગતીનામ્
સપ્તમી	ગતૌ-ગત્યામ્	ગત્યોઃ	ગતિષુ
સંમેધન	ગતે	ગતી	ગતયઃ

આકૃતિ, ક્ષીર્તિ, કૃતિ, જાતિ, બુદ્ધિ, ભક્તિ, મીતિ, મૃમિ, રીતિ, વિપત્તિ શક્તિ, શાન્તિ, સઙ્કતિ, સમૃદ્ધિ, સંપત્તિ, સ્થિતિ, સ્તુતિ વગેરે ઇકારાન્ત નામો સંસ્કૃતમાં નારીજ્ઞતિના ગણવામાં આવે છે. ઇકારાન્ત વિશેષણોના નારીજ્ઞતિના રૂપો ગતિ પ્રમાણે થાય છે.

નાન્યતરજ્ઞતિના ઇકારાન્ત નામો ધણા ઓછા છે, પણ ઇકારાન્ત વિશેષણો નાન્યતરજ્ઞતિના નામો સાથે વપરાય ત્યારે તેમના નાન્યતર જ્ઞતિના રૂપો વારિ પ્રમાણેજ કરવામાં આવે છે.

वारि (नान्यतर)

	अेकवचन	द्विवचन	अुवचन
प्रथमा	वारि	वारिणी	वारीणि
द्वितीया	वारि	वारिणी	वारीणि
तृतीया	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
चतुर्थी	वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
पंचमी	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
षष्ठी	वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्
सप्तमी	वारिणि	वारिणोः	वारिषु
संशोधन	वारि-वारे	वारिणी	वारीणि

स्वागतमतिथये ।^{२२}

सज्जनानां विभूतयः परोपका-
राय ।

प्रकृत्या लक्ष्मीः चंचला ।

अलं बन्धुजने परुषोक्तया ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः ।

निशापतौ कलङ्को भूषणम्, न
दूषणम् ।

जात्या ब्राह्मणोऽहम्, किन्तु
वृत्त्या खलु शूद्रः ।

मनोरथानामगतिर्न विद्यते ।

जवो हि सप्तेः विभूषणम् ।

आर्नवदः श्रियो मूलम् ।

उपदेशो हि मूर्खाणाम् प्रकोपाय
न शान्तये ।

विकृतिं नैव गच्छन्ति सङ्गदो-
षेण सज्जनाः ।

क्षेत्रेभ्यो धान्यस्य राशीनानय-
न्ति कृषीवलाः शकटेन ।

शङ्करस्य मौली चन्द्रो वर्तते ।

तस्मात् स चन्द्रमौलिरिति
ख्यातः ।

कृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु
सुगन्धिषु ।

उत्तमानां प्रकृतेर्विकृतिः प्राणा-
न्तेऽपि न जायते ।

हिमगिरेरुद्भवति भगवती पाप-
मोचनी गङ्गा ।

अतिथिभिः शोभन्त गृहस्थानां
गृहाणि ।

नष्टकार्तेर्मनुजस्य जीवितं ह्यफलं
स्मृतम् ।

कोपेन कलुषिता मतिः कर्तव्य-
मकर्तव्यं वा न विमृशति ।

અતૃષ્ણે પતિતો વહ્નિઃ સ્વયમે-
વોપશામ્યતિ ।

શ્રીહરેઃ પાદમ પાપં ચ તાપં ચ
દૈન્યં ચ હરતિ ।

બુદ્ધિર્યસ્ય બલં તસ્ય નિર્બુદ્ધેસ્તુ
કુતો બલમ્ ।

સ્થિતિરુચ્ચૈઃ પયોદાનાં પયોધી-
નામધઃ સ્થિતિઃ ।

ન સ્વલુ રસિકાનામાકૃતિષ્વાદ-
રોઽપિ તુ ગુણેષુ ।

સત્સન્નતિર્ધિયો જાઙ્ઘ્યં હરતિ,
માનોઽર્જતિ ચ વિશતિ ।

લોભેન બુદ્ધિશ્ચલતિ, લોભો
જનયતે તૃષામ્ ।

વ્યક્તં પ્રણાશો હિ પતન્નવૃત્તેઃ ।

વિત્તે ત્યાગઃ, ક્ષમા શક્તૌ સજ્જ-
નાનામ્ સ્વભાવઃ ।

સંપત્તૌ ચ વિપત્તૌ ચ મહાશયા-
નામેકરૂપતા ।

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં ઘઃ કેશવાય
ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ સ સ્વલુ
તસ્ય પ્રિયઃ ।

કિમિવ હિ મધુરાણામ્ મણ્ડનં
નાકૃતીનામ્ ।

બધિરલોકનિવાસભૂમૌર્કિ કૂ-
જિતેન કિલ કોકિલ કો-
મલેન ।

સ્વાત્યાં સાગરશુક્તૌ પતિતં વારિ
સન્મૌક્તિકં જાયતે ।

અનુભવતુ યાવજ્જીવમાતૃપ્તે-
શ્ચ^{૨૩} પુત્રમુખસંદર્શનસુખમ્ ।

કો ધર્મઃ કૃપયાવિના ક્ષિતિપતિઃ
કો નામ નીર્તિ વિના ।

નિયમ ૨૨:—અભિનંદન આપતાં કે આશિર્વચન કહેતાં સ્વાગત, કુશલ, વગેરે શબ્દો સાથે ચોથી વિભક્તિ વાપરવામાં આવે છે.

નિયમ ૨૩:—‘થી’ કે ‘સુધી’ના અર્થમાં આ પાંચમી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે. જેમકે:—આ વાર્તા પહેલેથી સાંભળવાની હતી હવે રાખું છું. આમૂલાત્ શ્રોતુમિચ્છામિ इयं कथाम् । બધાને સંતોષ થાય ત્યાંસુધી તમે ગાયો. આપરિતોષાત્ સર્વેષાં ગાયય । હતું દરરોજ સવારે તળાવ સુધી જઈ હતું આતડાગાત્ પ્રતિદિનમ્ પ્રાતઃ ગચ્છામિ ।

શ્રી અને ધી નારી જાતના નામો છે. નારી જાતના નામનો રૂપો કરતાં એના રૂપો કેટલીક વાર જૂદા પડે છે, માટે અહિં ધાના રૂપો આપ્યા છે. ધ્રોના રૂપો પણ એ પ્રમાણે થાય છે.

ધી (નારીજાતિ)

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્રિ. વ.
પ્રથમા	ધીઃ	ધિયૌ	ધિયઃ
દ્વિતીયા	ધિયમ્	ધિયૌ	ધિયઃ
તૃતીયા	ધિયા	ધીભ્યામ્	ધીભિઃ
ચતુર્થી	ધિયે-ધિયૈ	ધીભ્યામ્	ધીભ્યઃ
પંચમી	ધિયઃ-ધિયાઃ	ધીભ્યામ્	ધીભ્યઃ
છઠ્ઠી	ધિયઃ-ધિયાઃ	ધિયોઃ	ધિયામ્-ધીનામ્
સપ્તમી	ધિયિ-ધિયામ્	ધિયોઃ	ધીબુ
સંમેધન	ધીઃ	ધિયૌ	ધિયઃ

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

- (૧) સિંહ સ્વભાવથીજ (પ્રકૃતિ) હાથીનો દુશ્મન (અરિ) છે.
- (૨) દરેક માણસની રૂચિ (રુચિ) જુદી જુદી હોય છે.
- (૩) વાણીથી (વારિ) અગ્નિ હોલવાય છે.
- (૪) ભમરાઓથી (અલિ) કમળો અને હાથીના ગણસ્થળો શોભે છે.
- (૫) ધનના ઢગલાથી (રાશિ) પણ કંજુસ માણસને સંતોષ (તુષ્ટિ) થતો નથી.
- (૬) નાના બાળકોની વાણી (ઉક્તિ) મધુર હોય છે.
- (૭) સૂર્યની (રવિ) ગેરહાજરીમાં દીવડાનો પ્રકાશ શોભે છે.
- (૮) મુંબઈમાં દરીઆ (ઉદાધિ) કાનારે રેતીમાં બાળકો સાંજે રમે છે.
- (૯) બીલાડીને દૂધ ગમે છે (રુચિ).
- (૧૦) તમે ખોટા વખાણથી (વ્યાજસ્તુતિ) સંતોષ (તુષ્ટિ) માનો છો.

- (૧૧) આત્માદીમાં (ઋદ્ધિ) પણ કૂઝાઈ ન જનારા માણસો થોડા હોય છે.
 (૧૨) માણસોની વિદ્યા સારા કાર્ય (કૃતિ) માટે છે અને પૈસા લાયકને દાન આપવા માટે છે.
 (૧૩) ઉનાળામાં સૂર્યની સખત ગરમીથી પીડાયલા માણસોને મનને સંતોષ થાય (તૃપ્તિ) તેટલું પાણી પીવા દો.
 (૧૪) સત્પુરૂષો અપકીર્તિથી જેવા ડરે છે (ભીતિ) તેવા મરણથી પણ ડરતા નથી.

શબ્દકોશ

ઈકારાન્ત નામો

નરજાતિ

- ક્રુમિઃ=જીવડું
 ક્ષિતિપતિઃ=રાજા (ક્ષિતિઃ=પૃથ્વી)
 નિશાપતિઃ=ચંદ્ર (રાત્રિનો રાજા)
 મૌલિઃ=મસ્તક
 રાશિઃ=ઢગલો
 વહ્નિઃ=અગ્નિ
 સપ્તિઃ=ધોડો
 હિમગિરિઃ=હિમાલય પર્વત

નાન્યતર

- વારિઃ=પાણી

નારીજાતિ

- ઉક્તિ=વાણી
 ઋદ્ધિ=આત્માદી
 તૃષ્ટિ=સંતોષ, તૃપ્તિ
 ધી=શુદ્ધિ
 નીતિ=યુક્તિપ્રયુક્તિ, રીત
 પ્રકૃતિ=સ્વભાવ, પ્રધાન
 મતિ=શુદ્ધિ
 રુચિ=શોખ
 વિકૃતિ=વિકાર
 વિભૂતિ=વૈભવ
 વૃત્તિ=ધંધો, વલણ, વૃત્તિ
 શુક્તિ=છીપ
 શ્રી=લક્ષ્મી
 સ્વાતિ=સ્વાતિ નક્ષત્ર

અતૃણમ્ (ના.) = ધાસ નહિ તે (અ = નહિ)

અનિર્વેદઃ (ન.) = કંટાળાનો અભાવ
(નિર્વેદઃ = કંટાળો)

અનુદ્ધતઃ (વિ.) = ઠરેલ (અન્ + ઉદ્ધત)

ઉચ્ચૈઃ (વિ.) = મોટું

કતવ્યમ્ (ના.) = કરવા યોગ્ય કામ

કલુષિત (વિ.) = મલિન

સ્થાતઃ (વિ.) = જાણીતું

જવઃ (ન.) = ઝડપ

જાડ્યમ્ (ના.) = મંદતા

તૃષા (નારી) = ધૃષ્ટિ

દૈન્યમ્ (ના.) = ગરીબાઈ

પતિત (વિ.) = પડેલું

પયોદઃ (ન.) = વાદળ (પયઃ = પાણી,
દા = આપવું)

પયોધિઃ (ન.) = સાગર (પયઃ + ધિઃ)

પ્રણાશઃ (ન.) = નાશ

પાપમોચની = પાપમાંથી છોડાવનાર

મળ્ડનમ્ (ના.) = શસ્ત્રગાર

મહાશયઃ (ન.) = મોટા આશયવાળો
માણસ

માનોઘ્નતિઃ (નારી) = માનની ઉત્તતિ

યાવજ્જીવમ્ (અ.) = જીવે ત્યાં સુધી

વ્યક્તં (અ.) = દેખીતી રીતે

શકટમ્ (ના.) = ગાડું

સુરભિ (વિ.) = સુવાસવાળું સુગન્ધ

સ્મૃત (વિ.) = કહેવાયલું

સ્વાગતમ્ = સત્કાર

દિગ્ (૬ ઠો પ) = બતાવવું

ઉદ્ + ભૂ (૧ લો પ) = ઉત્પન્ન થવું

વિ + મૃગ્ (૬ ઠો પ) = વિચારવું

હોલવાય છે = શામ્યતિ

કંબુસ = કૃપણઃ

ગેરહાજરી = અભાવઃ

મુંબઈ = મુમ્બાપુરી

રેતી = વાલુકા

જેવા-તેવા = યાદશ-તાદશ

મનોયત્ન ૨૪ઃ—નીચેના નામો અને વિશેષણોના ખી. બ. વ.,
ત્રી. એ. વ., સા. દ્વિ વ., પાં. એ. વ. ના રૂપો લખોઃ—

ક્રોધ, ઠગિ, કૃમિ, સુગન્ધ (નાન્ય.), વિકૃતિ, ઘાતિ, શક્તિ, શક્તિ.

પુનરાવર્તન

પરીક્ષા (૩)

૧. નીચેના વાક્યોનું ગુજરાતીમાં બાપાંતર કરો:—

- (i) નીચૈર્ગચ્છત્યુપરિ ચ દશા ચક્રનોમિક્રમેણ ।
- (ii) કિં તસ્ય માનુષત્વેન બુદ્ધિર્યસ્ય ન નિર્મલા ।
- (iii) સાવશેષમિવ દેવ્યા વચનમ્ ।
- (iv) નિસર્ગત્રિરોધિની જલપાવકયોરિવ ધર્મશ્લેષયોરેકત્રવૃત્તિઃ ।
- (v) ગુણોઽપિપરહિંસાયૈ ચાપસ્ય ચ ચલસ્ય ચ ।
- (vi) દારિદ્ર્યસ્ય પરા મૂર્તિસ્તૃઘ્ના, ન દ્રવિણાલ્પતા ।
- (vii) કાર્યકારણતઃ જનાઃ હિતબુદ્ધયઃ ભવન્તિ ।
- (viii) સકલક્રો મણિઃ શ્લાઘ્યઃ નિષ્કલક્રોઽપિ નોપલઃ ।
- (ix) ગતાનુગતિકો લોકઃ, ન લોકઃ પારમાર્થિકઃ ।
- (x) અતિ કષ્ટાસુ દશાસ્વપિ જનાનામ્ વૃત્તયો જીવિતનિરપેક્ષા ન ભવન્તિ ।

૨. ઉપરના વાક્યોમાં આવેલા નીચેના રૂપો ઓળખો:—

દેવ્યા, પરાહિંસાયૈ, કારણતઃ, કષ્ટાસુ.

નીચેના ક્રિયાપદોના આસાર્થ પહેલો પુ. અ. વ., બીજો પુ. એ. વ.

ત્રીજો પુ. દ્વિ. વ. ના રૂપો લખો:—

ઉદ્ + भू, सम् + आ + गम्, परिपालय्, त्वद्, वि + मृश्.

૩. સંસ્કૃતમાં લખો:—

- (૧) કલ્યાણપ્રમાણે વાંચો; (૨) રાત લગલગ પુરી થતા આવી છે;
- (૩) ઉત્સાહપૂર્વક નાચો; (૪) એકચિત્તે સાંભળો (નિ + શમ્, સમ્ + આ + કર્ણ); (૫) અનેક (તદ્) ઉપાયોથી; (૬) અવર્ણનીય આનંદ; (૭) શાસ્ત્રોનો પાર પામવો; (૮) પોતાની ફરજ બજાવનાર;
- (૯) જંગલના છેડા સુધી; (૧૦) જીવો ત્યાં સુધી ચિત્તને આનંદમાં રાખો.

४. नीयेना सवालाना ज्वाय संस्कृत वाक्येभां आपोः—

- (i) किमर्थम् ब्राह्मणो व्याघ्रसमीपं गतः ?
- (ii) किमर्थम् कुक्कुरः मुखमुद्घाटयति ?
- (iii) कति नेत्राणि मनुजानाम् ? कति नेत्राणि शङ्करस्य ?
- (iv) कदा स्फुरतः नराणाम् दक्षिणभुजो वामलोचनं च ?
- (v) किमर्थम् दशाननस्य रावण इति अभिधानम् ?
- (vi) कति कर्णाः मनुजस्य ? को लम्बकर्ण इति ख्यातः ? कं निवारयति कर्णाभ्याम् गजः ?

५. नीयेना वाक्ये सूयव्या प्रमाणे लभेः—

- (i) मनुजः — जिघ्रति, — निशम्यति, — स्वदते च ।
(धन्द्रियवायक शब्दे भूडे)
- (ii) सुरेशः पाठशालां गच्छति । बकुलेशः पाठशालां गच्छति । सुरेशः पाठान् पठति । बकुलेशः पाठान् पठति ।
(च वापरी यारे वाक्ये जेडे)
- (iii) फलानि बालकानां रुचये भवन्ति । (रुच् क्रियापद वापरे)
- (iv) शङ्करस्य पुत्रः गूहः । गूहः तारकासुरं पराजयते । अन्ये देवाः तारकासुरं न पराजयन्ते । (सादु वाक्य ज्नावे)
- (v) धिक् जनानाम् ये दुःखपीडितान् न दयन्ते स्वार्थं चैव केवलं स्पृहयन्ति । (वाक्य सुधारी लभे)
- (vi) वसिष्ठगुरोः अनुज्ञया नृपतिः दशरथः अनुमन्यते ऋषेः अभ्यर्थनाम् ।
(संधि करी वाक्य लभे)
- (vii) मदीयोदजे मार्कण्डेयस्यर्षेर्मृत्तिकाया मयूरस्तिष्ठति । तमस्माद्युपहर ।
(संधि छुडी पाडे)

૬. નીચેના શબ્દોમાં કયા ધાતુઓ છે તે લખો:—

(અ) આહાર: , સંતોષ: , વિસ્મય: , આહ્વાદ: , આવાહનમ્ , મરણમ્ , વિનાશ: ,
જીવનમ્ , ઉપદેશ: , જ્વલનમ્ .

(બ) નીચેના વિશેષણો ઉપરથી ભાવવાચક નામ બનાવો:—
કૃશ, પટુ, રમણીય

અથવા

અંતે વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો:—

પાપ: , પાપમ્ ; મિત્ર: , મિત્રમ્ ; સલિલમ્ , સલીલમ્ ; આચાર્યા,
આચાર્યાની;

૭. સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

- (૧) જે હૃદય પાપ વિનાનું હોય તો તીર્થનું પણ શું કામ ?
- (૨) માણસના પોતાના કાર્યોજ તેને મોટાઈ આપે છે (ગુણ્વં ની)
- (૩) વાચનથી જ્ઞાન વધે છે; વિનયથી જ્ઞાન દીપે છે.
- (૪) જેને જેને તમો જુઓ તેને તેને મીઠા વચનો કહો.
- (૫) કેટલાક માઆપો પોતાની છોકરી ગમે તેને (યદ્ અને કિમ્)
પરણાવે છે (પાર + ની).
- (૬) માઆપો છોકરાઓ માટે ત્રિધવિધ (તદ્) દુ:ખો ભોગવે છે.

શબ્દકોશ

નેમિ: (નારી) = આરા

સાવશેષમ્ = અધુરું (સ = સાથે
અવશેષમ્ = આકી)

નિસર્ગવિરોધિની = કુદરતી વિરુદ્ધ

ગુણ: (ન.) = દોરી, ગુણ

ચાપ: (ન.) = ધનુષ્ય

સકલક્રૂ = કલંકવાળું (સ = સાથે)

ગતાનુગતિક: = એકએકની પાછળ
જનાર

પારમાર્થિક (વિ.) = સત્યને ચાહનાર

જીવિતનિરેપક્ષ = જીવનની ધૃષ્ટિ
વગરની.

विश्वामित्रः दशरथं रामलक्ष्मणौ याचते

विश्वामित्रः दशरथं रामलक्ष्मणौ याचते

रामोऽयोध्याया नृपस्य दशरथस्य पुत्रः । रामस्य जननी कौशल्या । दशरथस्य अपरः सुतो लक्ष्मणः । लक्ष्मणस्य जननी सुमित्रा । लक्ष्मणो रामस्य बाल्यात् प्रभृतिः^{२४} प्रियः । एकदा विश्वामित्रो वनात् आगच्छति दशरथं च कुशलं पृच्छति । नृपालो विश्वामित्रमर्घ्येण पूजयति, तस्यागमनस्य कारणं पृच्छति च । नृपस्यातिथ्येन प्रसन्नः विश्वामित्रो वदति । यत्राहं वने वसामि तत्र द्वौ राक्षसा अपि वसतः । तौ द्वौ यज्ञस्य वेदीं रुधिरेण सिञ्चतः । तस्मात् विघ्नकरानां राक्षसानामुच्छेदाय रामं याचे इति । विश्वामित्रस्य वचनेन दुःखितो दशरथो प्रतिवदति । अद्यापि रामो बालक एव । राक्षसैः सह^{२५} युद्धाय नालम् । अतः सैन्येन सहाहमागच्छामि राक्षसान् च निषूदये इति । विश्वामित्रो दशरथाय कुप्यत्यारक्ताभ्याम् नेत्राभ्यां भाषत च । भूपाल, तवाभीष्टं कर्तुमुद्यतोऽस्मीति तव प्रतिज्ञा । इदानीं च तत्कर्तुमहमक्षम इति ववसि । किं प्रतिज्ञाभङ्गेन न लज्जसे । किं तव कुलस्येतत् सहशम्^{२६} । धिक्त्वाम्, गच्छाम्यहं यथागतमिति । गमनायोद्यतस्य विश्वामित्रस्य क्रोधावेगेन विस्मितो वसिष्ठो दशरथमुपदिशति । नरेन्द्र, नैतत्तवोचितम् । तव प्रतिज्ञा मिथ्या मा भवतु । स्वधर्मं मा त्यज । यज्ञस्य रक्षणाय विश्वामित्रेण सह रामलक्ष्मणो गच्छताम् । ऋषेर्विविधान्यस्त्राणि तयोस्त्राणायालम् । तेषाम् प्रभावेण रामस्य राक्षसेभ्यो भयं न वर्तते इति । दशरथो विश्वामित्रं वदति देव क्षमस्व माम् । मम द्वौ पुत्रा आर्यं नमतः वनगमनाय च उद्यतौ । प्रतिष्ठताम् देवस्ताभ्यामिति । दशरथस्यौदार्येण भृशं तुष्टः स मुनी रामलक्ष्मणाभ्याम् सरयुतीरेण वनाय प्रस्थितः ।

નિયમ ૨૪:—પ્રભૃતિ “ થી ” (since) ના અર્થમાં પાંચમી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.

નિયમ ૨૫:—સહ અવ્યય ત્રીજી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.

નિયમ ૨૬:—સદૃશ નો અર્થ ‘ યોગ્ય ’ થતો હોય ત્યારે જેના સંબંધમાં યોગ્યતા સૂચવવી હોય તે શબ્દને છઠી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

उच्छेदाय रामं याचे = उच्छेदं कर्तुम् रामं याचे

वनाय प्रस्थितः = वनं गन्तुम् प्रस्थितः

સંસ્કૃતમાં હેતુવર્થકૃદન્ત અધ્યાકૃત રાખવામાં આવે તો તેનો અર્થ કૃદન્તના કર્મને યોથી વિભક્તિમાં મૂકી દર્શાવામાં આવે છે.

—: ૦ :—

- (i) किमर्थम् विश्वामित्रो दशरथमागच्छति ?
- (ii) किमर्थम् विश्वामित्रो दशरथाय कुप्यति ?
- (iii) किमुपदिशति दशरथं मुनिसत्तमो वसिष्ठः ?
- (iv) केन मार्गेण विश्वामित्रो वनाय प्रस्थितः ?

શબ્દકોશ

अक्षम (वि.)=અસમર્થ (અ+ક્ષમ)

अभीष्टम् (ना.)=ઇચ્છેલું કાર્ય

आरक्तम् (वि.)=રહેજ લાલ

इवानीं (अ.)=હમણાં

उच्छेदः (न.)=નાશ

उद्यत (वि.)=તૈયાર થયેલો

कर्तुम् (कृ.)=કરવાને

त्राणः (न.)=બચાવ

प्रभृति (अ.)=થી

प्र + स्था (૧ લો વ.)=ઉપડું

प्रस्थितः (कृ.)=ઉપજો

रुधिरम् (ना.)=રોહી

सार्धम् (अ.)=સાથે

કાકસ્ય તૃષાશાન્તિઃ ।

- ૧ શાખાયામ્, તૃષાર્તઃ અનતિદૂરે, પશ્યતિ
- ૨ ઉપરિ, નિસ્ત્રપ્રદેશે, જલપાનાય, અલમ્
- ૩ સ્વિન્નઃ, અવતરતિ, ઉપલાનામ્, ઉપાયં ઘટયતિ
- ૪ આનયતિ, વિસૃજતિ, અનેકાન્, પાતયતિ
- ૫ ઋધ્વમ્ વ્રજતિ, તૃષાં શમયતિ, મુખં સ્પૃશતિ, ઉદ્બુયતે

નીચે આપેલા પાંચ ચિત્રોની સામે ઉપર આપેલા પાંચ શબ્દસમૂહો માંથી શબ્દો લઈ અર્થસૂચક વાક્યો ગોઠવી વાર્તા લખો.

(i)

(ii)

(iii)

(iv)

(v)

(vi)

(vii)

(viii)

(ix)

(x)

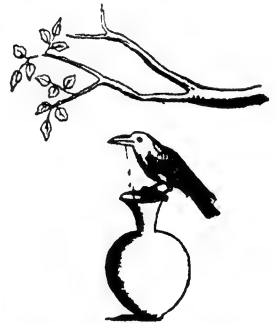
(xi)

(xii)

(xiii)

(xiv)

(xv)

મનોયત્ન રૂપઃ—કાગડાએ પોતાની તરસ કેવી રીતે મટાડી તે ચાર વાક્યોમાં લખો

પાઠ ૨૦ મો

વ્યંજનસંધિ

આપણે પાઠ ૧૦ માં સ્વરસંધિ અને વિસર્ગસંધિના નિયમો વાંચ્યા.
આ પાઠમાં આપણે વ્યંજનસંધિના નિયમો વિચારીએ.*

તદ્ + પેષામ્ = તત્પેષામ્ ; લભ્ + સ્યતે લપ્સ્યતે

સં. નિયમ:—(xiii) પદને અંતે અનુનાસિક સિવાયનો વ્યંજન હોય અને એના પછી કોઈ કઠોર વ્યંજન આવે તો પહેલા વ્યંજનને બદલે તેનાજ વર્ગનો પહેલો અક્ષર મૂકવામાં આવે છે.

અવદત્ + શઠઃ = અવદત્શઠઃ (નિયમ xiii), અવદત્તઠઃ

તદ્ + શરાસનમ્ = તત્શરાસનમ્ (,,), તત્શરાસનમ્

સં. નિયમ:—(xiv) પદને અંતે અનુનાસિક સિવાયનો વ્યંજન હોય અને તેના પછી શ્ આવે, તથા એ શ્ ની પછી કોઈ સ્વર, અંતઃસ્થ વ્યંજન, અનુનાસિક કે હ્ આવે, તો પહેલા વ્યંજનને બદલે વિકલ્પે છ્ મૂકવામાં આવે છે.

જગત્ + દ્વિશઃ = જગદ્વિશઃ

દિક્ + ગજઃ = દિગ્ગજઃ

દિક્ + અમ્બરઃ = દિગ્અમ્બરઃ

ઉપાનદ્ + મ્યામ્ = ઉપાનદ્મ્યામ્

સં. નિયમ:—(xv) પદને અંતે અનુનાસિક સિવાયનો વ્યંજન હોય અને તેના પછી કોઈ મૃદુ વ્યંજન અગર સ્વર આવે તો પહેલા વ્યંજનને બદલે તેનાજ વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર મૂકવામાં આવે છે.

વાક્ + હસ્તૌ = વાગ્હસ્તૌ (નિયમ xv), વાગ્ધસ્તૌ

અવદત્ + હરિઃ = અવદદ્ હરિઃ (,,), અવદદ્ધરિઃ

* સરળતા ખાતર આ પાઠમાં વ્યંજનસંધિનાં ઘણા નિયમો એકી સાથે ક્રમવાર આપવામાં આવ્યા છે. પણ બધાજ નિયમો વિદ્યાર્થીઓએ એકી વખતે અને એજ ક્રમમાં ઠરવાના નથી. પાઠોમાં જેમ જેમ ઉપયોગ આવતો જાય તેમ તેમ આ નિયમો શીખવવા.

સં. નિયમ:—(xvi) પદને અંતે અનુનાસિક સિવાયનો વ્યંજન આવે અને તેના પછી હ્ આવે તો હ્ ને બદલે પહેલા વ્યંજનના વર્ગનો ચોથો અક્ષર વિકલ્પે મૂકવામાં આવે છે.

અવદત્+મુરારિ: = અવદન્મુરારિ: (નિયમ xv), અવદન્મુરારિ:

ષટ્ + માસા: = ષટ્માસા: (,,), ષષ્માસા:

સં. નિયમ:—(xvii) (a) પદને અંતે અનુનાસિક, રૂ કે હ્ સિવાયનો વ્યંજન હોય અને તેની પછી પ્રત્યયનો નહીં એવો કોઈ અનુનાસિક આવે તો પહેલા વ્યંજનને બદલે તેનાજ વર્ગનો અનુનાસિક વિકલ્પે મૂકવામાં આવે છે.

વાક્+મય = વાઙ્મય

તત્+માત્ર = તન્માત્ર.

મૃદ્+મય = મૃન્મય = મૃષ્મય (સરખાવો નિયમ i પા. ૧૩)

(b) પદને અંતે અનુનાસિક, રૂ કે સિવાયનો વ્યંજન હોય અને તેના પછી પ્રત્યયનો અનુનાસિક આવે તો પહેલા વ્યંજનને બદલે તેનાજ વર્ગનો અનુનાસિક મૂકવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xviii) પદને અંતે અનુનાસિક સિવાયનો કોઈ વ્યંજન આવે અને તેના પછી કાંઈપણ ન આવે તો તે વ્યંજનને બદલે તેનાજ વર્ગનો પહેલો અગર ત્રીજો અક્ષર મૂકવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xix) પદને અંતે અનુનાસિક હોય-પદાન્તે મ્ ના અનુસ્વાર માટે સરખાવો નિયમ ii પા. ૨૨ તથા પા. ૨૬ પરની ફૂટનોટ.

અસ્મિન્ + લોકે = અસ્મિલ્લોકે

તાન્ + લક્ષ્મણ: = તાલ્લક્ષ્મણ:

સં. નિયમ:—(xx) પદને અંતે ન્ આવે અને તેના પછી લ્ આવે તો ન્ ને બદલે અનુનાસિક લ્ (લ્) મૂકવામાં આવે છે.

તાન્ + ચ = તાંચ: ચ = તાંચ (સરખાવો સં. નિયમ xic.)

બિડાલાન્ + તાઢયતિ = બિડાલાં: તાઢયતિ = બિડાલાંસ્તાઢયતિ

સં. નિયમ:—(xxi) પદને અંતે ન્ આવે અને તેના પછી ચ્, છ, દ, ઢ, ત કે થ આવે, તથા એ પૈકીના વ્યંજન પછી કોઈ સ્વર,

અનુનાસિક, અંતઃસ્થ, કે હ્ આવે, તો ન્ નો અનુનાસિક અને વિસર્ગ કરવામાં આવે છે.

અસ્મિન્ + અરણ્યે = અસ્મિન્નરણ્યે ; પિબન્ + ઉજ્જવલમ્ = પિબન્નુજ્જવલમ્

સં. નિયમ:—(xxii) પદને અંતે ન્, ણ્ અગર હ્ આવે, અને એની આગળ કોઈ હ્રસ્વ સ્વર તથા એની પછી કોઈ સ્વર આવે, તો હ્, ણ્, કે ન્ ને એવડાવવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xxiii)—પદમાં આવેલા ન્ નો ણ્ કરવા માટે સરખાવો નિયમ i પા. ૧૩.

વિદ્વાન્ + સ + ઓ = વિદ્વાંસૌ

યશાન્ + સિ = યશાંસિ.

સં. નિયમ:—(xxiv) કોઈપણ પદમાં મ્ અગર ન્ આવે અને તેના પછી કોઈ અનુનાસિક, અંતઃસ્થ કે હ્ સિવાયનો વ્યંજન આવે તો મ્ કે ન્ નો અનુસ્વાર કરવામાં આવે છે.

સત્ + ચરિતમ્ = સચ્ચરિતમ્

વૃક્ષાન્ + ડયતે = વૃક્ષાણ્ડયતે

અરીન્ + જયતિ = અરીઙ્ગયતિ

ઉદ્ + ડયતે = ઉદ્ડયતે

સં. નિયમ:—(xxv) ત વર્ગના કોઈપણ વ્યંજનની સાથે ચ વર્ગનો કોઈપણ વ્યંજન આવે તો ત વર્ગના વ્યંજનને બદલે ચ વર્ગનો તેટલામોજ અક્ષર મૂકવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે ત વર્ગના વ્યંજનની સાથે ટ વર્ગનો કોઈ વ્યંજન આવે તો ત વર્ગના વ્યંજનને બદલે ટ વર્ગનો તેટલામોજ વ્યંજન મૂકવામાં આવે છે.

અપદ્યત્ + લોકઃ = અપદ્યલ્લોકઃ

મગવત્ + લીલા = મગવલ્લીલા

સં. નિયમ:—(xxvi) ત વર્ગના અનુનાસિક સિવાયના કોઈપણ વ્યંજનની પછી લ્ આવે તો આગલા વ્યંજનનો લ્ કરવામાં આવે છે.

અગચ્છ + સ્ = અગચ્છઃ

નૃપે + મ્યસ્ = નૃપેમ્યઃ

સં. નિયમ:—(xxvii) (a) પદને અંતે સ્ આવે અને એના પછી કોઈ અક્ષર આવે અગર ન આવે તો સ્ નો વિસર્ગ કરવામાં આવે છે.

ચિનો + ષિ = ચિનોષિ

સ્તૌ + સિ = સ્તૌષિ

(b) સ્ ની આગળ અ કે ળા સિવાયનો સ્વર, અંતઃસ્થ વ્યંજન, ક વર્ગનો કોઈ વ્યંજન કે હ આવે તો સ્ નો ષ કરવામાં આવે છે.

પુનર્ + ચ = પુનઃ ચ = પુનશ્ચ (સરખાવો સં. નિયમ xic.)

સં. નિયમ:—(xxviii) (a) પદને અંતે ર આવે અને તેની પછી કોઈ કઠોર વ્યંજન આવે અગર કાંઈ ન આવે તો ર નો વિસર્ગ કરવામાં આવે છે.

(b) ર પછી ર આવે તો ર નો લોપ થાય છે, અને ર ની આગળ અ, ઇ કે ઊ હોય તો તે દીર્ઘ કરવામાં આવે છે.

સ્વરસંધિના આપણે જે નિયમો જોયા છે તેના કેટલાક બાણીતા અપવાદો અહીં આપ્યા છે. જેમકે:—

પ્ર + ઝઢા = પ્રૌઢા; સ્વ + ર્ફરિન્ = સ્વૈરિન્; મન + ર્ફષા = મનીષા;
કુલ + અટા = કુલટા; સોમન્ + અન્તઃ = સોમન્તઃ; ગો + ઇન્દ્રઃ = ગવેન્દ્રઃ;
ગો + અક્ષઃ = ગવાક્ષઃ .

તેવીજ રીતે સમ્ + કાર = સંસ્કારઃ; કાન્ + કાન્ = કાસ્કાન્.

મનોરથ ૨૬ :—સંધિ કરો—નગરાત્ + નગરમ્; સત્ + ચિત્ + આનન્દઃ; જગત્ + હિતમ્; કાન્ + તત્રઃ; અપિવત્ + જલમ્; એતત્ + ધ્રુત્વા; કાર્યવશાત્ + જનઃ; પુનર્ + રમ્યતે; તદ્ + જ્ઞઃ; તસ્મિન્ + તરૌ; સમિધ્ + હરણમ્; અવદત્ + છાત્રઃ; અભિ + સેકઃ; સંપદ્ + લાભઃ; ઉપાયાન્ + ચિન્તયન્; મૃદ્ + શય્યા; હસન્ + આગતઃ; તદ્ + લીનઃ; ભવાન્ + લિખતિ; યાવત્ + જીવમ્; ષડ્ + માતુરઃ; તદ્ + મય; તાન્ + તાન્ + લીલયા.

उकाशंत अने उकाशंत नाभे।

मरणमवश्यमेव जन्तोः ।
शीतकिरणैस्तर्पयति विश्व-
मिन्दुः ।

रोगाः शत्रव इव देहम् प्रहरन्ति ।
व्याधिना समो रिपुर्न ।
तरवः फलोद्गमैर्नम्रा भवन्ति ।
शिशवो रथयायाम् पांसुभिः
क्रीडन्ति ।

न हि कृतमुपकारं साधवो वि-
स्मरन्ति ।

पशूनामपि स्वेष्वपत्येषु वात्स-
ल्यम् ।

ईश्वरस्य प्रसादेन पटुरपि गि-
रिमारोहति ।

न त्यजन्ति रुतं मञ्जु काकसं-
पर्कतः पिकाः ।

विनयेन विना का श्रीः, का
निशा विधुना विना ।

वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलो-
कैकनाथम् ।

क्षमा शत्रौ च मित्रे च यतीना-
मेव भूषणम् ।

रिपूणां कुलक्षयेण विष्टया
वर्धसे । २७

चित्ते उक्तौ क्रियायां च साधू-
नामेकरूपता ।

किं तया धेन्वा या न दुग्धदा ।
गुरोर्वचनमुलङ्घयति मूर्खः ।
न भवति विसतन्तुर्वारणं वार-
णानाम् ।

आलस्यं हि मनुष्याणां शरी-
रस्थो महारिपुः ।
अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः
कार्यसाधिका ।

मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु
हलाहलम् ।

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने,
विद्याविहीनः पशुः ।

श्वश्रुः कदुवचनैर्वध्वाः कपोल-
योर्नयनाभ्याम् अश्रूणि ग-
लन्ति ।

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव
तथा जडे ।

न लभन्ते विनोद्योगं जन्तवो
भूतिनां पदम् ।

भ्रमात् रज्जुं सर्पं मन्ये ।
साधवो फलेन हि, न तु कण्ठेन,

निजोपयोगितां वदन्ति ।
शिक्षा साधोर्गुणाय भवति,

नासाधोः ।
शर्करायाः सेवनं न तावत् पथ्यं
यावत् मधुनः ।

વસ્તુન્યવસ્ત્વારોપોઽજ્ઞાનમ્ ।
 एको हि दोषो गुणसंनिपाते नि-
 मज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्कः ।
 श्वश्रूणां च स्नुषाणां च प्रायो-
 लोके न सौहृदम् ।
 સાધોઃ પ્રકોપિતસ્યાપિ ચિત્તં
 વિક્રિયાં ન ગચ્છતિ ।
 बाणसंनिपातः मृदूनि मृगशरीरे
 तूलराशाविवाम्निः भवति ।

યો દેહમર્પયતિ અન્યસુખસ્ય-
 हेतोस्तस्मै वदान्यगुरवे तरवे
 नमोऽस्तु ।
 આહારનિદ્રાભયં ચ સામાન્યમે-
 तत् पशुभिर्नराणाम् ।
 उपजनयति हि प्रभूनाम् प्रसाद-
 लवोऽपि प्रागल्भ्यम् अधी-
 रप्रकृतेः ।

નિયમ ૨૭—દિશ્વા વૃધ્ નો અર્થ ‘અભિનંદન આપવું’ થાય છે.
 જે પ્રસંગને માટે અભિનંદન આપવાના હોય તે પ્રસંગસૂચક શબ્દને ત્રીજા
 વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

उकारांत नामोनां ३पो नरजतिमां शिशु प्रमाणे, नारीजतिमां
 धेनु प्रमाणे, अने नान्यतर जतिमां वसु प्रमाणे थाय છે. વિદ્યાર્થીઓ
 જોઈ શકશે કે આ ૩પો ૩ કારાન્ત નામોના જેવાજ છે; માત્ર સરળતા
 આતર અહિં તૈયાર ૩પો આપ્યા છે.

શિશુ* (નરજતિ)

પ્રથમા	શિશુઃ	શિશૂ	શિશવઃ
દ્વિતીયા	શિશુમ્	શિશૂ	શિશૂન્
તૃતીયા	શિશુના	શિશુભ્યામ્	શિશુભિઃ
ચતુર્થી	શિશવે	શિશુભ્યામ્	શિશુભ્યઃ
પંચમી	શિશોઃ	શિશુભ્યામ્	શિશુભ્યઃ
ષઠી	શિશોઃ	શિશ્વોઃ	શિશૂનામ્
સપ્તમી	શિશૌ	શિશ્વોઃ	શિશુષુ
સંશોધન	શિશો	શિશૂ	શિશવઃ

પશુ, શત્રુ, સાધુ, હેતુ વગેરે નામોના ૩પો શિશુ પ્રમાણે થાય છે.

ધેનુ† (નારીજાતિ)

પ્રથમા	ધેનુઃ	ધેનૂ	ધેનવઃ
દ્વિતીયા	ધેનુમ્	ધેનૂ	ધેનૂઃ
તૃતીયા	ધેન્વા	ધેનુભ્યામ્	ધેનુભિઃ
ચતુર્થી	ધેનવે, ધેન્વૈ	ધેનુભ્યામ્	ધેનુભિઃ
પંચમી	ધેનોઃ-ધેન્વાઃ	ધેનુભ્યામ્	ધેનુભ્યઃ
ષઠી	ધેનોઃ-ધેન્વાઃ	ધેન્વોઃ	ધેનૂનામ્
સપ્તમી	ધેનો-ધેન્વામ્	ધેન્વોઃ	ધેનુષુ
સંભોધન	ધેનો	ધેનૂ	ધેનવઃ

તનુ, રજ્જુ, વજ્રુ વગેરે નારીજાતિના નામોના રૂપો આ પ્રમાણે થાય છે.

વસુ† (નાન્યતરજાતિ)

પ્રથમા	વસુ	વસુની	વસૂનિ
દ્વિતીયા	વસુ	વસુની	વસૂનિ
તૃતીયા	વસુના	વસુભ્યામ્	વસુભિઃ
ચતુર્થી	વસુને	વસુભ્યામ્	વસુભ્યઃ
પંચમી	વસુનઃ	વસુભ્યામ્	વસુભ્યઃ
ષઠી	વસુનઃ	વસુનોઃ	વસૂનામ્
સપ્તમી	વસુનિ	વસુનોઃ	વસુષુ
સંભોધન	વસો, વસુ	વસુની	વસૂનિ

* શિશુ ના રૂપ હરિ જોવાજ છે. હરિ માં જ્યાં ઇ નો ય થાય છે ત્યાં શિશુ માં ડ નો વ થાય છે, અને જ્યાં ઇ નો ણ થાય છે ત્યાં ડ નો ઓ થાય છે. આ બંને ફેરફારો સંધિ નિયમ (ii) ને અનુસરી કરવામાં આવ્યા છે તે વિદ્યાર્થીઓ જોઈ શકશે. માત્ર સાતમી એકવચનમાં હ તેમજ ડ બંનેનો ઓ કરવામાં આવ્યો છે.

† ઉપર બતાવેલા ફેરફારો સિવાય ધેનુ ના રૂપ ગતિ જોવાજ છે.

‡ બારિ ના રૂપ સરખાવો.

અશ્રુ, વસ્તુ વગેરે નાન્યતર જાતિના નામોના રૂપો આ પ્રમાણે થાય છે.

આપણે આ પુસ્તકમાં જે જ કારાન્ત નામો શીખવાના છે તે બધા નારીજાતિના નામો છે અને તેમના રૂપો ચમ્ર પ્રમાણે કરવા.

ચમ્ર* (નારીજાતિ)

પ્રથમા	ચમ્રુ:	ચમ્વૌ	ચમ્વઃ
દ્વિતીયા	ચમ્રૂમ્	ચમ્વૌ	ચમ્રુઃ
તૃતીયા	ચમ્વા	ચમ્રૂભ્યામ્	ચમ્રૂભિઃ
ચતુર્થા	ચમ્વૈ	ચમ્રૂભ્યામ્	ચમ્રૂભ્યઃ
પંચમી	ચમ્વાઃ	ચમ્રૂભ્યામ્	ચમ્રૂભ્યઃ
ષઠી	ચમ્વાઃ	ચમ્વૌઃ	ચમ્રૂનામ્
સપ્તમી	ચમ્વામ્	ચમ્વૌઃ	ચમ્રૂષુ
સંબોધન	ચમ્રુ	ચમ્વૌ	ચમ્વઃ

વદ્રૂ, શ્વદ્રૂ, મૂ વગેરે જ કારાન્ત નારીજાતિના નામોના રૂપો આ પ્રમાણે તૈયાર કરવા.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

- (૧) પવનથી (વાયુ) ઝાડો (તરુ) હાલે છે.
- (૨) ગાયને ચાર પગ અને બે શીંગડા છે.
- (૩) નકામી વસ્તુનો (વસ્તુ) સંગ્રહ કરવાથી શો ફાયદો ?
- (૪) તું જેટલી દ્રવ્યની (વસૂ) ઇચ્છા કરે છે તેટલી વિદ્યાની કરતો નથી.

* વિદ્યાર્થીઆ જોઈ શકશે કે ચમ્ર ના રૂપ વાળી ના રૂપ (પા. ૭૩) જેવાજ છે. માત્ર વાળી માં ફ નો ન્યાં થયેલો છે ત્યાં ચમ્ર માં ક નો વ થયેલો છે. સંધિનો આ ફેરફાર આપણે શિખી ગયા છીએ. આ ઉપરાંત પ્રથમા એકવચનમાં વાળી ને બદલે ચમ્રુ છે. આ રીતે યાદ રાખવાથી રૂપો સરળતાથી મોઢે રહી શકશે.

- (૫) આળકના (શિશુ) ધવલ (હુચિ) હાસ્યથી કયા પિતાનું મન રાજ થતું નથી.
- (૬) પૃથ્વીમાં રહેલા ધણા ખનીજો પાણીમાં (વારિ) ઓગળે છે : તેથી પાણી કોઈ વાર ખાંડ લાગે છે.
- (૭) વિષ્ણુની પત્ની લક્ષ્મી છે, અને શંકર (શમ્ભુ) ની પત્ની પાર્વતી છે.
- (૮) કુળને ભારરૂપ માણસો વડીલોને પ્રણામ કરતા નથી.
- (૯) કોઈ પણ કારણ (હેતુ) વિના બાહ્યુદ્ધ (કરવું એ) મૂર્ખ માણસનું લક્ષણ છે.
- (૧૦) રામના સૈન્યના (ચમ્ર) નાયક ચંદ્રકેતુને લવ અને કુશ હંકારે છે.
- (૧૧) સજ્જન માણસની શક્તિ પારકાનું રક્ષણ કરવા માટે છે, અને ધન દાન માટે છે.
- (૧૨) ચંદ્ર (હિન્દુ :) નું બિંમ્બ શુદ્ધ પક્ષમાં વધે છે, અને વદ પક્ષમાં ઘટે છે.

શબ્દકોશ

હિન્દુ : (ન.) = ચંદ્ર
 ગુરુ : (ન.) = વડીલ
 જન્તુ : (ન.) = પ્રાણી
 તરુ : (ન.) = ઝાડ
 ધેનુ : (નારી) = ગાય
 પાંસુ : (ન) = ધૂળ
 ત્રિસતન્તુ : (ન.) = કમળના રેષા
 મધુ (ના.) = મધ

મઝ્જુ (વિ.) = મંજુલ, મધુર
 રજ્જુ : (નારી) = દોરડું
 રિપુ : (ન.) = દુશ્મન
 વધૂ : (નારી) = છોકરાની વહુ સ્ત્રી
 વિધુ : (ન.) = ચંદ્રમા
 શિશુ : (ન.) = બાલક
 શ્વશ્રૂ : (નારી) = સાસુ

અસ્તુ (અસ્=હોવું)=હોજો
 તૃપ્ (૧ લો પ)=પુશ કરવું
 વિ+તૃ (૧ લો પ)=આપવું
 પ્ર+હ (૧ લો પ)=મારવું
 અઢ્ઢઃ (ન.)=ડાધો
 અપત્યમ્ (ના.)=આલક
 અવસ્તવારોપઃ (ન.)=ખોટી વસ્તુનું
 આરોપણ (અ + વસ્તુ + આરોપઃ =
 આરોપણ)
 ઉદ્ગમઃ (ન.)=કાલ
 કાર્યસાધિકા (નારી)=કાર્ય સાધ-
 નાર (સાધ્=સાધવું)
 જિહ્વાગ્રમ્ (ના.)=જીભનું ટેરવું
 (જિવ્હા+અગ્રમ્)

તૂલઃ (ન.)=૩
 દુગ્ધદા (નારી)=દૂધ આપનાર
 રથ્યા (નારી)=મહોદલો
 વારણં (ના.)=અંધન
 વારણઃ (ન.)=હાથી
 શરીરસ્થઃ (ન.)=શરીરમાં રહેલો
 (સ્થા=રહેવું)
 સમ (વિ.)=સરખો
 સૌહૃદમ્ (ના.)=મિત્રતા
 સંનિપાતઃ (ન.)=જથ્થો
 સંહતિઃ (નારી)=સંપ
 હલાહલમ્ (ના.)=ઝેર

ચાર=ચત્વારઃ (પ્ર. બ. વ.)
 શીંગડું=શ્યઢ્ઢમ્, વિષાળમ્
 ખે=ઢે (પ્ર. દ્વિ વ.)
 નકામી=ફલ્યુ (વિ.)
 રહેલા=સ્થિત (વિ.)

ઓગળવું=ઢ્ઢ (૧ લો પ)
 કુલને ભાર૩૫=કુલપાંતુઃ
 આડુયુદ્ધ=ઢ્ઢ્ઢમ્
 વદપક્ષ=કૃણપક્ષઃ
 હંકાવવું=પરા + જિ (૧ લો આ)

પાઠ ૨૨ મો

વિધ્યર્થ

પ્રાર્થના, ઇચ્છા, સંભવ, શક્યતા, આજ્ઞા, આશા વગેરે દર્શાવવા
 સંસ્કૃતમાં વિધ્યર્થ વપરાય છે. વિધ્યર્થના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે:—

૫૨૨મૈપદ

૧ લો પુ.	ઈયમ્	ઈવ	ઈમ
૨ જો પુ.	ઈસ્	ઈતમ્	ઈત
૩ જો પુ.	ઈત્	ઈતામ્	ઈયુઃ

આત્મનેપદ

ઈય	ઈવહિ	ઈમાહિ
ઈયાઃ	ઈયાથામ્	ઈધ્વમ્
ઈત	ઈયાતામ્	ઈરન્

ધાતુને ગણની નિશાની લગાડ્યા પછી જે પદનો ધાતુ હોય તે પદના પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે. જેમકે મુદ્ + અ + ઈય = મોદ્ + અ + ઈય = મોદેય (સરખાવો સં. નિયમ ii); બુધ્ + અ + ઈસ્ = બોધ + ઈસ્ = બોધેસ્ = બોધેઃ (સરખાવો સં. નિયમ xxviii)

બુધ્ (૫૨૨મૈપદ)

૧ લો પુ.	બોધેયમ્	બોધેવ	બોધેમ
૨ જો પુ.	બોધેઃ	બોધેતમ્	બોધેત
૩ જો પુ.	બોધેત્	બોધેતામ્	બોધેયુઃ

મુદ્ (આત્મનેપદ)

૧ લો પુ.	મોદેય	મોદેવહિ	મોદેમહિ
૨ જો પુ.	મોદેથાઃ	મોદેયાથામ્	મોદેધ્વમ્
૩ જો પુ.	મોદેત	મોદેયાતામ્	મોદેરન્

વિના હિ સૂર્યેણ ન ભવેત્ પ્રવૃત્તિઃ ।
 યાવજ્જીવં સુખં જીવેત્ ।
 દુર્બલા યુદ્ધે વૈતર્સી વૃત્તિમાચરેયુઃ ।
 પણ્ડિતાનાં સમાજે મૂર્ખા મૌનં
 મજેયુઃ ।
 સત્યં વદેત્, પ્રિયં વદેત્, ન વદે-
 ત્પ્રિયમનૃતં કદા ।
 તથાનુવર્તેમહિ યથા હાસ્યાસ્પદં
 ન ભવેમ્ ।

યદેવ રોચતે યસ્મૈ ભવેત્તત્તસ્ય
 સુન્દરમ્ ।
 અનિત્યં યૌવનં રૂપં, મુહ્યેત્તત્ર ન
 પણ્ડિતઃ ।
 ધનાનિ જીવિતં ચૈવ પરાર્થં
 ઉત્સૃજેયમ્ ।
 વિષમપ્યમૃતં ક્વચિદ્ધવેદમૃતં વા
 વિષમીશ્વરેચ્છયા ।
 અનુરૂપાં માર્યાં લભેથાઃ ।

રુદ્ધોઽપિ કુઞ્જરો વન્યો ન વ્યાઘ્રં
ધર્ષયેદ્ વને ।

અલ્પસ્ય હેતોર્બહુ ન ત્યજેત્પ્રાજ્ઞઃ ।
ન મુહ્યેદર્થકૃદ્છેષુ, ન ચ ધર્મ
પરિત્યજેત્ ।

કઃ કસ્યાપિ સહાય્યં ન કદાચન
વ્યપેક્ષેત ।

ઉત્તમં પ્રણિપાતેન નીચં ચાલ્પ-
પ્રદાનેન યોજયેત્ ।

શ્રુતેન કિં યેન ન ધર્મમાચરેઃ ।

આ મૃત્યોઃ શ્રિયમન્વિચ્છેત્, ન
એનાં દુર્લભાં મન્યેત્ ।

રોગં ચ શત્રું ચ નોપેક્ષેમહિ ।

કો હિ નામ શરીરાય ધર્માપેતં
સમાચરેત્ ।

ક્ષણશઃ કણશઃચૈવ વિદ્યામર્થં ચ
સાધયેત્ ।

શત્રુમુન્મૂલયેત્પ્રાજ્ઞસ્તીક્ષ્ણં તી-
ક્ષ્ણેન શત્રુણા ।

અપિનામ^{૨૮} અયમ્ પ્રસ્તાવઃ મૃગ-
તૃઘ્ણિકૈવ ન મે વિષાદાય
કલ્પેત્ ।

અર્થસિદ્ધિઃ પરમા ન હર્ષયેજ્જનં,
તથૈવ કાલે વ્યસનં ન મોહ-
યેત્ ।

તપ્તં ભૂયઃ દિનકરસ્ય મરીચિ-
જાલૈઃ વેહં ત્યજેદપિ હિમં, ન
તુ શીતલત્વમ્ ।

નિયમ ૨૮ :—અપિનામ આશ્વાસૂચક અવ્યય તરીકે વાપરવામાં આવે છે. અપિનામ જીવેત્ સ બ્રાહ્મણશિષ્યઃ । હું આશ્વા રાખું છું કે તે આશ્વાશુને છોકરો બને.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરોઃ—

(૧) ગુરુની હાજરીમાં શિષ્યે ભોંયપર બેસવું નોંધ્યે.

(૨) માબાપે નાના છોકરાઓને રમાડવા નોંધ્યે, મારવા નોંધ્યે નહીં.

(૩) બાળકોએ શિક્ષકના ભયથી અસત્ય બોલવું નહીં.

(૪) તમારે મિત્રોને બૂલી જવા નોંધ્યે નહિ.

(૫) કદાચ ધૂળમાંથી પથ્થુ સોનું મળે.

(૬) તારે કાઠના પર વગર કારણે ગુસ્સે થવું નોંધ્યે નહિ.

- (૭) નદીના પાણીથી ધણીવાર નવડાવેલો ગધેડો શું (કિમુ) કદી પણ્ય થોડો બને ?
- (૮) જો તમે જુદું ન બોલો તો સાફ.
- (૯) તમારે કાંટાને કાંટાથીજ કાઢવો જોઈએ.
- (૧૦) બાળકોએ આબાદીમાં ખુશ થવું ન જોઈએ અને દુઃખમાં નિરાશ થવું ન જોઈએ.
- (૧૧) સંકરની મહેરબાનીથી લોકોના રોગો નાશ પામે.

શબ્દકોશ

અયમ્=આ

અર્થકુચ્છમ્ (ના.)=પૈસાની મુસી-
બત (અર્થ+કુચ્છમ્)

કળશઃ (અ.)=કણ કણ

કવા (અ.)=ફરી, કોઈપણ વખતે

કુઝરઃ (ન.)=હાથી

ક્ષણશઃ (અ.)=પળે પળે

ધર્માપેતમ્ (ના.)=ધર્મવગરનું
(અપેત=સિવાય)

પ્રણિપાતઃ (ન.)=નમસ્કાર

પ્રસ્તાવઃ (ન.)=અનાવ

મૃગતૃષ્ણિકા (નારી)=મૃગજળ

યોજય (કિ.)=બેગા આણવું

રુષ્ટ (વિ.)=ગુસ્સે થયેલો

વન્ય (વિ.)=જંગલી

વૈતસીવૃત્તિ (નારી)=અર્ચની વૃત્તિ-

હાસ્યાસ્પદમ્ = મસ્કરીને પાત્ર
(હાસ્ય+આસ્પદમ્)

અનુ+ઈષ્ (૪ થો પ.)=શોધવું

ઉપ+ઈષ્ (૧ લો બા)=અવગણના
કરવી

વિ+અપ+ઈક્ષૂ = આશા રાખવી.

ધૃષ્ (૧ લો પ.)=સામા થવું

ઉદ્+મૂલ્ (૧૦ મો પ.)=ઉખેડવું

ઉદ્+સૃજ્ (૬ થો પ.)=છોડી જવું

હાજરીમાં=સમક્ષમ્

રમાડવા=લાલચ (પ.)

બૂલી જવું=વિ + સ્મૃ (૧ લો પ.)

ધણીવાર (અ.)=બહુશઃ

નવડાવેલો=સ્નાપિત (વિ.)

કદીપણ્ય=કદાચન

કાંટો=કષ્ટકઃ

નિરાશ થવું=વિ + સીદ્ (બીદ્)

ન હિ વિદ્યાસમો બન્ધુર્ન ચ
વ્યાધિસમો રિપુઃ ।

અર્થાતુરાણાં ન ગુરુઃ ન બન્ધુઃ ।
યસ્ય વામે જનકાત્મજા તં
રઘુનન્દનં વન્દે ।

દીનો વા જ્ઞાનહીનો વા યો મે
મિત્રં સ મે પ્રિયઃ ।

વિશ્વસ્ય પિતરૌ વન્દે ાર્વતી-
પરમેશ્વરૌ ।

ચલં ચિત્તં, ચલં ચિત્તં, ચલે
જીવિતયૌવને ।

નાસ્તિ તૃષ્ણાપરો વ્યાધિર્ન ચ
ધર્મો દયાપરઃ ।

નાજ્ઞામઙ્ગં સહન્તે નૃવર નૃપતયઃ
ત્વાદૃશાઃ સાર્વભૌમાઃ ।

કામક્રોધમદલોભમોહમત્સરાન્
પ્રાજ્ઞ ઉત્સૃજેત્ ।

પરલોકે ધનં ધર્મઃ, શીલં સર્વત્ર
વૈ ધનમ્ ।

વરં વનં વ્યાઘ્રગજાદિસેવિતં ન
બન્ધુમધ્યં ધનહીનજીવિતમ્ ।

વરં કરિદ્રઃ શ્રુતિશાસ્ત્રપારગો ન
ચાપિ મૂર્ખો ધનરત્નસંયુતઃ । ૨૯

પાપં ચ તાપં ચ દૈન્યં ચ હરતિ
સજ્જનસંગમઃ ।

ચિન્તાસમં નાસ્તિ શરીરશોષણં,
વિદ્યાસમં નાસ્તિ શરીર-
ભૂષણમ્ ।

સાહિત્યસંગીતકલાવિહીનઃ સા-
ક્ષાત્પશુઃ પુચ્છુવિષાણહીનઃ ।

નિયમ ૨૯ :—વરં-ન-ન્યારે બેમાંથીએકની પસંદગી કરવી હોય ત્યારે જેની પસંદગી કરવામાં આવે તે શબ્દવાળા વાક્ય સાથે વરં, અને જેની સાથની સરખામણીમાં પસંદગી કરવામાં આવે તે શબ્દવાળા વાક્ય સાથે ન વપરાય છે. ન ની સાથે બણીવાર ચ, તુ, કે પુનઃ પણ વપરાય છે.

આત્મજા (નારી) = છોકરી

નૃવરઃ (ન.) = માણસોમાં શ્રેષ્ઠ (નૃ =
માણસ વર = શ્રેષ્ઠ)

પર (વિ.) પારકો

પારગઃ = પારપામેલો (પારમ્ + ગમ)

પિતરૌ = માબાપ

મત્સરઃ (ન.) = અદેખાઈ
 વામ (વિ.) = ડાહ્યું
 વ્યાધિઃ (ન.) = રોગ

સાર્વભૌમ (વિ.) = ચક્રવર્તી
 સેવિત (વિ.) = સેવાયતું
 સંયુત (વિ.) = જોડાયેલો, 'વાળો'

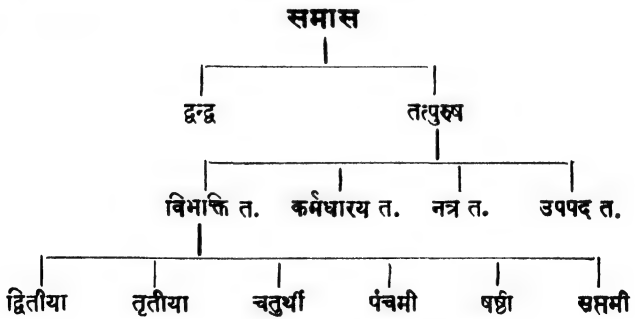
આગલા પાઠોમાં આપણે ધણા સામાસિક શબ્દો વાંચ્યા છે. આ સમાસો બનાવતી વખતે શબ્દો કેમ જોડવામાં આવે છે તે આપણે જોઈએ.

ધર્મપરિપાલનમ્ = ધર્મ + પરિપાલનમ્ ; મૂર્ખસમાગમઃ = મૂર્ખ + સમાગમઃ

રૂપયૌવનસંપન્ના = રૂપ + યૌવન + સંપન્ના :

જે શબ્દો જોડવામાં આવે છે તે શબ્દોને વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડવામાં આવતા નથી પણ મૂળ સ્વરૂપમાં જ જોડવામાં આવે છે. વિભક્તિના પ્રત્યયો આખા સામાસિક શબ્દને જ લગાડવામાં આવે છે. સામાસિક શબ્દો બનાવતી વખતે સંધિના જે નિયમો લાગુ પડતા હોય તે લાગુ પાડવામાં આવે છે.

સમાસમાં જોડાયેલા શબ્દોનો એકમેક સાથેનો સંબંધ ધ્યાનમાં રાખી એના પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે. આપણે જે સમાસો વિચારવાના છે તે નીચે પ્રમાણે છે :—

રામલક્ષ્મણૌ = રામ + લક્ષ્મણ + ઔ; કુશલવામ્બ્યામ્ = કુશ + લવ + અમ્

ધર્માર્થકામમોક્ષાણામ્ = ધર્મ + અર્થ + કામ + મોક્ષ + નામ્ ;

રામસીતે = રામ + સીતા + ઇ

ઉપરના દાખલાઓ જોતાં માલમ પડશે કે વિભક્તિના પ્રત્યયો આખા સામાસિક શબ્દને લગાડવામાં આવ્યા છે અને દરેક શબ્દને જૂદા જૂદા લગાડવામાં આવ્યા નથી. આ પ્રત્યયો લગાડતી વખતે એ નિયમો પાળવામાં આવ્યા છે: (i) જો એકવચનના એ નામો જોડવામાં આવે તો સામાસિક શબ્દ દ્વિવચનમાં વપરાય છે, અને એકવચનના ત્રણ કે તેથી વધારે શબ્દો જોડવામાં આવે તો સામાસિક શબ્દ બહુવચનમાં વપરાય છે. એટલે કે, જે શબ્દોનો સામાસિક શબ્દ બન્યો હોય તે શબ્દોનો એકંદરે વિચાર કરતાં બેનું સૂચન થતું હોય તો સામાસિક શબ્દ દ્વિવચનમાં વપરાય છે, અને ત્રણ કે તેથી વધુનું સૂચન થતું હોય તો સામાસિક શબ્દ બહુવચનમાં વપરાય છે. (ii) છેલ્લા શબ્દની જાતિ અનુસાર આખા સમાસની જાતિ ગણી વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે.

ઉપરના ચારે દાખલા **દ્વન્દ્વસમાસ** ના છે, અને આપણે એ નિયમો જોયાં તે **દ્વન્દ્વસમાસ** નેજ લાગુ પડે છે. રામ અને લક્ષ્મણ, કે કુશ અને લવ એ બે જુદી વ્યક્તિઓના નામો છે: તેમજ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ જુદી જુદી વસ્તુસૂચક શબ્દો છે. આ શબ્દો સમાસમાં જોડાય છે ત્યારે દરેકનું પ્રધાનત્વ સમાન રહે છે, એટલે કે સામાસિક શબ્દનો અર્થ સમજતી વખતે બંને વ્યક્તિ કે વસ્તુનું આપણે સ્વતંત્ર રીતે ભાન થાય છે. જે બે કે બેથી વધુ શબ્દો સાધારણ રીતે ચ (અને) કે વા (અથવા) થી જોડવામાં આવે, તે શબ્દોને જોડી સમાસ બનાવવામાં આવે તો **દ્વન્દ્વસમાસ** બને છે. ઉપરના દાખલા ઉપરાંત આ સમાસના બીજા ધણા દાખલાઓ આપી શકાય.

ભામાલાભૌ	રાધાકૃષ્ણૌ	જાયાપતૌ
આદ્યવસાને	ગઙ્ગાયમુને	માતાપિતરૌ
શબ્દાર્થૌ	વાય્વમ્નો	પિતાપુત્રૌ
બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિદ્શૂદ્ધાઃ	હરિહરૌ	પ્રીત્ત્વસન્તશિશિરાઃ

આ સમાસોનો વિગ્રહ કરતી વખતે શબ્દોને ચ થી કે વા થી છૂટા પાડવામાં આવે છે, અને દરેક શબ્દને તેની જાતિ ધ્યાનમાં રાખી પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે. જેમકે:—આદિઃ ચ અવસાનમ્ ચ = આદ્યવસાને; ગઙ્ગા ચ યમુના ચ = ગઙ્ગાયમુને.

પીતામ્બરમ્ = પીત + અમ્બરમ્; નીલકમલમ્ = નીલ + કમલમ્
 શીતોદકમ્ = શીત + ઉદકમ્; પરલોકે = પર + લોકે

ઉપરના દાખલાઓ જોતાં માલમ્ પડશે કે જે એ શબ્દો સમાસમાં જોડાયા છે તેમનું પ્રધાનત્વ સમાન નથી. ‘પીળું વસ્ત્ર’ એમાં વસ્ત્રનું મુખ્યત્વે ભાન થાય છે અને ‘પીળું’ એ વસ્ત્રના રૂપનો નિર્દેશ કરે છે. એજ પ્રમાણે ‘ઠંડુ પાણી’ એમાં પાણીનું મુખ્યત્વે ભાન થાય છે અને ‘ઠંડુ’ એ પાણીનો ગુણ બતાવે છે. જ્યારે સમાસમાં જોડાતા બંને શબ્દોનું પ્રધાનત્વ સમાન ન હોય, પણ સમાસમાં પાછળનો શબ્દ (ઉત્તરપદ) પ્રધાન હોય અને આગલો શબ્દ (પૂર્વપદ) તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતો હોય ત્યારે તત્પુરુષસમાસ બને છે. આમ તત્પુરુષસમાસ માં દ્વન્દ્વ ની માફક બંને પદો પ્રધાન નથી, પણ પાછલું પદ પ્રધાન છે અને આગલું પદ ગૌણ છે. આ બે પદ વચ્ચે રહેલો સંબંધ ઉપરના દાખલાઓમાં વિશેષણ વિશેષ્યના સંબંધથી સૂચવાયો છે. જ્યારે તત્પુરુષસમાસ ના બે પદો વચ્ચે વિશેષણ વિશેષ્યનો સંબંધ હોય ત્યારે સમાસ કર્મધારય તત્પુરુષસમાસ બને છે. ઘણીવાર આ સંબંધ વિભક્તિના પ્રત્યયો દ્વારા પણ સૂચવી શકાય છે.

મૂર્ખસમાગમઃ = મૂર્ખાણામ્ સમાગમઃ ધર્મપરિપાલનમ્ = ધર્મસ્ય પરિપાલનમ્
 ચૌરમીતઃ = ચૌરેભ્યઃ મીતઃ વિદ્યાદ્દીનઃ = વિદ્યાયા દ્દીનઃ

પહેલા બે દાખલામાં બે પદ વચ્ચેનો સંબંધ છટ્ટી વિભક્તિથી દર્શાવવામાં આવ્યો છે, જ્યારે ત્રીજા દાખલામાં પાંચમીથી અને ચોથામાં ત્રીજીથી દર્શાવાયો છે. કેટલીક વખત આ સંબંધ બીજી, ચોથી કે સાતમીથી પણ સૂચવાય છે. જ્યારે તત્પુરુષસમાસ ના બે પદો વચ્ચેનો સંબંધ બીજીથી સાતમી સુધીની વિભક્તિના પ્રત્યયોથી દર્શાવાતો હોય ત્યારે સમાસ વિમક્તિ-તત્પુરુષસમાસ કહેવાય છે, અને જે વિભક્તિથી એ સંબંધ દર્શાવાયો હોય તે વિભક્તિને અનુલક્ષી એનો પ્રકાર નક્કી કરવામાં આવે છે. વિમક્તિતત્પુરુષસમાસ નો વિગ્રહ કરતી વખતે બે પદો વચ્ચે જે વિભક્તિનો સંબંધ હોય તે વિભક્તિનો (ઉપરના દાખલામાં બતાવ્યા પ્રમાણે) પ્રત્યય લગાડી શબ્દોને છૂટા પાડવામાં આવે છે.

જ્યારે તત્પુરુષસમાસ નું પૂર્વપદ નકારવાચક ઉપસર્ગ અ કે અન્ હોય ત્યારે તે નન્તત્પુરુષ તરીકે ઓળખાય છે. જેમકે:—અપણ્ઠિતઃ, અનાહારઃ, અનાચારઃ. એનો વિગ્રહ કરતી વખતે નકાર વાચક ન મૂકી બે શબ્દો છૂટા પાડવામાં આવે છે. ન પણ્ઠિતઃ=અપણ્ઠિતઃ; ન આચારઃ=અનાચારઃ.

મનુજઃ = મનોઃ (મનુ) + જાયતે (જ) इति

મદ્યપઃ = મદ્યમ્ (મદ્ય) + પિબતિ (પા) इति

જલચરઃ= જલે (જલ) + ચરતિ (ચર્) इति

ઉપરના દાખલાઓમાં જે બે શબ્દો જોડવામાં આવ્યા છે તે પૈકી એક નામ છે અને બીજો ક્રિયાપદનું રૂપ છે. આ બે શબ્દો વચ્ચેનો સંબંધ પાંચમી, બીજી, અને સાતમી વિભક્તિના પ્રત્યયોથી બતાવવામાં આવ્યો છે. તત્પુરુષસમાસ નું ઉત્તરપદ ક્રિયાપદનું રૂપ હોય અને પૂર્વપદ સાથેનો તેનો સંબંધ બીજીથી સાતમી સુધીની વિભક્તિના પ્રત્યયોથી દર્શાવાતો હોય ત્યારે તે ઉપપદ તત્પુરુષસમાસ તરીકે ઓળખાય છે. આ સમાસનો વિગ્રહ કરતી વખતે પૂર્વપદને યોગ્ય વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે અને ઉત્તરપદ માં રહેલા ક્રિયાપદને વર્તમાનકાળમાં વાપરવામાં આવે છે.

કર્મચારયસમાસ નો વિગ્રહ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

પીતામ્બરમ્ = પીતમ્ ચ તદ્ અમ્બરમ્ ચ

પીતામ્બરાણિ = પીતાનિ ચ તાનિ અમ્બરાણિ ચ

દક્ષિણબાહુઃ = દક્ષિણઃ ચ અસૌ બાહુઃ ચ

દીર્ઘબાહુ = દીર્ઘે ચ તૌ બાહુ ચ

નિશ્ચિલધરા = નિશ્ચિલા ચ સા ધરા ચ

વિશેષણ અને વિશેષ્ય સમાનજાતિમાં પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે. વિશેષણ અને વિશેષ્ય બંનેની પછી ચ મૂકાય છે, અને બેની વચ્ચેમાં તદ્ સર્વનામનું રૂપ વિશેષ્યની જાતિ અને વચનને અનુસરી મૂકવામાં આવે છે. નરજાતિ એકવચનમાં સઃ ન મૂકતાં અસૌ મૂકાય છે.

કેટલીકવાર કર્મધારયસમાસ માં પૂર્વપદ વિશેષણ હોતું નથી પણ વિશેષણના અર્થમાં સ્ત, દુસ્, કિમ વગેરે આવે છે. આવા સમાસનો વિગ્રહ કરતી વખતે સુ ને બદલે શોભન, દુસ્ ને બદલે દુષ્ટ અને કિં ને બદલે કુત્સિત (ખરાબ) વિશેષણો મૂકવામાં આવે છે. જેમકે:—સુજન: = શોભન: ચ અસૌ જન: ચ; દુર્જન: = દુષ્ટ: ચ અસૌ જન: ચ; કિંપ્રમુ: = કુત્સિત: પ્રમુ:

મનોથત્ન ૨૭ :—નીચેના સામાસિક શબ્દોનો વિગ્રહ કરો:—

પાર્વતીપરમેશ્વરૌ, ધનમાનો, જીવિતયૌવને, ઇન્દ્રામી, સુચ્છદુઃસ્થે, અધમજનાઃ, શીતોદકમ્, વિશાલકુલમ્, સર્વદેવાઃ, બધિરલોકઃ, હિમાલયઃ, પૃથ્વીમારઃ, નિવાસ-ભૂમૌ, વિદ્યાસમઃ, પુષ્કોત્તમઃ, અકર્તવ્યમ્, અનુદ્રતાઃ, સ્વગઃ, પાપમોચની, ભારનાશઃ.

મનોથત્ન ૨૮ :—નીચેના સામાસોનો વિગ્રહ કરો અને પ્રકાર કહો:—

(a) અશ્રુપાતઃ, અનામયમ્, કામક્રોધમદલોભમત્સરાન્, પરલોકે, પરવશમ્, તૃષ્ણાપરઃ, પરમેશ્વરઃ, નૃત્તરઃ, શરણાગતમ્, નિમ્નપ્રદેશે, ભૂદેવઃ, ચિન્તાસમમ્, શીતોષ્ણે, સર્વભૂતાનામ્, બન્ધુમધ્યે, ચરાચરાઃ, સુપુત્રઃ, અર્થાતુરાણામ્, રઘુનન્દનમ્.

(b) પુત્રમુશ્વસંદર્શનસુખમ્, અધમજનસંસર્ગાત્, સર્વદેવનમસ્કારઃ, નરક-ગતિહરમ્, નીરક્ષીરવિવેકઃ, કાશ્ચનમણિસંયોગઃ, બધિરલોકનિવાસભૂમૌ, સ્વહિત-રતાનામ્, રૂપયૌવનસંપન્નાઃ, ધનરત્નસંયુતઃ, પુચ્છવિષાણહીનઃ, સાહિત્યસંગીતકલા-વિહીનઃ, વ્યાગ્રગજાદિસેવિતમ્, ધનહીનજીવિતમ્, શ્રુતિશાસ્ત્રપારગઃ.

મનોથત્ન ૨૯ :—સમાસ બનાવો:—

યુધિષ્ઠિર, બીમ અને અર્જુન; ધોરઅંધારૂં; નરનારાયણ; સારો રાજા; તમાલવૃક્ષના જંગલમાં; કાદવમાં ઉત્પન્ન થયેલું; રાત્રે બટકનાર; દુઃખ (કઃ = સુખ); પૈસા વગરનો; ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ.

सुभाषितानि

(२)

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्वैवो महेश्वरः ।
गुरुः साक्षात् परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ १ ॥
अलंकारप्रियो विष्णुर्जलभाराप्रियः शिवः ।
नमस्कारप्रियो भानुः सज्जनो विनयप्रियः ॥ २ ॥
क्षान्तितुल्यं तपो नास्ति न तोषात्परमं सुखम् ।
नास्ति तृष्णापरो व्याधिर्न च धर्मो दयापरः ॥ ३ ॥
अलसस्य कुतो विद्या, अविद्यस्य कुतो धनम् ।
अधनस्य कुतो मित्रममित्रस्य कुतः सुखम् ॥ ४ ॥
विदेशेषु धनं विद्या, व्यसनेषु धनं मतिः ।
परलोके धनं धर्मः, शीलं सर्वत्र वै धनम् ॥ ५ ॥
किं कुलेन विशालेन शीलमेवात्र कारणम् ।
कृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥ ६ ॥
गङ्गा पापं चन्द्रः तापं दैन्यं कल्पतरुस्तथा ।
पापं तापं च दैन्यं च हरति सज्जनसंगमः ॥ ७ ॥
साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थभूता हि साधवः ।
कालेन फलते तीर्थं सद्यः सज्जनसङ्गमः ॥ ८ ॥
यथा तानं विना रागो यथा मानं विना वृषः ।
यथा दानं विना नागस्तथा ज्ञानं विना नरः ॥ ९ ॥
अर्थातुराणां न गुरुर्नबन्धुः, क्षुधातुराणां न रुचिर्नवेला ।
कामातुराणां न भयं न लज्जा, विद्यातुराणां न सुखं न निद्रा १०
देवे तीर्थे द्विजे मन्त्रे वैद्यज्ञे भेषजे गुरौ ।
यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ ११ ॥
यथा देशस्तथा भाषा यथा राजा तथा प्रजा ।
यथा भूमिस्तथा तोयं यथा बीजं तथाङ्कुरः ॥ १२ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १३ ॥

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।

विराजते कायः परं नराणाम् परोपकारैर्न तु चन्दनेन ॥ १४ ॥

चलं वित्तं चलं चित्तं चले जीवितयौवने ।

चलाचलमिदं सर्वं कीर्तिर्यस्य स जीवति ॥ १५ ॥

द्यूतेन धनमिच्छन्ति मानमिच्छन्ति सेवया ।

भिक्षया भोगमिच्छन्ति ते दैवेन विडम्बिताः ॥ १६ ॥

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।

एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥ १७ ॥

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ।

दुग्धपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ॥ १८ ॥

अजातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ न चान्तिमः ।

सकृद् दुःखकरौ आवौ अन्तिमस्तु पदे पदे ॥ १९ ॥

पिण्डे पिण्डे मतिर्भिन्ना कुण्डे कुण्डे नवं जलम् ।

जातौ जातौ नवाचारा नवा वाणी मुखे मुखे ॥ २० ॥

अर्थानामर्जने दुःखम् अर्जितानां च रक्षणे ।

आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः ॥ २१ ॥

न कश्चित् कस्यचित् मित्रं न कश्चित् कस्यचित् रिपुः ।

कारणेन हि जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ २२ ॥

उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत् ।

नीचमल्पप्रदानेन समशक्तिं पराक्रमैः ॥ २३ ॥

अप्रगल्भस्य या विद्या कृपणस्य च यद् धनम् ।

यच्च बाहुबलं भीरोर्ब्यर्थमेतत्त्रयं भुवि ॥ २४ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ २५ ॥

શબ્દકોશ

અજાત (વિ.) = ન જાનમેલો
 અન્તિમ (વિ.) = છેલ્લો
 અર્જનમ્ (ના.) = લાભ
 અર્જિત (વિ.) = મેળવેલું
 અસ્તેયમ્ (ના.) = ચોરી ન કરવી તે
 આદિ (વિ.) = પહેલો
 કિમ્ (અ.) = કેટલું વધારે, કેટલું
 ઓછું
 કુણ્ડમ્ (ના.) = હોળ, હવાડો
 ચતુષ્ઠય (ના.) = ચારનો સમૂહ
 દૈવજ્ઞઃ (ન.) = જ્ઞેષ જ્ઞેનાર, જ્ઞેષી.
 (દૈવં = નસીય, જ્ઞા = જાણવું)

પાણિઃ (ન.) = હાથ
 પિણ્ડમ્ (ના.) = શરીર, દેહ
 નાગઃ (ન.) = હાથી
 પરમ્ (અ.) = ધણું
 મીરુ (વિ.) = ખાયલો
 મૂ (નારી) = પૃથ્વી
 મેષજમ્ (ના.) = દવા
 વિહમ્બિત (વિ.) = છેતરાયલો,
 હાંસીને પાત્ર થયેલો
 વિષ્ણુમ્ (ન.) = બ્રમણ
 શૌચમ્ (ના.) = પવિત્રતા

મનોયત્ન ૩૦ :—નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેના પ્રકાર કહો :—

મહેશ્વરઃ, ક્ષાન્તિતુલ્યમ્, इन्द्रियनिग्रहः, स्मृतिविभ्रमः, વિદ્યાતુરાણામ્.

મનોયત્ન ૩૧ :—મોટા અક્ષરે જાપેલા શબ્દોના ઉપયોગ પર ટુંક નોંધ લખો :—

- (i) સિદ્ધિઃ ભવતિ તાદૃશી । (ii) ધિગર્થાઃ કષ્ટસંશ્રયાઃ ।
 (iii) શ્રીગુરવે નમઃ । (iv) કિં કુલેન વિશાલેન ।
 (v) અભ્યાસમન્તરેણ આચાર્યઃ તં બહુ મન્યતે । (vi) મનોરથાનાં
 સિદ્ધ્યા દિષ્ટ્યા વર્ધધ્વે । (vii) અલ્પમૂલ્યેન ક્રીતાનિ પુસ્તકાનિ
 સ્કન્ધેન વહતિ છાત્રઃ । (viii) બાલ્યાત્ પ્રશ્યતિઃ બાલઃ જનન્યામ્
 સ્નિહ્યતિ । (ix) વિના કારણમ્ કિં સેવકાન્ અભિકૃધ્યાસિ ।

पुनरावर्तन

प्रश्नपत्र ४ थे।

१. नीचेना वाक्योनं शुभरातीमां आपांतर करोः—

- (i) विना गोरसं को रसो भूपतीनाम्, विना गोरसं को रसो भोजनानाम् ।
- (ii) सजीवं दहते चिन्ता निर्जीवं दहते चिता ।
- (iii) प्रक्षालनात् हि पङ्कस्य दूरात् अस्पर्शनम् वरम् ।
- (iv) अर्थस्य पुष्पो दासो दासः तु अर्थो न कस्यचित् ।
- (v) न तत् जलं यत् न सुचारुपङ्कजम् ।
- (vi) काकयाचकयोः मध्ये वरं काकः न याचकः ।
- (vii) कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
- (viii) मरणे यानि चिन्हानि तानि चिन्हानि याचके ।
- (ix) तृणादपि लघुस्तूलः तूलादपि च याचकः ।

२. नीचेना सामासिक शब्दोनो विग्रह करो अने तेना प्रकार कहेः—

तृषार्तः, पक्षोक्तिः, माभवः, जलपावकयोः, सन्मौक्तिकम्, क्षीतिपतिः, भूपालः, किंभूत्यः, मित्रावरुणौ, वसुधा.

नीचेना शब्दोनो व्युत्पत्ति आपी अर्थ लभोः—

वैनतेयः, दाशरथिः, पौलस्त्यः, सौभद्रयः, द्रौणिः, जानकी, गाङ्गेयः, पाण्डवाः.

३. नीचेना ३पो ओगभोः—

पर्णकुट्याः, अध्ययनाय, विनोदयत, निषेवते, वेलायाम्, रिपोः, अवधीर-
यध्वम्, संगच्छेमहि, निशापतौ, विरमेः.

सवाक्ष पहेलाभां नीचे लीटी दोरेला शब्दोनो संधि करो.

४. नीचे आपेला शब्दोनो उपयोग करी वार्ता पुरी करोः—

कोऽपि—काकः जलस्य घटमेकं वृक्षस्य — पश्यति । स घटस्योपरि
—किन्तु जलम् — वर्तते । तस्मात् सः — न अलम् । नितान्तं

સ્ત્રિન્નઃ સ નાતિદૂરે ઉપલ્લાનામ્ — પશ્યતિ । સ બુદ્ધ્યા ઉપાયમેકં ઘટયતિ ।
 — ઉપલમ્ સ આનયતિ જલે — ચ । અનેકાનામ્ ઉપલ્લાનામ્ —
 જલમૂર્ધ્વં વ્રજતિ ઘટસ્ય મુખં — ચ । સ કાકઃ જલં પિબતિ — શમયતિ ચ ।

અનતિદૂરમ્, ઉપ + વિશ્, એકૈક, જલપાનમ્, તૃષા, તૃષાર્તઃ, નિમ્નપ્રદેશઃ,
 પાતઃ, રાશિઃ, વિ + સ્વજ્, સ્પૃશ્.

૫. નીચેના શબ્દોમાં કયા ધાતુઓ રહેલા છે તે લખો:—

પ્રકોપઃ, શાન્તિઃ, જીવિતમ્, બુદ્ધિઃ, ત્યાગઃ, ભક્તિઃ, મળનમ્, પ્રસાદઃ,
 સ્થિતિઃ, ક્ષમા.

નીચેના નામોના સ્ત્રીલીંગવાચક શબ્દો આપો:—

માતુલઃ, શ્વશુરઃ, રક્ષકઃ, આત્મજઃ, વૃષભઃ, શૂદ્રઃ, મયૂરઃ, અશ્વઃ, સિંહઃ, વૃદ્ધ.

૬. નીચેના શબ્દો તમારા પોતાના વાક્યોમાં વાપરો:—

વિ + તૃ, અલમ્, વિ + રમ્, અધિ + વસ્, આ.

૭. નીચેના વાક્યો સૂચવ્યા પ્રમાણે લખો:—

(i) ક્રોધાત્ ભવતિ સંમોહઃ (સંમોહ શબ્દ ચોથીમાં વાપરો.)

(ii) જનકમ્ પુત્રાઃ પાલયન્તિ વાર્ધક્યે । જનનીમ્ પુત્રાઃ પાલયન્તિ
 વાર્ધક્યે । જનકઃ પુત્રાન્ પાલયતિ શૈશવે । (ચ થી વાક્યો જોડો).

૭. સંસ્કૃતમાં જવાબ આપો:—

(i) કિમર્થમ્ શંકરઃ ચન્દ્રમૌલિઃ इति ह्यातः ? किमर्थम् गणेशः गजाननः
 इति ह्यातः ? किमर्थम् कर्णः राधेयः इति ह्यातः ।

(ii) કિમર્થમ્ વિશ્વામિત્રઃ દશરથં રામલક્ષ્મણૌ યાચતે ?

(iii) કથં કાકઃ આત્મનઃ તૃષાં શમયતિ ।

૮. (a) જે શબ્દો હુમેશાં બહુવચનમાં વપરાય છે તેની યાદી કરો.

(b) ધાતુઓને ઉપસર્ગ જોડવાથી તેમનું પદ બદલાતું હોય એવા ત્રણ
 દાખલાઓ આપો. અકર્મક ધાતુઓ ઉપસર્ગ જોડવાથી સકર્મક
 બનતા હોય એવા બે દાખલા આપો.

૯. નીચેના વાક્યોનું સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

- (i) પૈસાદાર માણસોએ ગરીબનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.
- (ii) મરણના (મૃત્યુઃ) બચથી માણસ વિષ્ણુને (વિષ્ણુઃ) બળે છે.
- (iii) તે મરેલા દુશ્મનનું (રિપુ) માથું તલવારથી (અસિ) કાપે છે.
- (iv) મેમાન પહેલે દિવસે દેવ અને પશુ બીજે દિવસે ભારૂપ અને.

૧૦. નીચેના વાક્યોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો ઉપર ટૂંક નોંધ લખો.

- (i) जनकः जननी च पुत्रैः परिपालनीयौ ।
- (ii) बार्धक्ये जनाः विश्रमाय कल्पन्ते ।
- (iii) जनाः सायम् गृहाय प्रतिष्ठन्ते ।

૧૧. નીચેના વાક્યો સુધારો.

- (i) जना परगृहे बहवः दिनानि नावसेयुः ।
- (ii) साधोरंतरेण कः कामान् त्यजति ।
- (iii) सर्वेभ्यः बालेभ्यः ज्येष्ठः पितुः प्रियतमः ।
- (iv) अर्जुनः कृष्णाय प्राणात् अपि प्रियः ।
- (v) निर्धनान् धनं यच्छ इति मुनि नृपतिम् कथयति ।

ગો=પૃથ્વી, ગાય

પક્કજમ્ (ના.)=કમળ (પક્ક+જન્)

પ્રક્ષાલનમ્ (ન.)=ધોવું તે

સજીવમ્=જીવતો માણસ

સનાતન (વિ.)=ચાલતું આવેલું

સુચારુ (વિ.)=વધારે સાફ

५।४ २४ भे।

संहतिः कार्यसाधिका

अस्ति गोदावरीतीरे विशालः कोऽपि वटवृक्षः । तस्मिन् रचितेषु नीडेषु विहगा रात्रौ निवसन्ति । अथ कदाचित् प्रभाते कश्चिल्लुब्धकस्तत्र तण्डुलान् विकिरति जालं प्रसारयति च । क्षणादेव चित्रग्रीवो नाम कपोतराजः परिवारेण सह आकाशे उड्डयमानस्तण्डुलकणान् अवलोकयति । ततः कपोतराजोऽन्यान् कपोतान् वदति । कुतोऽत्र निर्जने वने तण्डुलकणानां संभवः । भद्रमत्र न पश्यामि इति । तस्य वचनैः कुपिता अन्ये कपोता वदन्ति । वृद्धानां सर्वत्र वचनग्रहणेन कदाचित् भोजनेऽपि प्रवृत्तिर्न भवति । तस्मात्तण्डुलकणाय गच्छाम इति । लोभ-मोहिताः सर्वे कपोता जालस्योपरि उपविशन्ति बद्धा भवन्ति च । ततः चित्रग्रीवो वदति विपत्काले विस्मय एव कापुरुषलक्षणम् । तदत्र धैर्यमवलम्बत प्रतीकारं च चिन्तयतेति । तदैको वदति । एकचिन्तीभूय जालेन सह उड्डयामहै इति । सहसैव विहंगमा जालेन सहोड्डयन्ते । स व्याधस्तान् अनुधावति वदति च । विहगाः संहता मम जालं हरन्ति । यदा ते विवदन्ते तदा मे वशं

गच्छन्ति इति । चित्रग्रीवो खगान् तस्य मित्रं मूषकराजं हिरण्यकं
गन्तुमादिशति । ते सर्वे जालेन सह तत्र गन्तुम् प्रतिष्ठन्ते । अनेन
विषण्णः स व्याधस्तूष्णीम् गृहाय प्रस्थितः ।

किमर्थम् कपोताः भूमिम् आगच्छति ? कुत्र गच्छन्ति जालेन सह ते कपोताः ?
कादृशः परिणामः जायते विहगानाम् संहत्या ?

श्लोकोऽश

अथ कदाचित्=काले	प्रतीकारः (न.)=उपाय
अनु+धाक् (१ लो प)=पाछण होउनुं	बद्ध (वि.)=बन्धनले
अव्+लोक् (१० भो प, १ आ)=गेलुं	रचित (वि.)=आधेले
उड्डयमान (कृ.)=उडोते	लुब्धकः (न.)=शिकारी व्याधः
एक चित्तीभूय (कृ.)=एक यित् थर्	लोभ मोहित (वि.)=लोभमां गांडा
कपोतराजः (न.)=कपुतरानो राजा	अनेका
गन्तुम् (कृ.)=जाने	वि+कृ (विकिरति)=वेरनुं
तण्डुलः (न.)=योआ	वि+वद् (१ लो आ)=वडुनुं
तूष्णीम् (अ.)=शांत, थूप	विषण्ण (वि.)=निराश थयेले
परिवारः (न.)=रसाले	हिरण्यकः (न.)=गोहरनुं नाम

भनेयत्न ३२ :—आली जग्या पूरोः—

गोदावरीतीरे — नोडेणु रात्रौ विहगाः — । तत्र विकिरति —
कोपि लुब्धकः । — तान् अवलोकयन्ति । लोभमोहिताः कपोताः —
भवन्ति, किन्तु चित्रग्रीवस्य — धैर्यम् अवलम्बन्ते । जालेन — विहङ्गमाः
— आगच्छन्ति । व्याधः — गृहं निवर्तते ।

પાઠ ૨૫ મો

હિસ્તન ભૂતકાળ

હિસ્તન ભૂતકાળના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે:—

પરસ્મૈ૫૬

આત્મને૫૬

૧ લો પુ.	અમ્	વ	મ	इ	वहि	महि
૨ જો પુ.	સ્	તમ્	ત	थास्	इथाम्	ध्वम्
૩ જો પુ.	ત્	તામ્	અન્	त	इताम्	अन्त

ધાતુને ગણુની નિશાની લગાડી આ પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે. ભૂતકાળમાં ધાતુની પૂર્વે અ આગળ મૂકવામાં આવે છે. જેમકે:—

અ + નશ્ + ય + અમ્ = અનશ્યમ્ ; અ + ર્ + અ + ત = અરોચત ;
અ + ગચ્છ + અ + તામ્ = અગચ્છતામ્ . અ + વિશ્ + અ + સ્ = અવિશ :

તદ્ (૧૦ મો પ) ના હિસ્તન ભૂતકાળના રૂપ

૧ લો પુ.	અતાઢ્યમ્	અતાઢ્યાવ	અતાઢ્યામ
૨ જો પુ.	અતાઢ્યઃ	અતાઢ્યતમ્	અતાઢ્યત
૩ જો પુ.	અતાઢ્યત્	અતાઢ્યતામ્	અતાઢ્યન્

રુચ્ (૧ લો આ) ના હિસ્તન ભૂતકાળના રૂપ

૧ લો પુ.	અરોચે	અરોચાવહિ	અરોચામહિ
૨ જો પુ.	અરોચથાઃ	અરોચેથામ્	અરોચધ્વમ્
૩ જો પુ.	અરોચત	અરોચેતામ્	અરોચન્ત

ધાતુની આગળ ઉપસર્ગ આવ્યો હોય તોપણ અ ધાતુની આગળજ મૂકવામાં આવે છે, અને ઉપસર્ગ ની આગળ મૂકાતો નથી.

વિ + અ + નશ્ + ય + અમ્ = વ્યનશ્યમ્ (સરખાવો સં. નિયમ ii)
અધિ + અ + ગચ્છ + અ + તામ્ = અધ્યગચ્છતામ્ .

ધાતુ સ્વરથી શરૂ થતો હોય તો આગમ અ ને બદલે આ મૂકવામાં આવે છે. આ પછી સ્વર આવે તેની સંધિ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

आ + इ डे ई = ऐ, आ + उ डे ऊ = औ, आ + ऋ डे ॠ = आर्.

जेभडे:—आ + ईक्ष् + अ + त = ऐक्षत्. अनु + आ + इष् + य +

त् = अनु + ऐष्यत् = अन्वैष्यत्. आ + उञ्छ् + अ + त् = औञ्छत्.

भीमो दुःशासनस्य वक्षःस्थलात्
शोणितम् अपिबत् ।

पाण्डवानां धार्तराष्ट्रैः सह युद्धं
समजायत ।

दाशरथेः वियोगेन दशरथः प्रा-
णान् अत्यजत् ।

शकुन्तलायां सख्यौ अस्निह्य-
ताम् ।

परन्तप इन्दुमत्या रुचये ना-
भवत् ।

अग्रजस्य रामस्यादेशेन सौ-
मित्रिः सीतां निर्जने वने
पर्यन्त्यजत् ।

प्रजानां रक्षणाय ऋषयः वेनं
राज्ये अभ्यसिञ्चन् ।

रामोऽमोघैः ईषुभिः पौलस्त्यस्य
शिर्षाणि अकृन्तत् ।

दिने दिने सा बाला शुक्लपक्षे
चन्द्रस्य कला इव अवर्धत ।

अध्ययनात् न कदाचित् पराज-
यामहि ।

अल्पसमयेनैव तासु तासु क-
लासु प्रावीण्यमविन्दम् ।

मृगयायै वनं गतो नृपतिर्दुष्यन्तः
कण्वाश्रमे शकुन्तलामपश्यत् ।

निषधेषु^{३०} नली नाम परमप्रख्यः
भूपालो अवर्तत ।

वसिष्ठः विलीपं राज्ये कुशल-
मपृच्छत् ।

कौशिकः रामलक्ष्मणयोः सहा-
य्येन राक्षसान् न्यषूदयत् ।

सगरपुत्राः तुरङ्गमाय निखिलाम्
पृथ्वीमाटन् किन्तु ते तुरगं
नान्वैष्यन् ।

द्युते पराजिताः पाण्डवा द्रौपद्या
सह दीर्घकालं वने न्यवसन् ।

पाञ्चाल्याः कचग्रहणेन क्रुद्धो
भीमो दुर्योधनस्य ऊरुभङ्गम्
शोणितपानं च सशपथम-
वदत् ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं, प्रज्ञा-
वादांश्च भाषसे ।

परशुरामो जनकस्य जमदग्नेः
वैरनिर्यातिनाय क्षत्रियान्
न्यषूदयत् ।

तातस्य वचनानुरोधेन रामोऽ-
नुजेन सौमित्रिणा सह वनं
द्वादशवर्षं अध्यवसत् ।

वनेऽपि युधिष्ठिरः दुर्योधनस्य
अनिष्टं नैच्छत् ।

वानराणां सहाय्येन रामो साग-
रेण परिक्षितां लङ्कामभ्यद्रवत्
रावणं च पराजयत् ।

નિયમ ૨૦:—મોટા દેશના નામો સંસ્કૃતમાં બહુ વચનમાં વપરાય છે, પણ તેમની સાથે દેશ: કે વિષય: શબ્દ જોડવામાં આવે તે તો એક વચનમાં વપરાય છે. જેમકે નિષઘ્નેષુ અથવા નિષઘદેશે.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

- (૧) અસલના વખતમાં બ્રાહ્મણો સવારે વેદ બાણતાં (પઢ).
- (૨) તળાવમાં ધણું પાણી હતું, પણ તે સૂર્યના તાપથી સુકાઈ ગયું.
- (૩) જટાયુના મરણથી રામે ધણો શોક કર્યો (અનુ+શ્ચ).
- (૪) પોતાના પ્રિયપુત્રો અને વધૂના વનવાસથી દશરથ રાત્રીએ ધણો વિલાપ કર્યો (વિ+લપ્).
- (૫) ગર્ભ રાત્રે એ ચોરો તેના પડોશીના ઘરમાં પેઠા (પ્ર+વિશ).
- (૬) લૂલો આંધળાને ખાંધ ઉપર ઉંચકી ગયો (વહ).
- (૭) નોકરની બેદરકારીને લીધે ફૂલની માળા કરમાઈ ગઈ (મ્લે).
- (૮) કબુતરખાના પાસે અમે તમારી ધણી રાહ જોઈ (પ્રતિ+ઈક્ષ).
- (૯) ચંદ્ર ઉગ્યો અને રાતનું અંધારું નાશ પામ્યું.
- (૧૦) દશરથના એ પુત્રાએ વિશ્વામિત્રને રાક્ષસોના ત્રાસમાંથી બચાવ્યા (પરિ+ત્રૈ).

શબ્દકોશ

અગ્રજ: (ન.)=મોટો ભાઈ (અગ્ર= આગળ + જન્)

અનુ+ઈષ્ (૪ થો પ)=શોધવું.

અનુ+શ્ચ (૧ લો પ)=શોક કરવો.

આમિ+દ્રુ (૧ લો પ)=હલ્લો કરવો, આક્રમણ કરવું

અમિ+સિચ્ (૬ થો પ)=અભિષેક કરવો

ઈષુ: (ન.)=આણ

ઋતુ: (ન.)=સાયળ

કચ: (ન.)=વાળ

કૌશિક: (ન.)=વિશ્વામિત્ર ઋષિ

તુરક્કમઃ (ન.) = ધોડો તુરગઃ
 પરન્તપઃ (ન.) = પરન્તપ નામે મ-
 ગધ દેશનો રાજા
 પરમપ્રસ્થ (વિ.) = ધણો કીર્તિવાન
 (પ્રથ્વા = કીર્તિ)
 પરા+જિ (૧ લો આ) = કંટાળવું
 (અ. ક્રિ.), હરાવવું (સ. ક્રિ.)
 પરિક્ષિત (વિ.) = વીટલાયલી

પ્રજ્ઞાવાદઃ (ન.) = ડાહીવાત
 વક્ષઃસ્થલમ્ (ના.) = છાતી
 વૈરનિર્યાતનમ્ (ના.) = વેરવાળવું
 શોણિતમ્ (ના.) = લોહી
 સમ્+જન (૪ થો આ) = થવું, બનવું
 સશપથં વદ્ (૧ લો પ) = પ્રતિજ્ઞા
 કરવી.

અસલના વખતમાં = પુરા (અ.)
 ગર્હરાત = ગતરાત્રિઃ
 પડોશી = પ્રાતિવેશિકઃ

બેદરકારી = પ્રમાદઃ
 ફૂલની માળા = પુષ્પમાલા
 કબુતરખાનું = કપોતપાલી

મનોયતન ૩૩:—નીચેના ધાતુના ભૂતકાળના રૂપો બનાવો :—

ધાતુ	ત્રીજો પુ. એ. વ.	ધાતુ	પહેલો પુ. બ. વ.
હ		વિ + હ	
સિચ્		અભિ + સિચ્	
હી		ઉદ + હી	
દા		પ્ર + દા	
મૂ		અનુ + મૂ	
ઈક્ષ્		પરિ + ઈક્ષ્	
ક્ષલ્		પ્ર + ક્ષલ્	

મનોયતન ૩૪:—રૂપો ઓળખો:—પર્યત્યજત્, અવલમ્બત, અન્વશોચઃ,
 ઉદ્યન્તામ્, સમજાયત, અભ્યદ્રવત્, પરાજયત, અન્વૈષ્યન્

પાઠ ૨૬ મો

ઋકારાંત નામો

નરજાતિમાં ઋકારાંત નામોના રૂપો નેતૃ પ્રમાણે થાય છે. કેટલાક નામો જેવાકે જામાતૃ, દેજૃ, પિતૃ, બ્રાતૃ, સવ્યેષ્ટૃ માં પ્રથમા બ. વ., પ્રથમા અને દ્વિતીયા દ્વિ. વ., અને દ્વિતીયા એકવચનના પ્રત્યયો આગળ ઋ નો અર્ કરવામાં આવતો નથી, પણ ઋ નો અર્ કરવામાં આવે છે. બાકીના બધા રૂપો નેતૃ પ્રમાણેજ થાય છે.

નેતૃ (નરજાતિ)

પ્રથમા	નેતા	નેતારૌ	નેતારઃ
દ્વિતીયા	નેતારમ્	નેતારૌ	નેતૃન્
તૃતીયા	નેત્રા	નેતૃભ્યામ્	નેતૃભિઃ
ચતુર્થી	નેત્રે	નેતૃભ્યામ્	નેતૃભ્યઃ
પંચમી	નેતુઃ	નેતૃભ્યામ્	નેતૃભ્યઃ
ષષ્ઠી	નેતુઃ	નેત્રોઃ	નેતૃગામ્
સપ્તમી	નેતરિ	નેત્રોઃ	નેતૃષુ
સંમેધન	નેતર્	નેતારૌ	નેતારઃ

પિતૃ (નરજાતિ)

પ્રથમા	પિતા	પિતરૌ	પિતરઃ
દ્વિતીયા	પિતરમ્	પિતરૌ	પિતૃન્

બાકીના રૂપો નેતૃ પ્રમાણે થાય છે.

નેતૃ, ગન્તૃ, જેતૃ વગેરે ક્રિયાપદો પરથી થયેલા ઋકારાંત નામોનું નારી જાતિનું રૂપ ઈ લગાડવાથી થાય છે. જેમકે:—નેત્રી, ગન્ત્રી, જેત્રી વગેરે. આ શબ્દોના રૂપો વાંચી પ્રમાણે થાય છે.

કેટલાક ઋકારાંત નામો, જેવાંકે દુહિતૃ, નનાન્દ, માતૃ, યાતૃ, સ્વસ્ત, નારીજાતિના નામો છે. એ નામોના રૂપો સાધારણ રીતે પિતૃની માફક થાય છે; માત્ર બીજી બ. વ. નું રૂપ માતૃનું થતું નથી પણ માતૃ થાય છે.

માતૃ (નારીજાતિ)

પ્રથમા	માતા	માતરૌ	માતરઃ
દ્વિતીયા	માતરમ્	માતરૌ	માતૃઃ
તૃતીયા	માત્રા	માતૃભ્યામ્	માતૃભિઃ
ચતુર્થી	માત્રે	માતૃભ્યામ્	માતૃભ્યઃ
પંચમી	માતુઃ	માતૃભ્યામ્	માતૃભ્યઃ
ષષ્ઠી	માતુઃ	માત્રોઃ	માતૃણામ્
સપ્તમી	માતારિ	માત્રોઃ	માતૃષુ
સંબોધન	માતર્-માતઃ	માતરૌ	માતરઃ

સ્વસૃ ના ૩૫માં બીજી એ. વ., પ્રથમા બ. વ. અને પ્રથમા તથા દ્વિતીયા દ્વિ વ. માં ક્ર નો અર્થ થતો નથી પણ આર થાય છે. આથી પહેલી તથા બીજી વિભક્તિના ૩૫ો સ્વસા, સ્વસારૌ, સ્વસારઃ; સ્વસારમ્, સ્વસારૌ, સ્વસૃઃ થાય છે. બાકીના ૩૫ો માતૃ પ્રમાણે થાય છે.

ક્રકારાંત નામેના નાન્યતર જાતિના ૩૫ો નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

નેતૃ (નાન્યતરજાતિ)*

પ્રથમા	નેતૃ	નેતૃણી	નેતૃણિ
દ્વિતીયા	નેતૃ	નેતૃણી	નેતૃણિ
તૃતીયા	નેતૃણા	નેતૃભ્યામ્	નેતૃભિઃ
ચતુર્થી	નેતૃણે	નેતૃભ્યામ્	નેતૃભ્યઃ
પંચમી	નેતૃણઃ	નેતૃભ્યામ્	નેતૃભ્યઃ
ષષ્ઠી	નેતૃણઃ	નેતૃણોઃ	નેતૃણામ્
સપ્તમી	નેતૃણિ	નેતૃણોઃ	નેતૃષુ
સંબોધન	નેતૃ-નેતર્ નેતઃ	નેતૃણી	નેતૃણિ

* નેતૃ (નાન્યતરજાતિ) ના ૩૫ો વારિ જેવાજ છે. વિદ્યાર્થીઓએ આ ૩૫ો ગોખવાના નથી; માત્ર વારિ જેડે સરખાવી લેવા.

विश्वस्य स्रष्टारं वन्दे ।
 जात, अभिवादय पितरम् ।
 ते पुत्रा ये पितुर्भक्ताः ।
 भर्तुः अनुजो देवा । देवुः पत्नी
 याता ।
 मात्रा समं नास्ति शरीरपोषणम् ।
 उदये सविता रक्तः रक्तः चास्त-
 मने तथा ।
 माता किल मनुष्याणां दैवता-
 नामपि दैवतम् ।
 भर्तुः स्वसारं ननान्दरं वदन्ति ।
 असुराणां शमयित्रे विष्णवे
 देवाः प्राणमन् ।
 आहारे च व्यवहारे च नरः
 स्पष्टवक्ताः भवेयुः ।
 भीमस्य आगमन घटोत्कचः
 मात्रे न्यवेदयत्^{३१}
 यावत् श्वश्रूः जामातरि स्निह्यति
 न तावत् श्वशुरः ।
 सीता रामे इव देवरि लक्ष्म-
 णेऽपि अस्निह्यत् ।
 भ्रातुः पुत्रो भ्रातृव्यः स्वसुः च
 स्वस्त्रीयः स्वस्रयो वा ।

वर्कुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि
 शोभनम् ।
 स्वसुः पतिः आवुत्तः ।
 स जेता यः शरीरस्थान् रिपूञ्ज-
 यति यत्नतः ।
 उत्तमाः स्वतः ख्याताः पितुः
 ख्याताः च मध्यमाः ।
 ऋणकर्ता पिता शत्रुः ।
 बहवः यत्र नेतारः तद् वृन्दम-
 वसीदति ।
 ज्येष्ठः श्रेष्ठः कुले लोके, पितृणां
 च सुसंप्रियः ।
 ये नरः सुखमात्रमभिवाञ्छन्ति
 ते सदैव हताशा भवन्ति ।
 अप्रियस्यापि पथ्यस्य वक्ता
 श्रोता च दुर्लभः ।
 परोपदेशे पाण्डित्यं सर्वेषां सु-
 करं नृणाम् ।
 अचेतनोऽपि सूर्यकान्तः सवितुः
 पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति ।
 छेत्तुः पार्श्वगतां छायां नोपसं-
 हरते कुमः ।
 अप्रियं चापि पथ्यं वक्तृणे मि-
 त्राय मूर्ख एव कुप्यति ।

मातुः पितुः स्वसुः पुत्रा, मातुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥

नियम ३६:—नि + वेदय् (ज्ञप्थावयुं) धातु साथे ज्ञेने ज्ञप्थावयानुं
 होय तेने योथी विभक्तिभां भूक्याभां आवे छे.

નીચેના વાક્યોનું સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

- (૧) રામના બનેલી ઋણ્યશૃંગે યજ્ઞમાં રામની માતાઓને નોતરી.
- (૨) સૂર્યના (સવિતૃ) કિરણો પડતાં (સ્પૃષ્ઠઃ) કમળ ખીલે છે.
- (૩) સાધારણ રીતે સ્ત્રીઓને નનન્દ સાથે સારો મેળ હોતો નથી.
- (૪) કડવાં વચનો બોલનાર કોને પ્રિય હોય ?
- (૫) માણસો (નૃ) જમાઈઓને (જામાતૃ) પૂજ્ય ગણે છે, પણ વ્યવહારમાં જમાઈ દશમે ગ્રહ કહેવાય છે.
- (૬) શ્રાવણ માણની પુત્રેમને દિવસે ભાઈઓ બેનને ધન આપે છે.
- (૭) રાજાના મહેલની પાસે આવેલા બગીચામાં ભાષણ સાંભળનારાઓનું એક મોટું ટોળું એકઠું થયું હતું.
- (૮) ઇંદ્રિયોને મારનારજ ખરો વિજેતા છે.
- (૯) દેવું કરનાર છોકરા પર પિતા ક્રોધે ભરાય છે.
- (૧૦) ઝાડ (પોતાને) કાપનાર પર પણ ક્રોધ કરતું નથી.
- (૧૧) જેટલો માતાને છોકરી પર સ્નેહ હોય છે તેટલો છોકરા પર હોતો નથી..

શબ્દકોશ

ઋણકર્તૃ (ન. ના.) = દેવું કરનાર	મર્તૃ (ન.) = ધણી
(ઋણમ=દેવું)	યાતૃ (નારી) = દેરાણી
છેતૃ (ન. ના.) = કાપનાર	વક્તૃ (ન. ના.) = ભાષણ કરનાર
જામાતૃ (ન.) = જમાઈ	શમયિતૃ (ન. ના.) = શાંત કરનાર
જેતૃ (ન. ના.) = જીતનારા	શ્રોતૃ (ના.) = સાંભળનાર
દેવૃ (ન.) = દીગર	સવિતૃ (ન.) = સૂર્ય
નનન્દ (નારી) = નણંદ	સ્પૃષ્ઠ (ન. ના.) = સરજન કરનાર
નૃ (ન.) = માણસ	સ્વસૃ (નારી) = બેન

अभि + वाङ्म (६ ठो प) = अ२अ
करवी

अभि + वाङ्म (कि.) = अ२माङ्म करवा

असुर (न.) = राक्षस (सुर = देव)

अस्तमनम् (ना.) = आथमणीनो
प२त

आवुत्तः (न.) = अनेवी

उप + सं + ह (१ लो प) = अ२यी लेवुं

जात = अ२या, छोडकं

वर्द्धरः (न.) = देडडे

वैवतम् (ना.) = देव

नि + वेदश् (कि.) = अ२माववुं

पार्श्वगत (वि.) = पासे आवेलुं

यावत्-तावत् (अ.) = जे२लुं-ते२लुं

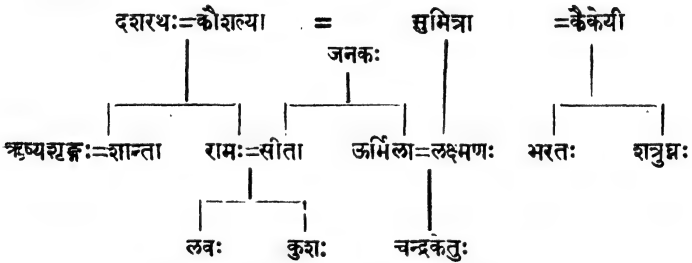
वृन्दम् (ना.) = दे२णुं

सुसंप्रिय (वि.) = पधारे ँहाले

सूर्यकान्तः (न.) = अ२क प२थरनुं नाम

स्पृष्ट (वि.) = अ२डेले

भनोयत्न ३५:—

(i) ऋष्यशृङ्गः दशरथस्य ———, रामस्य च ——— ।

(ii) ऋष्यशृङ्गस्य दशरथः ———, कौशल्या च ——— ।

(iii) दशरथस्य कौशल्या ———, सीता च ——— ।

(iv) लक्ष्मणः भरतः च सीतायाः ——— ।

(v) सीतायाः ऊर्मिलायाः च शान्ता ——— ।

(vi) चन्द्रकेतुः लवस्य ——— च ।

(vii) ऊर्मिला सीतायाः ——— च ।

भनोयत्न ३६:—प. अ. प., सा. द्वि. प., यो. अ. प. ना ३५

आपोः—दुहितृ, वधू, देव, पांसु, स्वसु, शर्मोयतृ, श्वधू, वक्तृ, मधु.

પાઠ ૨૭ મો

હેતુવર્થ અને સંબંધક ભૂતકૃદન્તો

સંસ્કૃતમાં એકંદરે આઠ પ્રકારના કૃદન્તો છે. આ કૃદન્તો વાક્યમાં જે રીતે વપરાય છે એ ધ્યાનમાં રાખી એમને બે મુખ્ય ભાગોમાં વહેંચી શકાય. કેટલાક કૃદન્તો વાક્યમાં વિશેષણની માફક વપરાય છે, એટલે જે નામની સાથે એ કૃદન્તો સંબંધ ધરાવતા હોય તે નામની જાતિ, વચન, અને વિભક્તિ પ્રમાણે કૃદન્તને જાતિ, વચન, અને વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે છે. આથી ઊલટું કેટલાક કૃદન્તો અવ્યય તરીકે વપરાય છે, એટલે તેમને જાતિ, વચન, કે વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડવામાં આવતા નથી. આ દૃષ્ટિએ કૃદન્તો નીચેના બે ભાગમાં વહેંચી શકાય.

અવ્યય તરીકે વપરાતા કૃદન્તો | વિશેષણની માફક વપરાતા કૃદન્તો

હેતુવર્થ કૃદન્ત, સંબંધક ભૂત કૃદન્ત

ભૂત કર્મણિ કૃદન્ત, વર્તમાન કૃદન્ત,
વિધ્યર્થ કર્મણિ કૃદન્ત, ભૂત કર્તરિ
કૃદન્ત, પરોક્ષ ભૂત કૃદન્ત, ભવિષ્ય
કૃદન્ત.

આપણે પહેલાં હેતુવર્થ કૃદન્તનો વિચાર કરીએ.

સંસ્કૃતમાં હેતુવર્થ કૃદન્ત હેતુ સૂચવવા વપરાય છે, એટલે એનો મુખ્યત્વે અર્થ ચોથી વિભક્તિનો છે. આથી કરીને કર્તા કર્મ તરીકે હેતુવર્થ કૃદન્ત સંસ્કૃતમાં કદી વપરાતું નથી.

(૧) સંસ્કૃતમાં ધાતુને તુમ પ્રત્યય લગાડવાથી હેતુવર્થ કૃદન્ત બને છે. જેમકે:—તપ્+તુમ્=તપ્તુમ્, દા+તુમ્=દાતુમ્. પણ

જિ + તુમ્ = જેતુમ્

તુષ્ + તુમ્ = તોષ્ટુમ્ (સં. નિયમ xxv)

ઘૃ + તુમ્ = ધર્તુમ્

કૂપ્ + તુમ્ = કલ્પતુમ્

આ દાખલાઓ પરથી માલમ પડશે કે (૨) જ્યારે ધાતુને છેડે કોઈ સ્વર હોય અગર ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વર હોય તો તુમ પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં એવા સ્વરનો ગુણ કરવામાં આવે છે. †

ચુર + તુમ્ = ચોરય્ + इतुम् = चोरयितुम्

તહ્ + તુમ્ = તાહય્ + इतुम् = ताडयितुम्

પ્રી + તુમ્ = પ્રીણય્ + इतुम् = प्रीणयितुम्

(૩) દશમા ગણના ધાતુઓનું હેત્વર્થ કૃદન્ત યનાવતી વખતે ધાતુને અદલે અક્ષ લેવામાં આવે છે, અને તેને इतुम् પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે.

તુમ્ પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં સંધિના જે નિયમો લાગુ પડતાં હોય તે લાગુ પાડવા. * જેમકે:—

(૪) ગમ્ + તુમ્ = गन्तुम्; ક્ષમ્ + તુમ્ = क्षन्तुम् (પા. ૨૬ ફૂટનોટ). એજ પ્રમાણે નમ્, રમ્, યમ્, વગેરે ધાતુઓના રૂપો થાય છે.

(૫) વિદ્ + તુમ્ = वेत्तुम्; પદ્ + તુમ્ = पत्तुम् (સં નિયમ. xiii). એજ પ્રમાણે અદ્, લિદ્, છિદ્, નુદ્, મિદ્, શદ્, વગેરે ધાતુઓના રૂપો થાય છે.

† કેટલાક ધાતુઓને તુમ્ ને અદલે इतुम् પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. આવા ધાતુઓ અદ્, અર્હ, અસ્, (૪ પ), इष्, ऋष्, कम्, क्रीड्, कुप, कुस्, कृत्, क्लम्, क्षुप्, खन्, चम्, चर्, जन्, जल्, जृ, डी, तृ, त्वर्, डी, धाव्, ध्वस्, नृत्, पत्, फल्, बुध्, भू, भ्रम्, भ्रंश्, मव्, मुद्, मूर्च्छ्, यत्, याव्, रक्ष्, राज्, रुच्, लुद्, वद्, वन्द, व्रज्, शम्, शच्, शम्, शंस्, भ्रम्, ध्रि, स्फुर्, વગેરે છે. આ ઉપરાંત જે ધાતુને છેડે ક અગર ऋ આવે એવા દરેક ધાતુને इतुમ્ લગાડવામાં આવે છે.

* નીચે બધા સંધિ નિયમો સમજાવ્યા છે તે વિદ્યાર્થીઓએ મોંઢે કરવા નેહાંએ એમ નથી. સંધિ નિયમો પ્રમાણે બધા ધાતુઓ ગોઠવ્યા હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ રૂપો સરળતાથી સમજી શકે એટલે યાદ રાખવા સુગમ પડે. વળી ધાતુઓ શુષ્પમાં યાદ રાખવામાં આવે તો એ રૂપો ભૂલાઈ જવાનો સંભવ ઓછો રહે.

(૬) પ્ત્ + તુમ્ = પ્ત્તુમ્ ; ત્યજ્ + તુમ્ = ત્યજ્તુમ્.

ચ અથવા જ્ પછી કઠોર વ્યંજન આવે તો ચ્ કે જ્ નો ક્ કરવામાં આવે છે. (સં. નિયમ xxix*). એજ પ્રમાણે મજ્, મુજ્, મજ્જ્, મુચ્, યુજ્, સિચ્, સઝ્જ્, સ્વઝ્જ્, વગેરે ધાતુઓના રૂપો થાય છે.

(૭) કુષ્ + તુમ્ = કૌષ્ + ધુમ્ = કૌદુમ્ } (સં. નિયમ xv).
લમ્ + તુમ્ = લમ્ + ધુમ્ = લઘુમ્ }

ત થી શરૂ થતા પ્રત્યયની આગળ કોઈ પણ વર્ગનો ચોથો અક્ષર આવ્યો હોય તો ત નો ઘ્ કરવામાં આવે છે (સં. નિયમ xxx). એજ પ્રમાણે બન્ધ્, બુધ્, વુધ્, રમ્, લમ્, વ્યથ્, વગેરે ધાતુઓના રૂપો થાય છે.

(૮) દહ્ + તુમ્ = દહ્ + ધુમ્ = દઘુમ્ } (સં. નિયમ xv).
સ્નિહ્ + તુમ્ = સ્નેહ્ + ધુમ્ = સ્નેઘુમ્ }

એજ પ્રમાણે દુહ્, મુહ્, વગેરે ધાતુઓના રૂપો થાય છે.

(૯) અવગાહ્ + તુમ્ = અવગાહ્ + ધુમ્ = અવગાહ્ + ધુમ્ = અવગાહ્ + ટુમ્ (સં. નિયમ xxv) = અવગા + ટુમ્ = અવગાટુમ્.

સં. નિયમ:—(xxxi) ધાતુને છેડે હ્ આવે અને તેના પછી અનુનાસિક કે અંતઃસ્થ સિવાયનું કોઈ વ્યંજન આવે અગર કંઈ ન આવે તો હ નો દ્ કરવામાં આવે છે. દ્ પછી દ્ આવે તો આગલો દ્ ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે અને હ ની આગળ ક્ સિવાયનો સ્વર હોય તો તે દીર્ઘ કરવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે દુહ્, મુહ્, રુહ્, વહ્, સહ્ (સોદુમ્), સ્નિહ્, વગેરે ધાતુઓના રૂપો થાય છે.

ગૈ + તુમ્ = ગાતુમ્ છો + તુમ્ = છાતુમ્

(૧૦) ધાતુને છેડે ઇ, કે ઑ હોય તો તેનો આ કરવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે કૈ, ગૈ, ત્રૈ, દૈ, ધ્યૈ, મ્લૈ, હૈ, વગેરે ધાતુઓના રૂપો થાય છે.

* આહિં કેટલાક સંધિના નવા નિયમો આપ્યા છે. આ નિયમો વિદ્યાર્થીને કુદંતના રૂપો મોંઠે રાખવા ઉપયોગી થઈ પડશે.

(૧૧) દશ્ + તુમ્ = દશ્તુમ્ , નશ્ + તુમ્ = નશ્તુમ્ ;

પૃચ્છ + તુમ્ = પ્રશ્નુમ્ , યજ્ + તુમ્ = યજ્ઞુમ્ .

એજ પ્રમાણે સ્પૃશ્, સ્તજ્, મૃશ્, વિશ્, દિશ્ વગેરે ધાતુઓના રૂપો થાય છે.

જ્યારે પૂરી થયેલી એ કે વધારે ક્રિયા એકજ કર્તાના સંબંધમાં દર્શાવવામાં આવી હોય ત્યારે છેલ્લી ક્રિયા સિવાય બીજી બધી ક્રિયા સંસ્કૃતમાં સંબંધક ભૂતકૃદન્તના પ્રયોગથી દર્શાવવામાં આવે છે. જેમકે:—અમે નિશાળે જઈ અમારા પાઠો વાંચીએ છીએ. આ વાક્યમાં જવાની અને વાંચવાની એમ બંને ક્રિયા ‘અમે’ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. વાંચવાની ક્રિયા છેલ્લી છે માટે જવાની ક્રિયા સંબંધક ભૂતકૃદન્તથી સંસ્કૃતમાં દર્શાવાય છે. (પાઠશાળાં ગત્વા પાઠાન્ પઠામઃ ।) તેવીજ રીતે ‘ ધરમાં દાખલ થઈ. પિતાને નમસ્કાર કરી મે મારી જગ્યા લીધી ’ એ વાક્યમાં દાખલ થવાની ક્રિયા, નમસ્કાર કરવાની ક્રિયા અને જગ્યા લેવાની ક્રિયા એમ ત્રણે ક્રિયા ‘મે’ સાથે સંબંધ ધરાવે છે માટે છેલ્લી ક્રિયા (જગ્યા લેવાની) સિવાયની બીજી ક્રિયાઓ સંસ્કૃતમાં સંબંધક ભૂતકૃદન્તથી સૂચવાય છે. ગૃહં પ્રવિશ્ય પિતરં નમસ્કૃત્ય અહમ્ ઉપાવિશમ્ ।

સંસ્કૃતમાં સંબંધક ભૂતકૃદન્ત ધાતુને ત્વા પ્રત્યય લગાડી બનાવવામાં આવે છે. ની + ત્વા = નીત્વા; સ્મૃ + ત્વા = સ્મૃત્વા. ત્વા પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં ગુણ કરવામાં આવતો નથી.

કેટલાક ધાતુઓને ત્વા ને બદલે ઇત્વા પ્રત્યય લાગે છે, પણ આવા ધાતુઓ પાના ૧૪૨ પર આપેલી યાદીમાંના બધા ધાતુઓ નથી. ખાસ કરીને અર્હ, કુપ્, ઢી, નૃત્, બુધ્ (૧ લો) વદ્ અને વિદ્ (૬ ઠો) ને ઇત્વા લગાડવામાં આવે છે* ઇત્વા પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં છેલ્લા સ્વરનો અને ઉપાંચ હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ કરવામાં આવે છે. દશમા ગણના ધાતુઓમાં અક્ષ ને ઇત્વા પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે.

* અસ્, ઇષ્ કમ્, કુપ્, કુસ્, ક્ષમ્, ક્ષમ્, ક્ષન્, ચમ્, મદ્, વૃત્, શમ્ વગેરે ધાતુઓને ત્વા અગર ઇત્વા કોઈપણ પ્રત્યય લાગે છે.

હેત્વર્થ કૃદન્તના તુમ્ પ્રત્યય આગળ જે સંધિ નિયમો જોયા તેમાંના નં, ૪ સિવાય બધા ત્વા પ્રત્યય આગળ પણ લાગુ પડે છે. કેટલાક ધાતુઓ આ નિયમોના અપવાદ રૂપ છે, પણ સાધારણ રીતે આ નિયમો લાગુ પાડી ધણા ધાતુઓના રૂપો તૈયાર કરાય છે. કેટલાક જાણીતા ધાતુઓનાં સંબંધક ભૂતકૃદન્તનાં રૂપો નીચે આપ્યા છે.

ગમ્=ગત્વા	खन्=खात्वा, खनित्वा	दा=दत्वा
નમ્=નત્વા	दृश्=दृष्ट्वा	स्था=स्थित्वा
રમ્=રત્વા	पृच्छ=पृष्ट्वा	पा=पीत्वा
યમ્=યત્વા	क्षम्=क्षान्त्वा, क्षमित्वा	गै=गीत्वा
વસ્=ઉષિત્વા	कम्=कान्त्वा, कमित्वा	धा=हित्वा
વપ્=ઉપ્ત્વા	कम्=कान्त्वा	तृ=तीर्त्वा
વડ્=ઉદિત્વા	शम्=शान्त्वा, शमित्वा	क्षुम्=क्षुभित्वा, क्षोभित्वा
વહ્=ઊઠવા	ध्वंस=ध्वस्तवा	लुम्=लुभित्वा, लोभित्वा
વ્યધ્=વિદ્ધવા	बन्ध=बद्धवा	
યજ્=ઈષ્ટવા	भञ्ज=भक्तवा	
હે=હૂત્વા	सञ्ज=सक्तवा	

મનોયત્ન ૩૭:- (અ) નીચેના ધાતુઓના હેત્વર્થ કૃદન્તના રૂપો આપો:—
સ્નિહ, ઘુષ્, તુદ્, યુધ્, વિશ્, મ્લૈ, હી.

(બ) નીચેના ધાતુઓના સંબંધક ભૂતકૃદન્તના રૂપો આપો.
ઘૃત્, કમ્, ગૈ, મુહ્, સહ્, હૈ, બુધ્, વિદ્, સ્વજ્.

મનોયત્ન ૩૮:—સંસ્કૃતમાં લાપાંતર કરો :—

(૧) માણસ પાણી પીવા ઇચ્છા કરે છે. (૨) હું મિત્રોનું દુઃખ જોઈ શકતો નથી. (૩) મરેલા (મૃત) પિતાને યાદ કરીને તે દુઃખી થાય છે. (૪) બાળકો, પાઠ વાંચવા શરૂ કરો. (૫) દુષ્ટોને સજ્જન માણસના માર્ગે લઈ જવા તે ઇચ્છા કરે છે. (૬) સજ્જનની વાણી અનુસરવા (અનુ + સ્) અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. (૭) નિશ્ચાળે જઈ છેકરાઓ શિક્ષકને પ્રણામ કરે છે.

भीमसेनस्य हिडिम्बया सह संमिलनम्

घटोत्कचः—इह तिष्ठ । त्वदागमनमम्बायै निवेदयामि ।

भीमसेनः—बाढम् । गच्छ ।

घटोत्कचः—(जननीम् उपसृत्य) अम्ब ! अभिवाद्ये घटोत्कचोऽहम् ।
भवत्या आहारार्थमानीतो मानुषः ।

हिडिम्बाः—जात ! चिरं जीव । कीदृशो मानुष आनीतः ।

घटोत्कचः—अम्ब ! वाङ्मात्रेण मानुषो, न वीर्येण ।

हिडिम्बाः—किं ब्राह्मणः ।

घटोत्कचः—न ब्राह्मणः ।

हिडिम्बाः—अथवा स्थविरः ।

घटोत्कचः—न वृद्धः । न चापि बालः ।

हिडिम्बाः—यद्येवं, पश्यामि तावदेनम् । अत्र आनय तं मानुषम् ।

(परिक्रम्य भीमसेनेन सह निवर्तते)

हिडिम्बाः—(सविस्मयम्) किमेष मानुष आनीतः ।

घटोत्कचः—अम्ब ! कोऽयम् ।

हिडिम्बाः—उन्मत्तक ! दैवतं खल्वयम् ।

घटोत्कचः—आः कस्य दैवतम् ।

हिडिम्बाः—तव च मम च । (भीममुद्दिश्य) जयत्वार्यपुत्रः ।

भीमसेनः—का पुनरियम् । अये देवी हिडिम्बा । देवि, किमिदम्

हिडिम्बा—(कर्णे) ईदृशमिव ।

भीमसेनः—जात्या खलु राक्षसी, न समुदाचारेण ।

हिडिम्बा—उन्मत्तक ! अभिवादय ते गुरुम् ।

घटोत्कचः—भोस्तात ! अभिवादये घटोत्कचोऽहम् । पुत्रचापलं क्षन्तुमर्हसि ।

भीमसेनः—(परिष्वज्य) व्यतिक्रमकृतं कान्तमेव । अतिबलपरा-
क्रमो भव ।

घटोत्कचः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

श्रीभासप्रणीतं मध्यमव्यायोगम्

किमर्थम् घटोत्कचेन भीमः आनीतः ? किमर्थम् भीमं द्रष्टुमिच्छति हिडिम्बा ?

किमर्थम् भीमः हिडिम्बाया दैवतं इति उद्विष्टः ?

અનુગૃહીત (વિ.) = કૃપા પામેલો
 અમ્બા (નારી) = મા
 આઃ (અ.) = અહો ! (ah !)
 આર્યપુત્રઃ (ન.) = સ્વામી
 હૃદય (વિ.) = આમ, આવું
 હયમ્ (સ.) = આ
 હહ (અ.) = અહિં
 ઉદ્દિશ્ય (કૃ.) = ઉદ્દેશીને
 ઉપસૃત્ય (કૃ.) = પાસે આવીને
 કાન્ત (વિ.) = પ્રિય, મનોહર
 ચાપલમ્ (ના.) = તોફાન

નિન્વૃત્ત (૧ લો આ) = પાછા ફરવું
 પરિક્રમ્ય (કૃ.) = ફરીને
 પરિષ્વજ્ય (કૃ.) = મેટીને
 વાદમ્ (અ.) = હા
 વાહમાત્રેણ = માત્ર વાણીમાંજ (વાચ્ =
 વાણી)
 વ્યતિક્રમકૃતમ્ (ના.) = ભૂલથી
 કરેલું
 સમુદાચારઃ (ન.) = વર્તન
 સ્થવિર (વિ.) = ધરડો

મનોયત્ન ૩૯:—સંધિ છૂટી પાડો:—મવત્યા આહારાર્થમ્; પુનરિયમ્;
 જયત્યાર્યપુત્રઃ, માનુષ આનીતઃ, પ્રજાવાદાશ્ચ, વ્યાધસ્તાન્ ।

મનોયત્ન ૪૦:—નીચેના નામોના પ્ર. દ્વિ વ., દ્વિ ય. વ., ષ.
 એ. વ., સ. એ. વ. ના રૂપો લખો:

સ્વપ્ન, ગન્તુ, મર્તુ, સપ્ત, નનન્દ, જેતુ (ના.), નપ્ત.

પાઠ ૨૯ મો

ભૂત કર્મણિકૃદંત

ભૂતકર્મણિ કૃદંતનો પ્રત્યય ત છે, અને તે ધાતુને લગાડવામાં આવે છે. કેટલાક ધાતુઓને ત ને બદલે इत પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. દશમા ગણના ધાતુઓમાં इत પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ અને અંત્ય સ્વર તથા ઉપાંત્ય બ ની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે. ચુર + इत = ચોરિત, તઙ્ + इत = તાઙિત, ઢૃ + इत = દારિત.

તૃથી શરૂ થતા પ્રત્યય આગળ જે ફેરફારો આપણે પાઠ ૨૭ માં જોયા તે ફેરફારો ભૂત કર્મણિકૃદંતના ત આગળ પણ થાય છે. એ બધા ફેરફારો ધ્યાનમાં રાખી ધાતુના ભૂત કર્મણિકૃદંતના રૂપો નીચે આપ્યા છે.

ગમ્=ગત
સ્વન્=સ્વાત
ક્ષમ્=ક્ષાન્ત
ઋધ્=ઋદ્ધ

મુહ્=મુગ્ધ
રુહ્=રુદ્ધ
છિદ્=છિન્ન
મવ્=મત્ત
તૃ=તીર્ણ
વિશ્=વિષ્ટ
બન્ધ્=બન્ધ
સ્થા=સ્થિત
ત્યજ્=ત્યક્ત
શ્ષ્=શ્ષ્ટ
ત્રૈ=ત્રાણ
મસ્જ્=મમ્મ

નમ્, મન્, યમ્, રમ્
જન્
કમ્, ક્રમ્, ક્લમ્, ક્ષમ્, ચમ્, ભ્રમ્, શમ્, શ્રમ્.
ઋધ, ક્ષુભ, બુધ, યુધ, રમ્, લમ્, લુમ્,
વૃધ્, સિધ્.
ઘ્રુહ, સ્નિહ.
ગાહ, ગુહ, મુહ, સ્નિહ.
ચિદ્, પદ્, મિદ્, વિદ્, (ઇ આ), શદ્, સદ્.
વિદ્, (ઇ ઇ).
જૃ, કૃ.
ઢગ્, નગ્, વિગ્, સૃજ્, સૃષ્ઠ.
વંગ્, ધ્વંસ્, ભ્રંગ્, શંસ્.
ગૈ, મા, સૌ.
મજ્, મુચ્, યુજ્, સિચ્.
તુષ્, પુષ્, હૃષ્.
ગ્લૈ, ઘ્રા, મ્લૈ.
મઙ્જ, લઙ્જ.

વા=વત્

પ્ર+વા=પ્રવત્

પા=પીત

ધા=હિત

પચ્=પક્ક

શુષ્=શુષ્ક

ક્ષૈ=ક્ષામ

ધ્યૈ=ધ્યાત

મૂર્ચ્છ=મૂર્ત, મૂર્ચ્છિત

વૃત્=નર્તિત

ઢી=ઢીન

સહ=સોઢ

વહ્=ઝઢ*

વહ્=ઝવિત

વસ્=ઉષિત

વ્યધ્=વિદ્ધ

હે=હૃત

પ્રચ્છ્=પૃષ્ઠ

યજ્=ઈષ્ઠ

ત્વર=તૂર્ણ, ત્વરિત

સિવ્=સ્યૂત

વાક્યમાં ભૂતકર્મણિ કૃદંતનો ઉપયોગ વિશેષણની માફક થાય છે, એટલે કૃદંતનો જે નામ સાથે સંબંધ હોય તે નામ જે જાતિ, વચન અને વિભક્તિમાં હોય તેજ જાતિ વચન અને વિભક્તિમાં કૃદંત પણ મૂકવામાં આવે છે. ભૂતકર્મણિકૃદંતનું ૩૫ અકારાંત છે એટલે નરજાતિમાં એના ૩૫૦ રામ પ્રમાણે અને નાન્યતરજાતિમાં જલ પ્રમાણે થાય છે. નારીજાતિમાં છેલ્લા અ નો બા કરી નિશા પ્રમાણે ૩૫ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

આપણે પાઠ ૨૭ માં જોયું કે ધાતુને ત્વા પ્રત્યય લગાડવાથી સંબંધક-ભૂતકૃદંત થાય છે. પણ ધાતુની આગળ ઉપસર્ગ આવે તો ધાતુને ત્વા પ્રત્યય લગાડવામાં આવતો નથી.

અનુ + મૂ + ય = અનુમૂય

વિ + રમ્ + ય = વિરમ્ય, વિરત્ય

આ + ગમ્ + ય = આગમ્ય, આગત્ય

પરા + જિ + ત્ય = પરાજિત્ય

પ્ર + હ + ત્ય = પ્રહત્ય

વિ + સ્મૃ + ત્ય = વિસ્મૃય

વિ + ર્ચ્ + ય = વિરચ્ય

અવ + ગ્ + ય = અવગમ્ય

* આ અને એના પછી આવતા ધાતુઓમાં સંપ્રસારણ નો નિયમ લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે.

- (i) ધાતુની આગળ ઉપસર્ગ આવ્યો હોય તો સંબંધક ભૂત કૃદંતતો પ્રત્યય લાગે છે. દશમાં ગણ્યમાં ય પ્રત્યય અજ્ઞ ને લગાડવામાં આવે છે.
- (ii) ધાતુને છેડે હ્રસ્વ સ્વર હોય અને ધાતુની આગળ ઉપસર્ગ હોય તો સંબંધક ભૂતકૃદંતનો પ્રત્યય ત્ય લાગે છે.
- સંબંધક ભૂતકૃદંતના કેટલાક અનિયમિત રૂપો નીચે આપ્યા છે.

ઉદ્ + તૃ = ઉત્તીર્ય

સમ્ + જન્ = સંજાય

સમ્ + ઋધ્ = સમર્ધ્ય

અનુ + વદ્ = અનૂદ્ય *

ઉપ + વસ્ = ઉપોષ્ય

આ + હો = આહૂય

અદ્યઃ પ્રાતઃ એવ અનિષ્ટદર્શનં
જાતમ્ ।

અન્યદુપ્તં જાતમન્યત્ इति एतद्
નોપપદ્યતે ।

गृहं तु गृहिणीहीनमरण्यसदृशं
મતમ્ ।

अयं कालः महाराजमुपसर्पितुम् ।
तृष्णां चेह परित्यज्य को वरिद्रः
ક ईश्वरः ।

कुम्भोज्ज्वेन मुनिना अम्बुधिरेव
પીતઃ ।

नष्टं मृतम् अतिक्रान्तं नानु-
શોચન્તિ પણ્ડિતાઃ ।

न युक्तं सांप्रतं क्षणमपि अत्रा-
વસ્થાતુમ્ ।

ज्वलनस्य समीपे आहितं नव-
નીતં કથં ન દ્રવતિ ।

अनुरूपमेतत् भवत्याभिहितम् ।

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते
घनान्धकारेषु दीपदर्शनम्
इव ।

तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ।
સુતસમાપિ પાનીયં પુનર્ગच्छति
शीतताम् ।

एतदुपायनं पुरस्कृत्य आचार्य
દ્રષ્ટુમર્હસિ ।

विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातो
શતમુખઃ ।

तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति
તળબુલાઃ ।

असंतानत्वं वर्जयित्वा न किम-
પ્યસ્ય હીનમ્ ।

अमितगुणोऽपि पदार्थो दोषेणै-
કેન નિન્દિતો ભવતિ ।

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो
મૃદૂનિ નીચૈઃ પ્રણતાનિ સર્વશઃ ।

સજ્જનાઃ દુર્જનાનાં દુર્વચનાનિ
પીત્વા મધુરાણિ સૂક્તાનિ
સમુદ્ગિરન્તિ ।

નિશાવસાનસમયે દૃષ્ટાઃ સ્વપ્નાઃ
પ્રાયેણ અવિતથફલા ભવન્તિ ।

કૂલદ્વયં ક્ષુભધજલા નવીવ મદેન
નારી સંહરતિ કુલદ્વયમ્ ।

યઃ સ્વલાન્ સજ્જનાનાં માર્ગે નેતું
વાઙ્મુતિ સ મધુવિન્દુના

ક્ષારામ્બુધેઃ માધુર્યં રચયિતુ-
મિષ્ટહતિ ।

અગ્રજાતાનિ શુભાનિ નિમિ-
ત્તાનિ પ્રત્યાસન્નમ્ આનન્દમ્
આવેક્ષ્યન્તિ ।

આમોદમાત્રરસિકેન મધુવ્રતેન
નાલોકિતાનિ તવ કેતકિ
દૂષણાનિ ।

સંસ્કૃતમાં બાપાંતર કરો:—

- (૧) શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યના આચારો કહેવામાં આવ્યા છે (વિનય) .
- (૨) દુષ્યન્તે આશ્રમમાં દાખલ થઈ (પ્રવિશ) મુનિના કુશળ સમાચાર પુછ્યા .
- (૩) મારો પ્રિય મિત્ર એકાએક મરી ગયો (ઉપનરમ) એજ (હતિ) મારો શોક છે .
- (૪) ઝાડના મૂલમાં સિંચેલું (સિચ્) પાણી પાંદડાઓપર ફૂટી આવે છે .
- (૫) ખુશી થયેલી (તુષ્ટ) કામધેનુએ દીલીપ રાજાને પુત્ર આપ્યો .
- (૬) સજ્જન માણુસો સ્વાર્થ છોડી (પરિત્તજ્) પારકાનું બલુ (પરાહિતમ્) કરે છે .
- (૭) ઊર્મિલાએ લક્ષ્મણની સાથે જંગલમાં જવા હઠ કરી નહી .
- (૮) યક્ષનો સંદેશો લખને મેધ કુબેરની નગરી અલકામાં ગયો .
- (૯) રેંટમાં ખાલી ઘડા ભરાય છે અને ભરેલા ઘડા ખાલી થાય છે .
- (૧૦) ન્યાંસુધી પૈસા મેળવવાની શક્તિ હોય ત્યાંસુધી કુટુંબના માણુસો ખુશ રહે છે (રજ્જ) .

શબ્દકોશ

અમિ + ધા=કહેવું	તળદુલ: (ન.)=ચોખ્ખા
અમિત (વિ.)=અસંખ્ય	તુષ: (ન.)=કુંસકુ
અવ + સ્થા (૧ લો પ.)=રહેવું	પ્રમજ્જન: (ન.)=વંટોળીઓ
અવિતથ (વિ.)=સાચું (વિતથ=જુઠું)	પ્રત્યાસન્ન (વિ.)=પાસેનું
આ + ધા=મૂકવું	વિનિપાત: (ન.)=પતન
ઉદ્ + મૂલ (૧૦ મો પ.)=ઉખેડી	શતમુખ: (અ.)=અનેક રીતે
નાંખવું	સમ્ + ઉદ્ + ગૃ (૧ લો પ.)=ખોલવું
ઉપાયનમ્ (ના.)=ભેટ	સાંપ્રતમ્ (અ.)=હમણાં
કૂલ: (ન.)=કિનારો	હીન (વિ.)=ઓછું, વગરનું

પાંદડું=પલ્લવમ્	રેંટ=જલયન્ત્રમ્
ફૂટી આવવું=આવિસ્ + મૂ	ખાલી=રિક્ત (વિ.)
કરે છે=આ + ચર્	ભરેલું=ભરિત (વિ.)
હઠ કરવી=નિર્બંધેન પૃચ્છ-યાત્	કુટુંબના માણસો=પરિવાર:

મનોયત્ન ૪૧:—નીચેના ધાતુઓના ભૂતકર્મણિ કૃદંત અને સંબંધક ભૂતકૃદંતના રૂપો લખો:—

(a) દૃશ્, સ્નિહ્, મન્, વૃત્, ગૈ, હે, ધ્યૈ, વહ્, શમ્, વસ્ .

(b) પ્ર + બુધ્, સમ્ + જન્, પ્ર + ક્હ, પ્ર + નમ્, સમ્ + ઋધ .

મનોયત્ન ૪૨:—નીચેના રૂપો ઓળખો:—

(અ) સંશુદ્ધઃ, સંપન્નઃ, નિશ્ચાતા, પ્રતિષિદ્ધમ્, પ્રહૃષ્ટઃ, વિષણ્ણા, વિપ્રલબ્ધઃ, સંદિષ્ટમ્, વિકીર્ણાન્, આરબ્ધાઃ, સંતુષ્ટે, વિભિન્નાયાઃ, વિનષ્ટસ્ય, મુગ્ધા, પ્રસન્નઃ .

(બ) અભ્યસિદ્ધન્, વક્તૃણે, ન્યષૂદયત, અધ્યવસત્, આટન્, સ્વસુઃ .

પાઠ ૩૦ મો

કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગ

હું ચોપડી વાંચુ છું.

અહમ્ પ્રન્યં પઠામિ

તું પુરી ખાય છે

ત્વમ્ અપૂપમ્ खादसि

માણુસ જાય છે

जनः गच्छति

બાલકો રડે છે

बालकाः विक्रोशन्ति

મારાથી ચોપડી વંચાય છે

मया प्रन्यः पठ्यते

તારાથી પુરી ખવાય છે

त्वया अपूपः खाद्यते

માણુસથી (જવાનું) જવાય છે

जेनेन गम्यते

બાલકોથી (રડવાનું) રડાય છે

बालकैः विकुश्यते

ઉપરના દાખલાઓમાં ડાબી બાજુ પરના વાક્યો કર્તારિ રચનામાં છે અને જમણી બાજુ પરના વાક્યો કર્મણિ રચનામાં છે. બંને બાજુના વાક્યો સરખાવતાં માલમ પડશે કે વાક્ય કર્તારિ રચનામાંથી કર્મણિ રચનામાં ફેરવવામાં આવે છે ત્યારે તેમાં ચોક્કસ ફેરફાર થાય છે. કર્તાનો શબ્દ ત્રીજી વિલક્તિમાં આવે છે અને કર્મનો શબ્દ પહેલી વિલક્તિમાં આવે છે. છેલ્લા બે વાક્યોમાં ક્રિયાપદ અકર્મક છે, પણ જમણી બાજુએ જોતાં માલમ પડશે કે ક્રિયાપદના ભાવને અધ્યાહત કર્મ ગણવામાં આવ્યું છે; તેથી કરીને કર્મણિ રચનામાં ક્રિયાપદનો ભાવ કર્તા બન્યો છે. પણ મૂળ વાક્યમાં ભાવવાચક કર્મ અધ્યાહત હોવાથી કર્મ રચનામાં એ કર્તા બને છે ત્યારે પણ અધ્યાહત રહે છે. ભાવ ત્રીજે પુરૂષ એકવચન હોવાથી અને કર્તા સાથે ક્રિયાપદનો સંબંધ હોવાથી ક્રિયાપદ આ રચનામાં હંમેશા ત્રીજા પુરૂષ એકવચનમાં આવે છે. આવી રીતે અકર્મક ક્રિયાપદોના ભાવને કર્મ ગણી જે કર્મણિ રચના બનાવવામાં આવે છે તે ભાવે પ્રયોગ તરીકે ઓળખાય છે.

કર્તા અને કર્મમાં આપણે જે ફેરફારો જોયાં તે ઉપરાંત ક્રિયાપદમાં પણ બે ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે (૧) કર્મણિ રચનામાં કર્તા બદલાતો હોવાથી, અને ક્રિયાપદનો સંબંધ હંમેશા કર્તા સાથે હોવાથી, ક્રિયાપદના

પુરૂષ અને વચન નવા કર્તા પ્રમાણે ફેરવાય છે. (૨) ધાતુના રૂપો બીજા કાળમાં બનાવવામાં આવે છે તેમ બનાવવામાં આવ્યા નથી પણ ધાતુના કર્મણિ રૂપો ચોક્કસ નિયમોને અનુસરી બનાવવામાં આવ્યા છે. ધાતુના આ કર્મણિ રૂપો કેમ તૈયાર કરવા તે વિશે આપણે વિચાર કરીએ.

ધાતુના કર્મણિ રૂપો

ધાતુ + ય + કાળના પ્રત્યય

- (i) કર્મણિ રૂપ તૈયાર કરતી વખતે ધાતુજ લેવામાં આવે છે, અને આદેશ લેવામાં આવતો નથી. તેમજ ગણની નિશાની લગાડતાં પહેલાં ધાતુમાં ગુણ કે બીજા જે ફેરફારો કરવામાં આવે છે તેમાંનો કોઈપણ ફેરફાર અહિં કરવામાં આવતો નથી.

ની + ય + તે = નીયતે	(ની નું નય્ કર્યું નથી)
ગમ્ + ય + તે = ગમ્યતે	(ગમ્ નું ગચ્છ્ કર્યું નથી)
સ્વિદ્ + ય + તે = સ્વિદ્યતે	(સ્વિદ્ નું સ્વિન્દ્ કર્યું નથી)
ક્ષમ્ + ય + તે = ક્ષમ્યતે	(ક્ષમ્ નું ક્ષામ્ કર્યું નથી)
તદ્ + ય + તે = તાડ્યતે;	ચુર્ + ય + તે = ચોર્યતે

દશમા ગણના ધાતુઓમાં ગણની નિશાની લગાડતાં પહેલાં જે ફેરફારો કરવામાં આવે છે તે ફેરફારો ય આગળ પણ કર્યા છે.

- (ii) ધાતુ પરસ્મૈપદ કે આત્મનેપદ ગમે તે પદનો હોય તોપણ તેને આત્મનેપદ નાજ પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે.
- (iii) ધાતુ ગમે તે ગણનો હોય પણ બધાને એકસરખી રીતે ય લગાડવામાં આવે છે. ય એ કર્મણિની નિશાની છે; ગણની નિશાની કર્મણિ રૂપ બનાવતી વખતે ધાતુને લગાડવામાં આવતી નથી.

કર્મણિનો ય પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં ધાતુમાં જે ફેરફારો કરવામાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(અ) ઢા, ઢા, મા, પા, સ્થા, ગૈ, સો, હા—આ ધાતુઓમાં અંત્યસ્વરને બદલે ઈ મૂકવામાં આવે છે. જેમકે ઢા + ય + તે = ઢીયતે; એમજ સ્થીયતે, પીયતે, ગીયતે વગેરે રૂપો બને છે.

(આ) ધાતુને છેડે હ્રસ્વ ઇ કે ડ હોય તો તેને દીર્ઘ કરવામાં આવે છે. જેમકે:—જિ + ય તે = જીયતે; શ્રુ + ય + તે = શ્રૂયતે.

(ઈ) ધાતુને છેડે હ્રસ્વ ઋ હોય તો તેનો રિ કરવામાં આવે છે. જેમકે:—ઙ + ય + તે = ઙ્ + રિ + ય + તે = ઙિયતે, મૃ = મ્રિયતે.

ધાતુને છેડે હ્રસ્વ ઋ હોય અને ઋ ની આગળ જ્ઞેડક્ષર હોય તો ઋ નો ઞર્ કરવામાં આવે છે. જેમકે:—સ્મૃ + ય + તે = સ્મ્ + ઞર્ + ય + તે = સ્મર્યતે.

(ઈ) ધાતુને છેડે દીર્ઘ ઋ હોય તો ઋ નો ઈર્ કરવામાં આવે છે, પણ ઋ ની આગળ કોઈપ વર્ગનો અક્ષર કે વ્ આવે તો ઋ નો ઞર્ કરવામાં આવે છે. જેમકે:—જ્ઞ + ય + તે = જ્ + ઈર્ + ય + તે = જીર્યતે; તૃ નું તીર્યતે, ઢૂ નું ઢીર્યતે, પણ પૂ નું પૂર્યતે.

(ડ) ધાતુને છેડે ં, ં, ં, કે ં હોય તો અંત્યસ્વરનો ંા કરવામાં આવે છે. મ્લૈ + ય + તે = મ્લાયતે.

(ઞ) કેટલાક ધાતુઓમાં ઉપાંત્ય અનુનાસિકનો લોપ કરવામાં આવે છે. જેમકે:—રજ્ઞ = રજ્યતે, ઢંશ્ = ઢશ્યતે, સ્વજ્ઞ = સ્વજ્યતે.

(ઞ) આગળ બતાવેલો સંપ્રસારણ નો નિયમ ય પહેલા લાગુ પાડવામાં આવે છે. વઢ્ + ય + તે = વઢ્યતે, વસ્ + ય + તે = વઢ્યતે.

ઉપરના નિયમો ધ્યાનમાં રાખી નીચેના ધાતુઓના વર્તમાનકાળમાં કર્મણિ રૂપો તૈયાર કરો:—

પરિ + ઈક્ષ્, જી, વ્યધ્, ઉપ + ની, ઢા, સ્ખન્, બન્ધ્, પૂ, ઉપ + ચર્, નિન્દ્, ધ, વઢ્, પ્ર + ક્ષલ્, ગમ્, તુલ્, યાચ્, વસ્.

उपरना नियमो ध्यानमां राप्ती नीयेना वाक्यो कर्तरि रयनामांथी
कर्भलि रयनामां ईरवोः—

कर्तरि रयना

कर्भलि रयना—कर्भलि प्रयोग.

- (i) शीलम् पुरुषम् परीक्षते ।
(ii) पिपासितः काव्यरसं न पिबति ।
(iii) चातकाः पयोदं याचन्ते ।
(iv) पत्न्यः भर्तुः शासनम् शीर्षैः वहन्ति ।
(v) नीचाः कार्यम् न प्रारम्भन्ते ।

भावे प्रयोग.

- (vi) गोपालः ग्रामं गच्छति ।
(vii) सूर्यः प्रकाशते ।

नीयेना वाक्यो कर्भलि रयनामांथी कर्तरि रयनामां ईरवोः—

- (i) भस्मचयेपदं लोकैः दीयते ।
(ii) तथा प्रयतेषा यथा न उपहस्यसे जनैः ।
(iii) स्वभावजनिता प्रकृतिः केनापि न त्यज्यते ।
(iv) रोगैः जनः क्षयमुपनीयते ।
(v) जीयन्ताम् दुर्जया देहे रिपवः चक्षुरादयः ।
(vi) क्षुद्रशत्रुः विक्रमात् न लभ्यते ।

सूर्येण प्रकाश्यते ।

गोपालेन ग्रामं गम्यते ।

नीचैः विघ्नभयेन खलु कार्यं न
प्रारम्भ्यते ।

तृष्णातुरैः चातकैः पयोदः वृष्टिं
याच्यते ।

रोगैः जनः प्रतिदिनं क्षयमुप-
नीयते ।

सत्संनिधानेन हीनवर्णोऽपि
दीप्यते ।

जीयन्तां दुर्जया देहे रिपवः
चक्षुरादयः ।

मानसनिग्रहात् इन्द्रियाणां
दोषा दह्यन्ते ।

स्थान एव नियोज्यन्ते भृत्या-
श्चाभरणानि च ।

નિર્વનો વિધ્યતે વ્યાઘ્રો, નિર્વ્યાઘ્રં
હિચતે વનમ્ ।

ત્યાગેન શીલેન ગુણેન કાર્યેણ ચ
પુરુષઃ પરીક્ષ્યતે ।

સંકટે હિ પરીક્ષ્યન્તે પ્રાજ્ઞાઃ,
શૂરાશ્ચ સંગરે ।

ગૌરવં લભ્યતે વાનાત્, ન તુ વિ-
ત્તસ્ય સંચયાત્ ।

મારુતિના અશોકવાટિકા ભગ્ન-
પ્રાયા ઇતિ વશાનનાય નિવે-
દ્યતામ્ ।

પુષ્પમાલાપ્રસન્નેન સૂત્રમપિ શીર્ષે
ધાર્યતે ।

શાખાયાં સુખમુપવિષ્ટઃ સલીલં
વિધ્યતે સ્વગઃ ।

ગુણૈઃ જ્યેષ્ઠત્વમુચ્યતે, ન જાત્યા ।
માલ્યમિવ ભર્તુઃ શાસનમ્ પત્ની-

ભિઃ શીર્ષેઃ ઉહ્યતે ।

પિપાસિતૈઃ કાઢ્યરસો ન પીયતે ।
નિઃશઠ્ઠં વીયતે લોકૈઃ પશ્ય

મસ્મચયે પદમ્ ।

શુદ્રશત્રુર્ભવેદ્યસ્તુ વિક્રમાજૈવ
લભ્યતે ।

સ્થાને ત્વમ્ મહારાજશબ્દેન
ઉપચર્યતે ।

જલશ્ચિન્દુનિપાતેન ક્રમશઃ પૂર્યતે
ઘટઃ ।

ગુણત્વમાપન્નૈઃ તૃણૈર્મદોન્મત્તા
ગજા અપિ બધ્યન્તે ।

યા યસ્ય પ્રકૃતિઃ સ્વભાવજનિતા
સા કેનાપિ ન ત્યજ્યતે ।

યૌવને કુમાર તથા પ્રયતેથા યથા
નોપહસ્યસે જનૈઃ, ન નિન્દ્યસે

સાધુભિઃ, ન ઉપાલભ્યસે
મિત્રૈઃ ચ ।

નીચેના વાક્યોનું સંસ્કૃતમાં કર્મણિ રચનામાં ભાષાંતર કરો:—

(૧) સાપ ચંદનના ઝાડને કલંકિત કરે છે.

(૨) ખરાબ છોકરાઓ પુલને કલંકિત કરે છે.

(૩) તેણે વગર મહેનતે ખજાનો (કોશઃ) મેળવ્યો (લભ્).

(૪) ઉદરનો ત્રાસ દૂર કરવા ઉપાય વિચારો (ચિન્ત્).

(૫) સજ્જનોનો ઉપદેશ બાળકો સાંભળે (નિઃશ્રમ્).

(૬) જ્યાં નારીઓ પૂજાય છે ત્યાં દેવોનો વાસ છે.

(૭) દુઃખમાં પણ માણસોએ પોતાનું કર્તવ્ય બૂલવું જોઈએ નહિ. (વિન્મસ્ટ).

- (૮) ગુરુ શિષ્યને સારી શિખામણુ આપે છે (દા, વિ + તૃ).
 (૯) બ્રહ્મણુ ખાંધ ઉપર બકરીના બચ્ચાને ઉંચકી ગયો (વહ).
 (૧૦) માણુસો મોટા દેશો જીતે છે પણ મોહને જીતતા નથી (જાં).
 (૧૧) છોકરાઓને સવારમાં દૂધ પીવા દો (પા).

શબ્દકોશ

આપણ (વિ.) = પામેલું	મસ્મચયઃ (ન.) = રાખનો ઢગલો
ઉપ + ચર્ (૧ લો પ) = સંબોધનું	(ચર્ = ઢગલો)
ગોપાલઃ (ન.) = ભરવાડ	વ્યધ્ [વિધ્] (૪ થો પ.) = વિધવું
તૃષ્ણાતુર (વિ.) = તરસ્યો પિપાસિત	સલીલમ્ (અ.) = સહેલાઈથી સુસ્તમ
કુર્જય (વિ.) = જીતી ન શકાય એવો	સૂત્રમ્ (ના.) = દોરો
ધૃ (૧૦ મો પ) = ધારણ કરવું	સંગરઃ (ન.) = લડાઈ
નિપાતઃ (ન.) = પડવું તે, પતન	સંનિધાનમ્ (ના.) = સમાગમ
નિયોજ્ઞ (ક્રિ.) = જોડવું, મુકવું	સ્વભાવજનિત (વિ.) = કુદરતી,
નિર્વન (વિ.) = વનની બહારનો	સ્વભાવથીજ જન્મેલી
મમ્નપ્રાય (વિ.) = લગભગ નાશ પામેલી	હીનવર્ણઃ (ન.) = હલકી વર્ણનો માણુસ

દૂર કરવું = દૂરીકર્તુમ્, નિવારણમ્ | દેશ = રાષ્ટ્રમ્

મનોયત્ન ૪૩:—નીચેના વાક્યો પ્રયોગ ફેરવી લખો:—

- (i) સત્યેન ધાર્યેતે પૃથ્વી । (ii) શીલેનઃ પુરુષઃ પરીક્ષ્યતે ?
 (iii) ગૌરવં લભ્યતે દાનાત્ । (iv) ચન્દનપાદપસ્ય મૂલં મુજક્ષેઃ આશ્રિતમ્ ।
 (v) સ્થાને ત્વમ્ મહારાજશબ્દેન ઉપચર્યેતે ।

सुभाषितानि

(३)

स्वयं महेशः श्वशुरो नगेशः सखा धनेशः तनयो गणेशः ।
तथापि भिक्षाटनमेव शम्भोः बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ॥ १ ॥
विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
खलस्य, साधोर्विपरीतमेतत् ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥ २ ॥
सत्येन धार्यते पृथ्वी, सत्येन तपते रविः ।
सत्येन वाति वायुश्च सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥
क्षणे तुष्टाः क्षणे रुष्टाः रुष्टाः तुष्टाः क्षणे क्षणे ।
अद्यवस्थिचित्तानां प्रसादोऽपि भयंकरः ॥ ४ ॥
सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ५ ॥
उदये सविता रक्तः रक्तः चास्तमने तथा ।
संपत्तौ च विपत्तौ च सुनृणामेकरूपता ॥ ६ ॥
सुखमापतितं सेव्यं दुःखमापतितं तथा ।
चक्रवत्परिवर्तन्ते सुखानि च दुःखानि च ॥ ७ ॥
उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे ।
राजद्वारे श्मशाने च यः तिष्ठति स बान्धवः ॥ ८ ॥
अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजमण्डितम् ।
रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥ ९ ॥
मुखं पद्मदलाकारं वाणी चन्दनशीतला ।
हृदयं क्रोधसंयुक्तं त्रिविधं धूर्तलक्षणम् ॥ १० ॥
आशा नाम मनुष्याणां काचिदाश्चर्यशृंगला ।
यया बद्धा प्रधावन्ति मुक्तास्तिष्ठन्ति पङ्कवत् ॥ ११ ॥
काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति सुनृणाम् ।
व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥ १२ ॥

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदनतापताडनैः ।
 तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते त्यागेन शीलेन गुणेन कर्मणा ॥ १३ ॥
 गौरवं लभ्यते दानाक्ष तु वित्तस्य संचयात् ।
 स्थितिरुच्चैः पयोदानाम् पयोधीनामधः स्थितिः ॥ १४ ॥
 मूलं भुजङ्गैः, शिखरं प्लवङ्गैः, शाखा विहङ्गैः, कुसुमं च भृङ्गैः ।
 श्रितं सदा चन्दनपादपस्य परोपकाराय नृणां विभूतयः ॥ १५ ॥
 यां ध्रुवाणि परित्यज्य ह्यध्रुवाणि परिषेवते ।
 ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति, अध्रुवं नष्टमेव हि ॥ १६ ॥
 वरं वनं व्याघ्रगजादिसेवितं जलेन हीनं बहुकण्टकावृतम् ।
 नृणानि शय्या परिधानवल्कलं, न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥ १७ ॥
 वरं दरिद्रः श्रुतिशास्त्रपारगो न चापि मूर्खो धनरत्नसंयुतः ।
 सुलोचना जीर्णपटाऽपि शोभते, न नेत्रहीना कनकैरलङ्कृता ॥ १८ ॥
 येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
 ते मृत्युलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ १९ ॥

घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुवर्णम् ।
 छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुदण्डम् ।
 तप्तं तप्तं पुनरपि पुनः काञ्चनं कान्तवर्णम् ।
 न प्राणान्ते प्रकृतिविकृतिर्जायते ह्युत्तमानाम् ॥ २० ॥

मृतस्य लिप्सा, कृपणस्य वित्सा, विमार्गस्थितस्य रुचिः सुकार्ये ।
 सर्पस्य शान्तिः, कुटिलस्य मैत्री, विधातृसृष्टौ न हि दृष्टपूर्वा ॥ २१ ॥

दाक्षिण्यं स्वजने, दया परिजने, शाठ्यं सदा दुर्जने,
 प्रीतिः साधुजने, नयो नृपजने, विद्वज्जनेष्वार्जवम् ।
 शौर्यं शत्रुजने, क्षमा गुरुजने, स्वधर्मतत्त्वे रतिः,
 ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशला तेष्वेव लोकस्थितिः ॥ २२ ॥

व्याघ्रः सेवति काननं सुगहनं, सिंहो गुहां सेवते
 हंसः सेवति पद्मिनीं विकसितां, गृध्रः स्मशानस्थलीम् ।

साधुः सेवति साधुमेव सततं, नीचोऽपि नीचं जनं
या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ॥ २३ ॥

आदौ रामतपोवनाविगमनं मायामृगोच्छेदनं
वैदेहीहरणं जटायुमरणं सुग्रीवसंभाषणम् ।
वालिविशसनं समुद्रतरणं लंकापुरीदाहनम्
पञ्चाद रावणकुंभकर्णहननं एतद्धि रामायणम् ॥ २४ ॥

करचरणकृतं वाक्कायजं कर्मजं वा
श्रवणनयनजं वा मानसं वाऽपराद्धम् ।
विहितमविहितं वा सर्वमेतत्क्षमस्व
जय जय करुणाब्धे श्रीमहादेव शम्भो ॥ २५ ॥

आपतितं (वि.)=आपी पडेकुं
आर्जवम् (ना.)=निष्ठावसता
इक्षुवण्डम् (ना.)=शेरडीनो सांठो
काञ्चनम् (ना.)=सोनं
कान्त (वि.)=मनोहर
कर्मणा = क्षमथी (कर्मन् जुं. तृ.
अ. प.)
जीर्णपटा (नारी)=जुना वस्त्रवाणी
स्त्री (पट=वस्त्र)
द्विप्सा (नारी)=आपवानी धृष्ट
दुर्मिक्षम् (ना.)=दुःकाण
धनेशः (न.)=कुपेर (धन + ईशः)
घृष्ट (वि.)=धसायकुं
ध्रुवम् (ना.)=योःस वस्तु
नगेशः (न.)=हिमालय पर्वत (नगः
=पर्वत + ईश)
निघर्षणम् (ना.)=क्ष.

नीरजमण्डितम् (वि.)=क्षमथी
दीपतुं (नीर + जन् + मण्डितम्)
परिधानम् (ना.)=वस्त्र
पद्मिनी (नारी)=क्षम
प्लवङ्गः (न.)=वांढरे
भृङ्गः (न.)=अभर
माया (वि.)=मायावी
मृजा (नारी)=साक्ष करवुं ते
रतिः (नारी)=प्रेम
लिप्सा (नारी)=धृष्ट
विमार्गस्थित (वि.)=जोटे रस्ते
गयेदो (वि + मार्ग + स्था)
विशसनम् (ना.)=विनाश
वृत्तम् (ना.)=आरिथ्य
शृङ्खला (नारी)=भेडी
सुलोचना (नारी)=सारी आंभ-
वाणी (सु + लोचन)

पुनरावर्तन प्रश्नपत्र (५)

१. नीयेना वाक्येनानुं शुभरातीमां आपांतर करोः—

- (i) विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं, क्षत्रियाणाम् तु वीर्यतः ।
- (ii) उत्तमं स्वार्जितं वित्तं, मध्यमं पितुरर्जितम् ।
- (iii) तीर्थोदकं च बह्विधं नान्यतः शुद्धिमर्हतः ।
- (iv) हा कष्टं जरयाभिभूतपुरुषः पुत्रैरवज्ञायते ।
- (v) साधूनामादानं विसर्गाय ।
- (vi) केचित् मेघाः वृष्टिभिराद्वयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचित् वृथा ।
- (vii) अङ्गुष्ठस्तर्जनी मध्यमा अनामिका कनिष्ठिका इति क्रमेण करस्य अङ्गुल्यः ।
- (viii) मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति ।

२. नीयेना साभासिक शब्दोनेो विग्रह करो अने तेना प्रकार कछोः—

अजातमृतमूर्खाणाम्, अमोघः, अनुजः, ऊरुभङ्गम्, दीर्घकालम्, स्वभावजनिता, काव्यशास्त्रविनोदेन, नीरजमण्डितम्, लोकस्थितिः, नीयेना ३पो ओणोः—

जीयन्ताम्, वृत्त्योः, बन्धै, पर्यैक्षत, लघुनः, डङ्ग्येताम्, ननान्दूः, उह्यन्ते, इन्द्रवे, अन्वैष्यः, उपविष्टः, अवसोदेत्, संजाय, अन्वशोचः.

३. तमे शीषेला तथा नीयेना संश्रंघवायक शब्दोथी आनाओ पुरोः—

दौहित्रः, श्यालः, पितामहः, पितृव्यः, भ्रातृजः, भ्रातृश्वशुरः, मातामहः.

- (i) लवस्य जनकः ————— दशरथः च ————— ।
- (ii) लवः जनकस्य ————— दशरथस्य च ————— ।
- (iii) रामः चन्द्रकेतोः ————— ; चन्द्रकेतुः रामस्य ————— ।
- (iv) रामः ऋष्यशृङ्गस्य ————— लक्ष्मणस्य च ————— भ्राता ।
- (v) रामः ऊर्मिलायाः ————— ; लक्ष्मणः सीतायाः ————— ।
- (vi) रामः जनकस्य ————— , जनकः रामस्य ————— ।

૪. બીજી બ. વ. અને ત્રીજી એ. વ. ના રૂપો લખો:—

સ્વસ્ત, અન્ય (નારી), સુરભિ (ના.) કિં+ચિત્, પ્રીતિ.

છઠી બ. વ. અને પાંચમી એ. વ. ના રૂપો લખો:—

હતર (નારી), શુચિ (ના.), વિજેતૃ, કિમ્+વન (ન. નારી, ના.), ધી, વસ્તુ, વધૂ, નનાન્દ, રીતિ, વિષ્ણુ.

પહેલી બ. વ. અને સાતમી એ. વ. ના રૂપો લખો:—

જામાતૃ, એતદ્ (ન. નારી, ના.), પર્ણકુટી, કિમ્ + અપિ (ન. નારી, ના.), ઋષિ, પાંસુ, ક્રોડા, નનાન્દ, સ્મૃત.

૫. નીચેના શબ્દો પૈકી જોઈતા શબ્દો લઈ “ મારી નિશાળ ” પર સાત વાક્યો લખો.

અધ્યાપકઃ, ક્રીડારક્ષ્મ, કોષ્ઠઃ (એરડો), ઘટિકાયંત્રઃ, છાત્રઃ, દ્વારમ્, દેશાલેખ્યમ્ (નકશો), પાઠશાલા, પાઠશાલાભવનમ્ (નિશાળનું મકાન), પીઠમ્ (ખાંક), ફલકમ્ (પાટીયું), લેખનાધારઃ વાતાયન (બારી), વેત્રાસનમ્, વેલાપત્રકમ્ (વખતપત્રક), સૌધસ્થાનઃ (ચાક).

૬. બે વચ્ચેનો ફેર સમજાવો:—

અક્ષ અને આદેશ; પહેલા ગણનો અ અને છઠ્ઠા ગણનો અ.

ચ નો ઉપયોગ તથા ભાવે પ્રયોગ દાખલા આપી સમજાવો.

૭. મોટા અક્ષરે જાહેરાત શબ્દો પર વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ટુંક નોંધ લખો:—

(i) ઉપદેશો હિ સૂર્વાર્ણા પ્રકોપાય । (ii) નરઃ ગચ્છન્તિ ।

(iii) હંસો સેવતિ કાનનં સુગઢનમ્ । (iv) રાવણાય નિવેદયતામ્ ।

(v) અવિવેકેન દુર્ગતિં નીતો દેવઃ ।

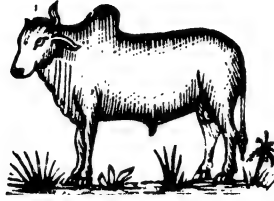
૮. નીચેના ક્રિયાપદો સાથે કયી વિભક્તિ સંસ્કૃતમાં વપરાય છે તે બાબતે દાખલા આપી લખો:—

અભિ + કુઘ્, દય્, સ્મૃ, વિ + તૃ, પ્ર + નમ્, વિ + રમ્, પરા + જિ.

નીચેના ધાતુઓના હે. કૃ., સં. બ્ર. કૃ., કર્મણિ. બ્ર. કૃ. ના રૂપો લખો:—

સ્મૃશ્, વદ્, સમ્ + ઋઘ્, સ્મિ, વિ+સ્મૃ, મુહ્, તૃત્.

वृषभस्य आत्मवृत्तकथनम्

शङ्करस्य प्रियमित्रमहम् । मम पृष्ठे उपविश्य पार्वतीपतिः
स्थानात् स्थानम् प्रचलति । मम साहचर्येण चन्द्रमौलिः वृष-
वाहनः इति ख्यातः ।

चन्द्रशेखरस्य एवं प्रीतिपात्रभूतोऽहं जनैः उपेक्षितः तिष्ठामि ।
ममाहारदाने मन्वादरो मे भर्ता । माषं, गुडम्, तूलशर्करा वा मम
भोजने क्वचिदपि दृश्यते । प्रायेण तुषैः शुष्कतृणैश्च अहम् क्षुधां
शाम्यामि । तृषायाः तृप्त्यै कुतोलब्धमाविलमपि जलमहं पिबामि ।
मम गोष्ठः स्वामिन्या दासजनैर्वा न प्रतिदिनं संमार्ज्यते ।
पूतीभूततृणैः निर्मिते शयने अनेकशो विनिद्रोऽहं लुट्यामि ।
व्याधिग्रस्तस्यापि मे वैद्यः औषधप्रयोगो वा सुदुर्लभः । कशाभिः
मुहुर्मुहुः निष्ठुरोऽधिपो मां ताडयति । मम अङ्गेभ्यः शोणितप्रस्र-
वणम् अपि न विरलम् । कशाघातचिन्हैः अङ्किता मे तनुः असकृद्
मम अधिपतिना अपि दृश्यते । परं न कदाचिदहं तं दयया
द्रवीभूतं पश्यामि । धिक् मां भाग्यरहितम् ।

तथापि अहम् प्रातः सूर्योदयात् प्राक् उत्तिष्ठामि मम भर्ता
सह क्षेत्रं गच्छामि च । दिने सुदीर्घं मम साहाय्येन मे प्रभुः
क्षेत्रं कृषति । शिशिरे शीतं मां न बाधते । निदाघे सूर्यस्य
कठोरं रातपो मां न व्याकुलीकरोति । वर्षासु पर्जन्येनाहं हताशो न
भवामि । अन्धकारेण मेघगर्जितेन वा अभीतोऽहम् भर्तारमनु-
गच्छामि तस्य आदेशान् च सविनयमनुतिष्ठामि ।

एवं कालेऽकाले वा भर्तृसेवायां स्वदेहं नियोजयामि । अत्यंतं परिश्रान्तोऽहमिति न कदाचिदपि मया परिदेवितम् । मम जननी अपि मम भ्रातृन् अवगणय्य स्वादु च पथ्यं च दुग्धं मे अधिपतये यच्छति । परहितरतस्य मम दुर्भाग्येन को नु सद्यः न द्रवते ।

आत्मवृत्तकथनम् (ना.) = आत्म-
कथा

प्रीतिपात्रभूत (वि.) = भानीतो

मन्दादर (वि.) = भेदपरवावाणे

तूलाशर्करा (नारी) = कपासीआ

कुतोलब्ध (वि.) = गमे लांथी भजेलुं

आविल (वि.) = गंदु

गोष्ठः (न.) = केढारे

संमार्ज (क्रि.) = वाणवुं

पूतीभूत (वि.) = केढी गयेलुं

अनंकशः (अ.) = धण्णीवार मुहुर्मुहुः,

विनिद्र (वि.) = भगतो

औषधप्रयोगः (न.) = डाक्टरि
सारवार

कशाघातः (न.) = थायुकना इटका
(कशा = थायुक)

अङ्कित = थीतरायलुं

शोणितप्रस्त्रवणम् (ना.) = बोहीनी
छांट

द्रवीभूत (वि.) = पीगलेलो

शीतं मां न बाधते = भने इंडी लागती
नथी

व्याकुलीकरोति = गलरावे छे

पर्जन्यः (न.) = वरसाद

अभीत (वि.) = न भीधेले

अनु+स्था (१ ले। प.) = अनुसरवुं

पार+देव = इरीयाद करवी

सद्य (वि.) = सागणीवाणे

भने।यत्न १ :—नीये आपेला प्राणीओ पैकी गमे ते ऐकनी
आत्मकथा लपोः—अश्वः, गर्दभः, गजः, कुक्कुरः.

भने।यत्न २ :—नीयेना ३पो ओणपो :—

उपेक्षितः, स्वामिन्या, संमार्ज्यते, तृप्यै, परिदेवितम्.

संधि करेः—(i) सूर्यस्य उदयात्प्राक् उत्तिष्ठामि; (ii) आचार्याः माम्
अध्यापयन्ति; (iii) नर्मगोष्ठीभिः खेलनैः च; (iv) विटपेषु उपविष्टानाम्;
(v) चन्द्रमौलिः वृषभवाहनः इति ह्यातः अस्ति । (vi) तृषायाः तृप्यै ।

विष्णुभक्तो ध्रुवः

पुरा किल उत्तानपादो नाम नरेन्द्र आसीत् । तस्य सुनी-
त्यामुत्पन्नो ध्रुवो नाम सूनुरासीत् । अथैकदा स बालः पितुरङ्गा-
श्रयमेच्छत् । दुर्वैवात् तस्य सपत्नीमाता सुरुचिस्तत्रैवाभवत् । तेन
अतीव क्रुद्धा सा ध्रुवं कदुवचनैः भृशमभर्त्सयत् । 'अधन्योऽसि
यत्त्वं सुनीत्यामुत्पन्नः । ममैव पुत्रः नृपतेरुत्सङ्गाय अभिवाञ्छेत्,
न अन्यः । यदि पार्थिवस्य अङ्कमारोढुं तवाभिलाषो वर्तते तर्हि
देवाधिदेवं विष्णुमाराध्य मम पुत्रत्वं प्रार्थय इति । एवं हताशोऽसौ
शिशुर्मातरं सुरुचिं गत्वा तस्यै उदन्तजातम् न्यवेदयत् । अतीव-
खिन्ना सा ध्रुवं मधुरैः वचनैः सान्त्वयितुम् प्रायतत् । परं स वनं
गन्तुम्, परमेश्वरं च आराधयितुं, साम्रहमयाचत । मार्गे वीणा-
पाणिः नारदस्तस्य नयनपथमागतः । स तस्मै अस्मात् निर्बन्धाद्
विरन्तुमकथयत् । किन्तु ध्रुवो न अनुनीतः । ततो नारदस्तं यमु-
नायास्तटे स्थितं मधुवनं गन्तुं तत्र च परमभक्त्या विष्णुमाराध-
यितुम् आदिशत् । नारदेन प्रोत्साहितो ध्रुवस्तत्राव्रजत् नारायणं
चातोषयत् । सनिश्चयं आरब्धाः सर्वे यत्ना फलन्ति । किं कुरं
व्यवसायिनाम् इति या व्याहृतिः लोके प्रचलिता सा नूनम-
वितथा एव ।

अनु + नी = सभगवतुं

अङ्कः (न.) = भोणे उत्सङ्गः

भर्त्स (१० आ) = ४५३ आ५वे

उदन्तजातम् (ना.) = आ५वे ६५३

सान्त्व (१० मे ५) = सा५वे १ आ५वुं

साम्रहम् (अ.) = आ५वे ५५३

वीणापाणि (वि.) = ६५३ वीणा

वाणा

नयनपथं गम् (१६५ प) = १५३ ५५३

निर्बन्धः (न.) = आ५वे

प्रोत्साहित (वि.) = ६५३ ५३६

व्यवसायिनाम् = ५३६ ५३६

निश्चयवाणाने (५३६ अ. व.)

सनिश्चयम् = निश्चयपूर्वक

व्याहृतिः (नारी) = ५३६

अवितथ (वि) = सा५वे (वितथ = ५३६)

रामदूतो हनुमान्

रावणः—आनय तावद् तं वानरम् ।

बिभीषणः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति राक्षसैर्गृहीतो कपिश्रेष्ठः)

रावणः—(सावज्ञम्) भो वानर ! कस्त्वम् । केन कारणेन अस्माकम्
अन्तःपुरे प्रविष्टः ।

हनुमान्—अज्ञनायां समुत्पन्नो मारुतस्य औरसः सुतोऽहम्
राघवेण अहम् प्रेषितः ।

बिभीषणः—राघवस्य कः संदेशः ।

हनुमान्—निशम्यताम् रामशासनम् ।

रावणः—कथं कथं रामशासनमिति वदति । आः वध्यताम् असौ ।

बिभीषणः—प्रसीदतु महाराजः । सर्वापराधेषु दूताः अवध्याः
अथवा रामसंदेशं निशम्य यथेष्टं कर्तुमर्हति महाराजः ।

रावणः—भो वानर । किं वदति स मानुषः ।

हनुमान्—मम बाणैर्विद्धस्त्वं यमसदनं गमिष्यसि ।

रावणः—येन त्रिदशगणा अभिभूताः, समस्ताः दैत्या वशीकृताः,
सोऽहम् कथं मानुषेण रामेण वध्यः । कथं सिंहो मृगेण
विनिपात्यते ।

हनुमान्—एवंविधेन महाराजेन किमर्थं प्रच्छुन्नं रामस्य दाराप-
हरणं कृतम् ।

रावणः—उच्यताम् मद्बचनात् स मानुषः । मया दारापहरणात्
त्वम् अभिभूतो । यदि ते शक्तिः तर्हि मे रणो दीयताम् ।

—Adapted from अभिषेकनाटकम्

सावज्ञम् (अ.)=तिरस्कारार्थी

प्रेषितः=भेदकवाभां आव्यो छे.

वध्यः=वध करवाने पात्र

त्रिदशः (न.)=देव

अभिभूत (वि.)=हराववाभां आवेले।

वि+नि+पात्=भारतुं

मूर्खवानरः

कस्यचित् भूपतेः एको वानरो परं विश्वासस्य स्थानमासीत् ।
 अतिभक्त्या स तस्य अङ्गसेवको जातः । अन्तपुरेऽपि तस्य प्रवेशो
 न प्रतिषिद्धः । एकदा यदा स भूपालः निद्रां गतः तदा असौ
 शाखामृगः तं व्यजनेन वायुं प्राचालयत् । अत्रान्तरे काऽपि मक्षिका
 तस्य क्षीतिपतेः वक्षःस्थलस्योपरि उपाविशत् । स मर्कटः व्यज-
 नेन तां दूरीकर्तुम् मुहुर्मुहुः प्रायतत । किन्तु सा तत्रैव पुनः पुनरपि
 उपविष्टा आसीत् । तेन क्रुद्धः असौ स्वभावचपलः कपिः तां निषूद-
 यितुं तीक्ष्णं खड्गमनयत् तेन च तां मौर्ख्येण प्राहरत् । ततो मक्षिका
 उड्डीय कुत्रापि गता किन्तु तेन प्रहारेण महीपतेः वक्षःस्थलं द्विधा
 भिन्नम् । एवम् स नरपतिः प्लवङ्गस्य बालिशतया पञ्चत्वं गतः ।
 मूर्खाणां साहचर्यं कस्य अनर्थाय न कल्पेत ।

—Adapted from पञ्चतन्त्रम्

प्र+चालय (क्ति.) = हलानुवृत्ति

व्यजनम् (ना.) = पंथे

चपल(वि.) = उद्विग्न, विचित्र न करनारे ।

मौर्ख्येण(अ.) = मूर्खान्ध्या बालिशतया

पञ्चत्वं गम् (क्ति.) = भरण पाभवं

अर्जुनविषादः ।

तत्रापश्यत् स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
 आचार्यान्मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ १ ॥
 तान्समीक्ष्य स कौतेयः सर्वान्बभूवस्थितान् ।
 कृपया परयाविष्टो कृष्णमाह जनार्दनम् ॥ २ ॥
 सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
 वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ ३ ॥
 निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
 न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥ ४ ॥
 येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
 त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ५ ॥
 एतास्मि हंतुमिच्छामि आचार्यान् च पितामहान् ।
 मातुलान् श्वशुरान्पौत्रान् श्यालान् पुत्रान् तथैव च ॥
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ६ ॥
 यद्यप्येते न पश्यन्ति, मया त्याज्यं सदा नु स्याद् ।
 कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ७ ॥
 कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
 धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ८ ॥
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणाम् जनार्दन ।
 नरके नियतं वासो भवतीति दृढनिश्चितम् ॥ ९ ॥
 एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
 तं तथा कृपयाविष्टमुवाच मधुसूदनः ॥ १० ॥
 क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
 क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ११ ॥

સમીક્ષ્ય=જોધને (સમ્+ઈક્ષ)

આવિષ્ટ (વિ.)=આપ

વેપથુઃ (ન.)=ધુળરી

રોમહર્ષઃ (ન.)=૩વાડાનું ઉશુ થવું

નઃ=અમારું (જૂઠી બ. વ.)

અવસ્થિત (વિ.)=ઉભેલો

હન્તુમ્ (કૃ.)=મારવાને

મહીકૃતે=પૃથ્વી માટે (કૃતે=માટે)

કૃત્સ્ન (વિ.)=આખું

ઉત્સન્ન (વિ.)=નાશ પામેલું

સંખ્યમ્ (ના.)=લડાઈ

રથોપસ્થ=રથમાં બેઠેલો

મનોયત્ન ૧ :—અર્જુન અને કૃષ્ણ માટે વપરાયલા શબ્દો લખો અને તેમના અર્થ સમજાવો.

મનોયત્ન ૨ :—(a) સંધિ કરો :—(i) પ્રસ્થરૈઃ રક્ષિભિઃ ; (ii) પ્રાર્થય્ય इति. (iii) एतत्+हि (iv) एतत्+ज्ञानाय (v) સસ્ત્રીન્+તથા

(b) પ્રયોગ બદલો :—(i) ધ્રુવઃ મધુવનમ્ અગચ્છત્ નારાયણં ચ અતોષયત્ । (ii) નિશમ્યતામ્ રામશાસનમ્ (iii) દીયતામ્ મે રણો ત્વયા ।

(c) તમારા વાક્યોમાં વાપરો :—ઉત્તરેણ, નિ + વેદય, આરમ્ય.

મનોયત્ન ૩ :—નીચેના સમાસોના વિગ્રહ કરો અને તેના પ્રકાર કહો :—
અલ્પજન્તવઃ, દારાપહરણમ્, સર્વાપરાધેષુ.

મનોયત્ન ૪ :—ટુંક નોંધ લખો :—(a) અજ્ઞનાયાં સમુત્પન્નઃ, સુરઃ, ઔરસઃ, પશ્ચત્વં ગતઃ, મા સ્મ ગમઃ, ત્રિદશગણઃ.

(b) (i) મમ બાલઃ નૃપતેઃ ઉત્સન્નાય અભિવાચ્છેત્ ।

(ii) માતરં ગત્વા તસ્યૈ ઉદન્તજાતમ્ ન્યવેદયત્ ।

(iii) નારદ તસ્મૈ અસ્માત્ નિર્વિન્ધાત્ વિરન્તુમ્ અકથયત્ ।

(iv) સૂક્ષ્ણાં સાહચર્યમ્ અનર્થાય કલ્પતે ।

મનોયત્ન ૫ :—નીચેના ૩ પો ઓળખો :—

ઊઘીય, ઐચ્છત્, ઉચ્ચતામ્, પ્રસીદતુ, નિશમ્યતામ્, અનુનીતઃ, વિરન્તુમ્.

સ્વરાંત વિશેષણો

વિશેષણો વિશેષ્યની માફક જાતિ, વયન અને વિભક્તિમાં વપરાય છે. સ્વરાન્ત વિશેષણોના જૂદી જૂદી જાતિમાં ૩૫૦ કેમ થાય છે તે નીચેના કોઠામાં બતાવ્યું છે.

વિશેષણનો પ્રકાર	નરજાતિ	નારીજાતિ	નાન્યતરજાતિ
અકારાંત વિશેષણ:- ધવલ, પ્રભૂત, વ.	રામ ^૧ પ્રમાણે	કન્યા ^૨ પ્રમાણે વાર્ષા ,,	જલ પ્રમાણે
ઇકારાંત વિશેષણ:- સુરભિ શુચિ વ.	અરિ ,,	ગતિ ,,	વારિ ^૩ ,,
ઉકારાંત વિશેષણ:- લઘુ, બહુ, ગુરુ વ.	શિશુ ,,	ધેનુ, લઘ્વી ^૪ ,,	વસુ ,,
ઋકારાંત વિશેષણ:-	દાતૃ ,,	દાત્રી ,,	કર્તૃ ,,

૧:—અકારાંત વિશેષણો પૈકી કેટલાકના ૩૫૦ સર્વનામની માફક થાય છે.
(પા. ૮૫).

૨:—અકારાંત વિશેષણોનું નારીજાતિનું અંગ બે રીતે થાય છે કેટલાક વિશેષણોમાં અંત્ય અ નો આ અને કેટલાકમાં ઈ કરવામાં આવે છે.

૩:—ઇકારાંત અને ઉકારાંત વિશેષણો નાન્યતરજાતિમાં વપરાય ત્યારે તેના ૩૫૦ વારિ અને મધુ પ્રમાણે અનુક્રમે કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી એકવચનમાં તેમજ છઠ્ઠી અને સાતમી દ્વિવચનમાં એના ૩૫૦ અરિ અને શિશુ પ્રમાણે પણ અનુક્રમે કરવામાં આવે છે.

૪:—ઉકારાંત વિશેષણોમાં છેલ્લા ઉ ની આગળ જોડાક્ષર ન આવ્યો હોય તો ઈ જોડી નારીજાતિનું ખીજુ અંગ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આમ આવા વિશેષણોના નારીજાતિના બે અંગો થાય છે.

શબ્દકોશ

અ = નહિ. —કારણમ્=કારણ વગર.
 —કાલઃ=અયોગ્ય વખત. —ક્ષમ= અશક્ત. —ચિન્ત્ય=વિચારેલો નહિ એવો. —જાત=નહિ જન્મેલો.
 —તૃણમ્=ધાસ વિનાની જગ્યા.
 —નિત્ય = ક્ષણભૂવી. —પરિગ્રહઃ = કોઈની માલકી વિનાનું. —બલ= બળ વગરનો. —મિત=અમાપ.
 —મિત્ર=મિત્ર વગરનો, (ત્રઃ)= દુશ્મન. —વિતથ=સાચું. —વિનીત= ઉદ્ધત. —શેષ=પુરું. —સાર=સાર વગરનું. —સુરઃ = રાક્ષસ.

અગ્રજઃ (ન.)=મોટો ભાઈ
 અગ્રતઃ (અ.)=આગલ
 અગ્નિનૌકા (નારી)=આગખેડ
 અઙ્કઃ (ન.)=ખોળો
 અઙ્કુરઃ (ન.)=ફળુગો, અંકુર
 અઙ્ગમ્ (ના.)=શરીર
 અઙ્ગના (નારી)=ત્રી
 અઙ્ગારઃ (ન.) =દેવતા
 અઙ્ગીકૃત (વિ.)=સ્વીકારેલું
 અચર (વિ.)=સ્થાવર
 અચ્યુતઃ (ન.)=વિષ્ણુનું નામ
 અજઃ પોતમ્=અકરીનું અચ્યું.
 અર્જીર્ણમ્ (ના.)=ખેરાકનું ન પચતું
 અદ (૧ લો પ)=ભટકવું
 અઢમ્ (ના.)=ધડું

અતઃ (અ.) એથી કરીને
 અતિ = ધણું. —માત્ર = પુષ્કળ.
 —વિસ્તરમ્=ધણા લંબાણુથી
 અતિક્રમઃ (ન.)=ઉલ્લંઘન
 અતિથિઃ (ન.)=પરોણો
 અથ કદાચિત્=એક વખતે
 અઘરઃ (ન.)=નીચલો હોઠ
 અધિપઃ (ન.)=શેઠ, માલીક
 અધુના (અ.)=હમણાં
 અધ્યયનમ્ (ના.)=અભ્યાસ
 અધ્યાપકઃ (ન.)=શિક્ષક
 અન્=નહિ. અન્ન=કામદેવ —આમયમ્= આરોગ્ય. —ઇષ્ટમ્=અકલ્યાણુ—
 ઋતમ્=અસત્ય. એક=ધણાં
 અનર્ઘ્ય (વિ.)=કિંમતી
 અનર્થઃ (ન.)=ખરાબ પરિણામ
 અનુગ્રહઃ (ન.)=મહેરબાની
 અનુગૃહીત (વિ.)=કૃપા પામેલો
 અનુત્તમ (વિ.)=જેને પસ્તાવો થયો છે એવો
 અનુરૂપ (વિ.)=યોગ્ય
 અન્તરેણ (અ.)=સિવાય
 અન્તર્હિત (વિ.)=અદૃશ્ય થયેલો
 અન્તિમ (વિ.)=છેલ્લો
 અન્ધ (વિ.)=આંધળો
 અન્ય (વિ.)=બીજો
 અપત્યમ્ (ના.)=ખાલક

अपर (वि.) = नीचे
 अपायः (न.) = हानि
 अपि (अ.) = पण्य, थुं
 अपूपम् (ना.) = शिटली
 अपेत (वि.) = सिपायनुं
 अभावः (न.) = गेरहानरी
 अभिधानम् (ना.) = नाम
 अभीष्टम् (ना.) = छिछित वस्तु
 अभ्युदयः (न.) = आभादी
 अम्बा (नारी) = मा
 अम्बुदः (न.) = वाहन, मेध
 अयम् (वि.) = आ
 अर्जनम् (ना.) = क्षाल
 अर्जित (वि.) = मेणवेलुं
 अर्थः (न.) = पैसो
 अलम् (अ.) = अस थुं, शक्तिमान
 होवुं
 अल्प (वि.) = ओछुं
 अवज्ञा (नारी) = तिरस्कार
 अवधानम् (ना.) = ध्यान
 अवसानम् (ना.) = अंत, मरथु
 अवस्त्वारोपः (न.) = पोटी वस्तुनुं
 आरोपण्य करवुं ते
 अवस्थानम् (ना.) = निवास,
 रहोछु
 अवहितचित्त (वि.) = ध्यानवाणा
 अविद्यः = विद्यावगरनो भाषुस
 अश्वः (न.) = घोडो

अस् = (२ नो प) होवुं, अस्ति =
 (ते) छे; अस्तु (ते) होन्ने,
 (४ थो प) = ईं कवुं
 अस्तमनम् (ना.) = आथमणीनो
 अस्तेयम् (ना.) = चोरी न करवी ते
 अस्त्रम् (ना.) = हथियार
 अस्मदीय (वि.) = अमाई
 अहो (अ.) = अरे !
 आ (अ.) = सुधी
 आः (अ.) = अरे (ah)
 आकृतिः (नारी) = आकार
 आगत (वि.) = आवेलो
 आगमः (न.) = आगमन
 आचार्यः (न.) = शिक्षक
 आढंबरः (न.) = दंड, पहारनो
 देभाव
 आतपः (न.) = ताप
 आतपत्रम् (ना.) = छत्री
 आत्मन् = पोतानुं-गुणः = पोतानो
 गुण्य - जः = छोकरो - जा = छोकरी
 आवि (वि.) = पहेलो
 आवेशः (न.) = हुकम
 आधुनिक (वि.) = हालनुं, अर्वाचीन
 आननम् (न.) = मोहुं
 आनयनम् (ना.) = निकास
 आनीत (वि.) = आणेलुं
 आपतित (वि.) = आवी पडेलुं
 आपन्न (वि.) = मेणवेलुं

આત્મ (ન.) = સ્નેહીજન, સગા-
વહાલાં

આભિજાત્યમ્ (ના.) = ખાનદાની

આમોઘઃ (ન.) = સુવાસ

આન્નઃ (ન.) = ફેરી —વૃક્ષઃ=આંબો

આરક્ત (વિ.) = રતાશ પડતું

આરામઃ (ન.) = અગીચો

આર્જવમ્ (ના.) = નિખાલસતા,
સરળતા

આર્તિનાશનમ્ (ના.) = દુઃખનો
નાશ

આર્યઃ (ન.) = ગૃહસ્થ માણસ
—પુત્રઃ = સ્વામી

આવુક્તઃ (ન.) = બનેલી

આસ્પદમ્ (ના.) = સ્થાન, પાત્ર

આહારઃ (ન.) = ખોરાક

આહ્વાદઃ (ન.) = આનંદ

ઈક્ષુવળ્લમ્ (ના.) = શેરડીનો સાંઠો

ઈવાનીમ્ (અ.) = હમણાં

ઈદ્દશ (વિ.) = આવું

ઈન્દુઃ (ન.) = ચંદ્ર

ઈયમ્=આ

ઈવ (અ.) = જેમ

ઈષ્= (૬ થો પ) = ઇચ્છિયું અનુ+ઈષ્

—અનુ+ઈષ્ (૪ થો, ૬ ઠો પ.) =

શોધ કરવી, તપાસ કરવી.

ઈષુઃ (ન.) = આણુ

ઈહ (અ.) = આહિઆ

ઈક્ષૂ (૧ ઠો આ) = બેવું. —અપ,

વિ+અપ=આશા રાખવી. —અવ=

ખારીકાષ્ઠી બેવું, ખ્યાનમાં લેવું.

—અપ=અવગણના કરવી. —પ્રતિ=

રાહ બેવી.

ઈશઃ (ન.) = શેઠ, ઉપરી

ઈશ્વર (વિ.) = પૈસાદાર. —(રઃ) =

પૈસાદાર માણસ, શેઠ, પરમેશ્વર

ઉક્તિઃ (નારી) = વાણી

ઉચ્ચૈઃ (અ.) = મોટેથી. —(વિ.) = મોટા

ઉચ્છેદઃ (ન.) = નાશ

ઉચ્છ્ (૬ ઠો પ) = વીણવું

ઉહ્યમાન (વિ.) = ઉડતો

ઉહુપમ્ (ના.) = હોડી

ઉત્તર (વિ.) = પાછલો, ઉત્તર દિશાનો

—(મ) = જવાબ

ઉત્પાદય (ક્રિ.) = ઉત્પન્ન કરવું

ઉદકમ્ (ના.) = પાણી

ઉદ્ગમઃ (ન.) = ફાળ

ઉદ્ઘાટય (ક્રિ.) = ઉઘાડવું

ઉદ્દિશ્ય=સંબોધીને

ઉદ્યત (વિ.) = તૈયાર

ઉક્ષતિપદમ્ (ના.) = ચઢતીને પદે

ઉક્ષમય (ક્રિ.) = ઉઠે ચઢાવવું

ઉપભોગઃ (ન.) = ભોગવટો

ઉપલઃ (ન.) = પથ્થર

ઉપરિ (અ.) = ઉપર

ઉપવનમ્ (ના.) = અગીચો

उपस्करम् (ना.)=इरनीयर
 उपहासम् (ना.)=भस्करी
 उपाध्यायः (न.)=शिक्षक
 उपायनम् (ना.)=भेट
 उल्लः (न.)=गीट
 उष्ण (वि.)=गरम
 उरुः (न.)=साथण
 ऊर्ध्वम् (अ.)=ऊँये
 ऋच्छ (१ लो प)=ञ्वुं
 ऋणम् (ना.)=देवुं-कर्तुः=देवुं करनार
 ऋद्धिः (नारी)=आयाही
 एकचित्तीभूय=अकथित यध
 एतद् (वि.)=आ
 एव (अ.)=अेञ
 औदार्यम् (ना.)=उदारता
 कङ्कणम् (ना.)=कडुं
 कचः (न.)=वाण
 कच्छपः (न.)=कायथो
 कठचुकः (न.)=उगलो
 कठोर (वि.)=कडुंश, उग्र
 कणः (न.)=कथु, टीपां. —शः =
 टीपे टीपे
 कति (अ.)=कटलुं
 कथ् (१० भो प.)=कडेवुं
 कदा (अ.)=कयारे कदाचन कोधपिथु
 वप्ते —चित्=कोध वप्ते
 कनिष्ठ (वि.)=सौथी नानो
 कन्दुकः (न.)=दडो

कपोतः (न.)=कथुतर
 कपोलम् (ना.)=गाल
 कमनीय (वि.)=भनोडर
 कम्प (४ थो आ)=धुञ्वुं
 करः (न.)=हाथ, किरणु, सूँढ
 कर्णः (न.)=कान
 कर्तव्य (वि.)=करवा योग्य. —(म)
 =इरञ
 कर्तुम् (कृ.)=करवाने
 कलुषित (वि.)=भराथ, भेलुं
 कस् (१ लो प)=ञ्वुं. —वि=उधउवुं,
 भीलवुं
 काकः (न.)=कागडो
 काञ्चनम् (ना.)=सोनुं
 काण (वि.)=काणो
 कातरः (न.)=आयलो भाथुस
 कान्त (वि.)=भनोडर. —(न्तः)=
 ग्रेभी, पति
 कापुरुषः (न.)=आयलो भाथुस,
 नीय भाथुस
 कामः (न.)=धुञ्छा
 कामम् (अ.)=अहेतर
 कायः (न.)=शरीर
 कार्पण्यम् (ना.)=नीयता
 कार्यसाधिका=कार्य पार पाउनार
 काष्ठम् (ना.)=लाकडुं
 किन्तु (अ.)=पथु
 किंशुकः (न.)=केसुडो

किम्=शुं उपयोग.-भूयः=भराय
नोऽर

किम् (स.)=कोष्य

किमु (अ.)=केटलुं वधारे. शुं

कीटः (न.)=कीडा

कुक्कुटः=कूडो

कुक्कुः (न.)=कूतरौ

कुंजरः (न.)=कृथी

कुण्डम् (ना.)=कुंडू

कुतः (अ.)=कयांथी

कुप् (४ थो प.)=गुरसे थवुं

कुलम् (ना.)=कुडुंय

कुल्या (नारी)=नहरे

कुशिष्यः (न.)=भराय निशाणीओ

कुस् (४ थो प)=मेडवुं

कुसुमम् (ना.)=कूय

कूज् (१ लो प)=टडुडवुं

कूजनम् (ना.)=टडुडार

कूलम् (ना.)=कीनारौ

कृच्छ्रम् (ना.)=संकट

कृत (६ थो प)=कापवुं

कृपणः (न.)=कंलुस

कृमिः (न.)=श्वडुं

कृश (वि.)=पातणो

कृष् (१ लो प)=भेयवुं.—

(६ थो प)=भेडवुं

कृषीवलः (न.)=भेडुत

कृ (१ थो प)=वेरवुं वि+कृ

कृप् (१ लो आ)=परिलुमवुं

केकारवः (न.)=भोरनो अवाञ्

केवलम् (अ.)=भात्र

केशः (न.)=वाण

केशवः (न.)=विष्णुनुं नाम

कोदण्डः (न.)=धनुष्य

कौतुकम् (ना.)=विचित्रता

कौन्तेयः (न.)=कुन्तीनो पुत्र

कौशिकः (न.)=ध्रुवः, विश्वामित्र

ऋषि.

क्रम (१ लो उ ४ थो प)=जवुं,

याववुं. -अति=ओणंगवुं. -परि-

(१ लो उ)=ओण डरवुं

कीड् (१ लो प)=रभवुं

कीडा (नारी)=रभत. -रङ्गम्

सरकस

कुध्र (४ थो प)=गुरसे थवुं अमि +

कुध

कृम् (४ थो प)=कंटाणवुं, थाडवुं

क्वचित् (अ.)=कोष् वप्पते

क्षणम् (ना.)=पण

क्षणशः (अ.)=पणे पणे

क्षम् (१ लो आ, ४ थो प)=भाशी

आपवी.

क्षल् (१० भो प)=घोवुं, प्र+क्षल्

क्षार (वि.)=भाई

क्षितिपातिः (न.)=राज्ण

क्षिप् (६ ठो उ)=ईडवुं. अधि-

अपमान करवुं

ક્ષી (૧ લો ૩) = ઈન્ન કરવી, મારવું
ક્ષીણ (વિ.) = પાતળો, ધસાયલો.

-વિત્તઃ = ગરીબ થયેલો

ક્ષીણત્વમ્ (ના.) = ગરીબાઈ, કૃશતા

ક્ષીરમ્ (ના.) = દૂધ

ક્ષુદ્ર ((વિ.) = હલકો, નીચ, નજીવું

ક્ષુધિત (વિ.) = ભુખ્યો

ક્ષુમ્ (૪ થો ૫) = ખળભળવું

ક્ષેત્રમ્ (ના.) = ખેતર

સ્વગઃ (ન.) = પક્ષી

સ્વજ્ઞ (વિ.) = લૂલો

સ્વઙ્ગઃ (ન.) = તલવાર

સ્વલઃ (ન.) = લુચ્ચો માણસ

સ્વદ્યોતઃ (ન.) = પતંગીડું

સ્વાદ્ (૧ લો ૫) = ખાવું

સ્વિદ્ (૬ થો ૫) = દુઃખ આપવું. -

(૪ થો આ) = દુઃખી થવું, કંટાળવું,

થાકવું

સ્વિન્ન (વિ.) = થાકેલો, કંટાળેલો

સ્વ્યાત (વિ.) = ખણીતો

ગજઃ (ન.) = હાથી-આનનઃ = ગણપતિ

ગજ (૧૦ મો ૫) = ગણવું-ગઃ = ગણ

—ગેશઃ = ગણપતિ

ગમ (૧ લો ૫) = જવું. અદૃશ્ય-

તામ્ + ગમ દેખાતા અંધ થવું.

આ- = આવવું. ઉદ્- = ઉત્પન્ન થવું.

સમ્ + ગમ (૧ લો આ) = ભેગા થવું,

જોડાવું સમ્ + આ + ગમ

ગત (વિ.) = ગયેલું, વીતી ગયેલું

ગતાનુગતિક (વિ.) = આંધળું

અનુકરણ કરનાર

ગમનમ્ (ના.) = જવું તે

ગર્વિત (વિ.) = ગર્વથી ભરેલો

ગાત્રમ્ (ના.) = શરીર

ગાહ્ (૧ લો આ) = ડૂબકી મારવી,

નહાવું, અવગાહ

ગુહઃ (ન.) = ગોળ

ગુરુ (વિ.) = મોટું, ભારે. - (રુઃ),

શિક્ષક, વડીલ (ગુરુ ચરણઃ)

ગૃહમ્ (ના.) = ઘર

ગૈ (૧ લો ૫) = ગાવું

ગો = પૃથ્વી, ગાય

ગોપાલઃ (ન.) = ભરવાડ, કૃષ્ણનું

નામ ગોવિન્દઃ

ગ્રામઃ (ન.) = ગામ. - ઉપાન્તઃ =

ગામની પાદરે

ઘટ્ (૧ લો આ) = પ્રયાસ કરવો,

રોકાયેલા રહેવું

ઘટ્ (ણિ) = જોડવું, સિધ કરવું,

અનાવવું.

ઘટિકા (નારી) = ઘડી માપવાનો વાડકો

ગ્રા (૧ લો ૫) = સુંધવું

ઘુષ્ (૧૦ મો ૫) = જાહેર કરવું

ઘૃતમ્ (ના.) = ઘી

ઘૃષ્ (વિ.) = ધસાયલું

ચ (અ.) = અને

ચક્રવાકી (નારી) = પક્ષીનું નામ

ચચ્ચલ (વિ.) = અસ્થિર, હાલતું
 ચળક : (ન.) = ચણા
 ચતુષ્ઠયમ્ (ના.) = ચારનો સમૂહ
 ચય : (ન.) = સમૂહ
 ચર (વિ.) = જંગમ
 ચર (૧ લો. ૧.) = ચાલવું, ભટકવું.
 આ-આચરણ કરવું સમ્+આ+ચર્
 ઉપ- = સેવામાં હાજર રહેવું,
 માન આપવું, વર્તવું
 ચલ્ (૧ લો. ૫) = ચાલવું, ધ્રુજવું,
 હાલતું વિ+ચલ
 ચલ (વિ.) = ચલાવવાનું, અસ્થિર
 ચાતુર્યમ્ (ના.) = ચાત્રાક્રી
 ચાપ : (ન.) = ધનુષ્ય
 ચાપલમ્ (ના.) = ચપળતા, ઉદ્ધ-
 તાઈ, અસ્થિરતા
 ચારુ (વિ.) = સુંદર
 ચીત્કાર : (ન.) = ચીચીઆરી
 ચુર (૧૦ પ.) = ચોરી કરવી
 ચૈતન્યમ્ (ના.) = ચેતન
 છાત્ર : (ન.) = નિશાળીઓ
 છેન્તુ = કાપનાર
 જગત્ = વિશ્વ. — ગુરુ : = દેવાધિદેવ
 જડ (વિ.) = ઠોઠ
 જન્ (૪ થો. આ) = ઉત્પન્ન થવું પ્ર+
 જન્, સં+જન્
 જન : (ન.) = માણસ
 જનક : (ન.) = પિતા, જનક રાજા
 જનની (નારી) = મા

જન્તુ : (ન.) = પ્રાણી
 જલમ્ (ના.) = પાણી-અમેચકચ્ચુક :
 = પાણી અસર ન કરે એવો
 ક્કલો. — આશય : = સાગર, તળાવ.
 — ચર : = પાણીમાં રહેતા પ્રાણી.
 — પાનમ્ = પાણી પીવું તે
 જલ્પ (૧ લો. ૫) = ખોલવું
 જાહ્યમ્ (ના.) = મંદના
 જાત (વિ.) = ઉત્પન્ન થયેલું.
 — ત : = પુત્ર (નાટકમાં સંબોધનમાં
 વપરાય છે.)
 જાતુ (અ.) = કદીપણુ, કદી
 જાનકી (નારી) = જનકરામની
 પુત્રી, સીતા. — નાયક : = રામ
 જામાતૃ (ન.) = જમાઈ
 જાલમ્ (ના.) = જાલ, સમૂહ
 જિ (૧ લો. ૫) = જીતવું. પરા-(આ)
 = કંટાળવું (અ. ક્રિ.), હરાવવું
 (સ. ક્રિ.)
 જિહ્વા નારી, = જીભ. — અગ્રમ્ = જીભનું
 ટેરવું
 જીર્ણપટા (વિ.) = ફાટેલા કપડાવાળી
 સ્ત્રી
 જીર્ (૧ લો. ૫) = જીવવું
 જીવિતમ્ (ના.) = જીવન. — નિરપેક્ષા =
 જીવનની ધ્રુવ વગરની
 જેતૃ = જીત મેળવનાર
 જોષમ્ (અ.) = શાંત
 જંબીરરસ : (ન.) = લીંબુનો રસ

જ્યેષ્ઠ (વિ.)=સૌથી મોટો ;
 જ્યોત્સ્ના (નારી)=ચાંદની
 જ્વલનઃ (ન.)=દેવતા
 ક્ષણત્કારઃ (ન.)=ઝણકાર, ટંકાર
 ઢી (૧ લો આ)=ગીડવું, ઉડ્+ઢી
 તકમ્ (ના.)=છાસ
 તટમ્ (ના.)=કિનારો
 તદ્ (૧૦ મો પ)=મારવું
 તડાગઃ (ન.)=તળાવ
 તળ્ડુલઃ (ન.)=ચોખા
 તત્ર (અ.)=ત્યાં
 તથા (અ.)=તેવી રીતે
 તદ્ (સ.)=તે
 તન્ત્ર (૧૦ મો આ)=શાસન
 ચલાવવું
 તપ્ત (વિ.)=તપેલું
 તરુણ (વિ.)=યુવાન
 તાપઃ (ન.)=ઉકળાટ, ગરમી
 તાપસઃ (ન.)=તપસ્વી
 તારકમ્ (ના.)=તારા
 તાવત્ (અ.)=તેટલું
 તીક્ષ્ણ (વિ.)=અણીદાર
 તીરમ્ (ના.)=કિનારો
 તુદ્ (૬ થો પ)=ધમ્મ કરવી, ભોક્તું
 તુમુલ (વિ.)=ભયંકર
 તુરગઃ (ન.)=ધોડો, તુરહ્ગમઃ,
 તુરહ્ગઃ
 તુલ્ (૧૦ મો પ)=તોળવું

તુષ્ (૪ થો પ)=સંતોષ પામવું
 તુષ્ટ (વિ.)=ખુશી થયેલો
 તુષઃ (ન.)=કુંસકું
 તુષ્ટિઃ (નારી)=સંતોષ
 તૂલઃ-લમ્=૩
 તૂળીમ્ (અ.)=શાંત
 તૂળમ્ (ના.)=ત્રાસ
 તૂપ્ (૪ થો પ, ૬ થો પ)=ખુશ થવું,
 સંતોષ પામવો
 તૂત્ (વિ.)=સંતુષ્ટ થયેલો, ધરાયેલો
 તૂષા (નારી)=તરસ.-આર્ત=તરસથી
 પીડાતો
 તૂળ્ણા (નારી)=તરસ, ધૂન્ધા
 તૂ (૧ લો પ)=તરવું, અવ-ઉતરવું.
 વિ- = આપવું
 તોયમ્ (ના.)=પાણી
 તોષઃ (ન.)=સંતોષ
 ત્યજ્ (૧ લો પ)=છોડી જવું
 ત્રપા (નારી)=શરમ
 ત્રાણમ્ (ના.)=અચાવ, રક્ષણ
 ત્રિ=ત્રણ.-ત્રિલોચનઃ=શંકર. -વિધમ્=
 ત્રણ પ્રકારનું
 ત્રૈ (૧ લો આ)=અચાવવું, પરિત્રૈ
 ત્વર્ (૧ લો આ)=ઉતાવળ કરવી
 ત્વરિતમ્ (અ.)=ઉતાવળે
 ત્વાદૃશ (વિ.)=તારા જેવો
 વક્ષિણ (વિ.)=જમણો, વિનયી
 વણ્ઙ (૧૦ મો પ)=શિક્ષા કરવી

દમઃ (ન.) = આજીવદ્રિયોનો નિગ્રહ
 દય (૧ લો આ) = દયા ખાવી
 દર્કુરઃ (ન.) = દેડકા
 વર્ષણઃ (ન.) = આરસી
 વર્ણય (ક્રિ.) = જતાવવું
 વશ = દશ. - આનનઃ = રાવણ
 વહ (૧ લો પ) = આજીવું
 વા (૧ લો પ) = આપવું પ્ર+દા.
 આ- = લેવું
 વારઃ (ન.) = સ્ત્રી
 વારુણ (વિ.) = ભયંકર
 વૈત્તસા (નારી) = આપવાની ધરુણ
 દિનમ્ (ના.) = દિવસ. - કરઃ = સૂર્ય
 વિલીપઃ = રધુનો પિતો
 દિવા (અ.) = દિવસે
 દિશ્ (૬ થો પ) = જતાવવું
 વીન (વિ.) = ગરીબ
 વીપઃ (ન.) = દીવો
 વીર્ઘ (વિ.) = લાંબો
 દુગ્ધમ્ (ના.) = દૂધ — દા = દૂધ
 આપનારી
 દુન્દુભિઃ (ન. નારી) = ઢોલ
 દુર્-અતિક્રમ = દુર્જય. - ગત ખરાબ
 રિચિતિમાં આવેલો, કમભાગી.
 -જન = દુષ્ટમાણુસ. -જનત્વમ્ =
 દુષ્ટતા. -જય = સહેલાઈથી જીતી
 ન શકાય એવું. -લભ = સહેલાઈથી
 મેળવી ન શકાય એવું. -બલ =
 નબળો. -વિનીત = ઉદ્વેગ, દુષ્ટ

દુર્ગમ્ (ના.) = સંકટ, કિલ્લો
 દુર્ભિક્ષમ્ (ના.) = દુકાળ
 દુસ્ત્ર-કર્મનુ = ખરાબ કાર્ય દુષ્કૃતમ્.
 -શીલ = ખરાબ ચારિત્ર્યવાળો
 દૂષણમ્ (ના.) = એળ, ખોડ
 દ્વશ્ (૧ લો પ) = જોવું
 દ્વ (૪ થો, ૧૦ મો પ) = કાડી નાખવું
 વિ+દ્વ
 દેવપાદઃ = મહારાજ
 દેવૃ (ન.) = દીઅર
 દેશઃ (ન.) = સ્થાન, દેશ. -અન્તરમ્ =
 પરદેશ
 દૈત્યઃ (ન.) = રાક્ષસ
 દૈન્યમ્ (ના.) = ગરીબાઈ
 દૈવમ્ (ના.) = તસીખ. -જ્ઞઃ = જ્ઞેષી
 દૈવતમ્ (ના.) = દેવ
 દ્યુત (૧ લો આ) = પ્રકાશવું
 દુ (૧ લો પ) = વહેવું, નાસી જવું,
 હલ્લો કરવો (અભિ+દુ), ઓગ-
 ળવું, ઝરવું
 દુમઃ (ન.) = ઝાડ
 દુહ (૪ થો પ) = દ્રોહ કરવો
 દ્રાવિણમ્ (ના.) = પૈસો
 દ્વારમ્ (ના.) = ખારણું
 દ્વિ = બે. -જઃ = પ્રાણી
 ધનં-ઈશઃ = કુખેર. -આલ્યઃ પૈસાદાર
 ધર્મ- (ના.) = ધર્મ-અર્થમ્ = ધર્મ માટે.
 -અપેત-ધર્મ સિવાયનું

ધરા (નારી)=પૃથ્વી

ધા+આ=મુકવું. અભિ- = કહેવું,
સંબોધવું

ધાવ્ (૧ લો પ)=દોડવું, ધાવું.
અનુ- =પાછળ દોડવું

ધિક્ (અ.)=ધિક્કાર હો

ધીઃ (નારી)=બુદ્ધિ

ધીર (વિ.)=સ્થિર, મહેનત,
નિશ્ચયી, ગંભીર, ડ.હો.

ધૃ (૧ લો પ, ૧૦ મો ડ)=પકડવું,
ધારણ કરવું કપાળે રાખવું,
ડ઼=અચાવવું, ખેંચી કાઢવું.

ધૃષ્ (૧ લો પ)=જોડવું, ધ્મ
કરવી. -(૧૦ ડ)=અપમાનકરવું,
હલ્લો કરવો, હરાવવું

ધેનુઃ (નારી)=ગાય

ધ્યૈ (૧ લો પ)=ધ્યાન ધરવું

ધ્રુવ (વિ.)=સ્થિર, નિશ્ચિત, શાશ્વત,
ચોકકસ. -વઃ=ધ્રુવનો પ્રદેશ,
ઉત્તાનપાદ રાગ્નનો પુત્ર.

નકુલઃ (ન.)=નોળીઓ, પાણુ
રાગ્નનો પુત્ર

નગઃ (ન.)=પર્વત. -ઈશઃ=હિમાલય

નનાન્દ (નારી)=નણુંદ

નન્દનઃ (ન.)=પુત્ર

નમ્ (૧ લો પ)=નમસ્કાર કરવા

નમઃ (અ.)=નમસ્કાર હો

નમય્ (ક્રિ.)=નમાવવું અવ+નમય્

નયનમ્ (ના.)=આંખ

નરઃ (ન.)=માણસ. —વતિઃ=રાજા

નરકમ્ (ના.)=નરક. —ગતિહરઃ=
નરકમાં જતો અટકાવનાર

નવ વિ.)=નવું

નવનીતમ્ (ના.)=માખણ

નશ્ (૪થો પ)=નાશ પામવું વિ+નશ્

નશ્વર (વિ.)=નાશવંત, ક્ષણિક

નષ્ટ (વિ.)=નાશ પામેલું, ખોવાયલું

નાગઃ (ન.)=હાથી

નાઠ્યમ્ (ના.)=નાટક

નાદઃ (ન.)=અવાજ

નામ (અ.)=ખરેખર, નામે

નામધેયમ્ (ના.)=નામ

નાવિકઃ (ન.)=મુસાફર

નિખિલ (વિ.)=આખું

નિઘ્રહઃ (ન.)=સંયમ

નિઘર્ષમ્ (ના.)=ધસારો

નિજ (વિ.)=પોતાનું

નિદાઘઃ (ન.)=ઉનાળો

નિધનમ્ (ના.)=મરણ

નિધાનમ્ (ના.)=ભંડાર

નિન્દ્ (૧ લો પ)=નિંદા કરવી

નિન્ધ (વિ.)=નિંદાને પાત્ર

નિપાતઃ (ન.)=પતન, પડવું તે

નિ+મીલ્ (૧ લો પ) = મીલવું,
મીચાવું

નિમ્ન (વિ.)=નીચો

નિયોજય્ (ક્રિ.)=જોડવું. પ્રેરવું,
ધંધે લગાડવું, લાગુ પાડવું

નિસ્-ર (અ.) = નહિ, વિના. — અક્ષર
 = અભણુ. — ગન્ધ = ગંધ વગરનું.
 — જન = એકાંત. — ધન = ગરીબ.
 — બલ = શક્તિવગરનો. — મલ =
 યોખખું. — લજ્જ = ખેશરમ. — વન =
 વનની બહારનો. — વ્યાપાર = ધંધા
 વગરનો

નિર્મથનમ્ (ના.) = ધસારો
 નિર્મિત (વિ.) = અનાવેલું
 નિર્વેદઃ (ન.) = કંટાળો
 નિવાસઃ (ન.) = રહેઠાણુ, ઘર
 નિશા (નારી) = રાત્રિ. — પતિઃ = ચંદ્ર
 નિશીથઃ (ન.) = મધ્યરાત્રિ
 નિષ્કલક્ર્ (વિ.) = કલંક વગરનો
 નિષ્પ્રયોજન (વિ.) = કારણુવગરનું,
 નકામું, બીનજરૂરી
 નિસર્ગવિરોધિની (વિ.) = કુદરતી
 વિરુદ્ધ
 ની (૧ લો પ) = લઈ જવું. આ — =
 લાવવું

નીચ (વિ.) = અધમ, દુષ્ટ, નીચ
 નોડમ્ (ના.) = માળો
 નીતિ (નારી) = વર્તન, ડહાપણુ,
 યુક્તિ, પદ્ધતિ, રાજનીતિ
 નીરમ્ (ના.) = પાણી. — જમ્ = કમળ
 નીલ (વિ.) = ભુરૂં
 નૃ (ન.) = માણસ. — વર = માણસોમાં
 શ્રેષ્ઠ. — પતિઃ = રાજા

નૃત (૪ થો પ) = નાચવું
 નૃપઃ (ન.) = રાજા નૃપાલઃ
 નેત્રમ્ (ના.) = આંખ
 નૈસર્ગિક (વિ.) = કુદરતી
 ન્યયોધઃ (ન.) = વડનું ઝાડ
 પક્ક (વિ.) = પાકું
 પક્ષઃ (ન.) = પાંખ, પખવાડીઉં
 પક્કઃ — કં = કાદવ. — જમ્ = કમળ
 પંચ્ર (વિ.) = પાંચ. — આનનઃ = સિંહ
 પંજરમ્ (ના.) = પાંજર
 પટ્ (૧ લો પ) = વાંચવું, મોઢે બોલવું
 પઠનમ્ (ના.) = વાંચન
 પણ્ડિત (વિ.) = ડાહ્યો, ચતુર — તઃ =
 વિદ્વાન
 પત્ (૧ લો પ) = પડવું
 પતકઃ (ન.) = પતંગીડી, સૂર્ય
 પતિત (વિ.) = પડેલો
 પથ્ય (વિ.) = ફાયદાકારક
 પદ્ (૪ થો આ) = મેળવવું. સમ — =
 પારપડવું, થવું, ઉત્પન્ન થવું
 પદમ્ (ના.) = રથાન, પગ (પદઃ)
 પદ્મમ્ (ના.) = કમળ. — અક્ષ = કમળ
 જેવી આંખવાળા. — નામ = જેનું
 દ્વર્તીમાં કમળ છે એવા
 પદ્મિની (નારી) = કમળ, કમળવાળું
 તળાવ
 પયઃ પાનમ્ (ના.) = દૂધનું પાન
 પયોદઃ (ન.) = વાદળ, મેઘ

પયોધિઃ (ન.)=સાગર

પર (વિ.)=પારકો, બીજું, ધણું,
મોટું, દૂર, ઉચ્ચ, પાર, છેલ્લો

—અર્થમ્=બીજા માટે. —વશ=

પારકાને આધીન. —રઃ=દુશ્મન

—રમ્ (અ.)=પછી, પર, પણ,

ધણું, માત્ર

પરકીય (વિ.)=પારકું

પરમ (વિ.)=મોટું, મુખ્ય, શ્રેષ્ઠ.

—મમ્ (અ.)=ધણું —પ્રહ્ય=

ધણી કીર્તિવાળો

પરવાદઃ (ન.)=પારકાની નિન્દા

પરિક્ષિત (વિ.)=વીંટાયેલી

પરિચયઃ (ન.)=ઓળખાણ

પરિજનઃ (ન.)=સેવક

પરિણતપ્રાય (વ.)=લગભગ પુરો

પરિતાપઃ (ન.)=ઉપાધિ, દુઃખ,

પરિત્યાગઃ (ન.)=ત્યાગ

પરિધાનમ્ (ના.)=વસ્ત્ર

પરિપાલય (ક્રિ.)=પાળવું

પરિપૂર્ણ (વિ.)=ભરપૂર

પરિવર્તનમ્ (ના.)=ફેરફાર

પરિવારઃ (ન.)=રસાલો

પરુષ (વિ.)=કઠોર

પર્ણમ્ (ના.)=પાંદડું. —કુટી=કુંપડી

પર્યાપ્તમ્ (અ.)=સંતોષ થાય ત્યાં સુધી

પલાય (ક્રિ.)=નાસી જવું

પશ્ચાત્ (અ.)=પાછળ

પા (૧ લો પ)=પીવું

પાણિઃ (ન.)=હાથ

પાતકમ્ (ના.)=પાપ

પાતય (ક્રિ.)=પાડવું

પાત્ર (વિ.)=યોગ્ય. —ત્રમ્=સ્થાન

પાદઃ (ન.)=પગ

પાદપઃ (ન.)=ઝાડ

પાનમ્ (ના.)=પીવું તે

પાન્થઃ (ન.)=મુસાફર

પાંસુઃ (ન.)=ધૂળ

પાપમ્ (ના.)=પાપ. —મોચની=પાપ-

માંથી છોડાવનાર. —પઃ=પાપી

માણસ

પારગઃ (ન.)=પાર પામનાર

પારમાર્થિક (વિ.)=સત્યને આધાર

પાર્થિવઃ (ન.)=રાજા

પાર્શ્વ (વિ.)=પાસે. —ર્શ્વમ્ (અ.)=

નજદીક, તરફ

પાવકઃ (ન.)=દેવતા, અગ્નિ

પિકઃ (ન.)=કોયલ

પિણ્ડમ્ (ના.)=શરીર

પિતરૌ=માતાપ

પીત (વિ.)=પીણું. —અમ્બર=પીણું

છે વસ્ત્ર જેવું તે

પીઙ્ગ (૧૦ મો પ)=પીડા આપવી

પીઙ્ગિત (વિ.)=પીડાયેલો

પીન (વિ.)=ખડો

પુચ્છ=પુછું

पुण्डરીकम् (ना.)=કમળ
 पुण्य (વિ.)=પવિત્ર, ન્યાયી, શુભ,
 શુભદાયક, મનોહર. —પ્યમ્=પુણ્ય
 પુનઃ (અ.)=ફરી પાછો
 પુરુષઃ (ન.)=માણસ. —ઉત્તમઃ=
 માણસોમાં ઉત્તમ, વિજ્યુ. —કારઃ
 =પુરુષાર્થ

પુષ્ (૪ થો પ.)=પોષવું, ઉછેરવું
 પુષ્પમ્ (ના.)=ફૂલ
 પૂર્ણ (વિ.)=ભરેલું, પૂર્ણ
 પૌષ્ટિક (વિ.)=પુષ્ટિ આપનાર
 પ્રકાશિત (વિ.)=પ્રકાશવાળું
 પ્રકૃતિઃ (નારી)=સ્વભાવ, પ્રભ
 પ્રધાનમંડળ

પ્રકોપઃ (ન.)=ગુસ્સો
 પ્રક્ષાલનમ્ (ના.)=ધોવું તે
 પ્રચ્છ્ (૬ ઠો પ)=પુછવું
 પ્રચ્છદ્ (૧૦ મો ૩)=ઢાંકવું. ઘેરી
 વળવું. છુપાવવું
 પ્રજા (નારી)=પ્રભ, સંતતિ
 પ્રજ્વલિત (વિ.)=જળતો
 પ્રજ્ઞ (વિ.)=જાણો. —જ્ઞઃ=જાણો
 માણસ પ્રજ્ઞઃ

પ્રજ્ઞાવાદઃ (ન.)=ડાહી વાતો
 પ્રણાશઃ (ન.)=નાશ
 પ્રણિપાતઃ (ન.)=નમસ્કાર
 પ્રતિ (અ.)=તરફ, ફરી, સામે
 —વચનમ્=સામે જ વાત. —વાતઃ
 =સામે પવન. —વિમ્બમ્=પડછાયો.
 —દનમ્=દરરોજ

પ્રતીકારઃ (ન.)=ઉપાય
 પ્રત્યાસન્ન (વિ.)=પાસેનું, નજીક
 પ્રથ્ (૧૦ મો પ)=બહાર પાડવું
 પ્રથમ (વિ.)=પહેલો
 પ્રદાયક (વિ.)=આપનારો
 પ્રદાનમ્ (ના.)=આપવું તે, દાન
 પ્રદીપ્ત (વિ.)=પ્રકાશવું, જળવું
 પ્રદેશઃ (ન.)=મૂલક
 પ્રદોષઃ (ન.)=સાંજ
 પ્રધાન (વિ.) મુખ્ય
 પ્રબલ (વિ.)=જળવાન, અત્યંત
 પ્રમજ્જનઃ (ન.)=વાવાઝોડું
 પ્રભવઃ (ન.)=મૂળ
 પ્રભૂત (વિ.)=ધણું
 પ્રભૃતિઃ (અ.)=માંડી, થી
 પ્રવચનમ્ (ના.)=વિવેચન
 પ્રવૃત્તિઃ (નારી)=સમાચાર, વૃત્તિ
 પ્રસાદઃ (ન.)=મહેરમાની, અનુગ્રહ
 પ્રસ્તાવઃ (ન.)=પ્રસંગ
 પ્રહસનમ્ (ના.)=મસ્કરી
 પ્રહારઃ (ન.)=પ્રા
 પ્રાણઃ (ન.)=જીવ. —અત્યય=પ્રાણનો
 નાશ. —સંશયઃ=જીવનું જોખમ
 પ્રાતઃ (અ.)=સવારે
 પ્રાદુર્ભાવઃ (ન.)=પ્રાકટ્ય
 પ્રાયેણ (અ.)=ધણું ખર્ચે, સાધા-
 રણ રીતે
 પ્રારબ્ધમ્ (ના.)=શરૂં કરેલું કામ

પ્રી (૧૦ મો પ.)=પ્રુશ કરવું
 પ્લવઙ્ગઃ (ન.)=વાદરો
 વકઃ (ન.)=અગલો
 વધિર (વિ.)=અહેરો
 વદ્ધ (વિ.)=અંધાએલો
 વન્ધુઃ (ન.)=આમજન, વન્ધુજન
 વહિઃ (અ.)=અહાર
 વહુ (વિ.)=ધણું, મોટું
 વાદમ્ (અ.)=હા, ખરેખર
 વાલ્યમ્ (ના.)=અચપણ
 વાહુઃ (ના.)=હાથ
 વિટાલઃ (ન.)=ખીલાડો
 વિસતન્તુઃ (ન.)=કમળનો રેસો
 વીજમ્ (ના.)=ખીજ
 વુષ્ (૧ લો પ)=જાણવું. -(૪ થો આ)=
 જાણવું.
 મક્ષ (૧૦ મો પ)=ખાવું
 મક્ષપ્રાય (વિ.)=ત્રગભગ નાશ
 પામેલું
 મક્ષઃ (ન.)=નાશ, ભાંગવું તે
 મજ્ (૧ લો પ)=ભજવું, આશ્વરો
 લેવો, ઠહ્યો લેવું
 મર્તઃ (ન.)=ધણી
 મદ્રમ્ (ના.)=કલ્યાણ, સુખ,
 આપાદી
 મદ્રમમ્ (ના.)=રાખોડી
 માગ્યમ્ (ના.)=નસીબ, આપાદી
 માર્યા (નારી)=સ્ત્રી
 માષ્ (૧ લો આ)=ખોલવું

માસ્ (૧ લો આ)=પ્રકાશવું, ચળકવું,
 (અવમાસ્) હાગવું
 મિક્ષા (નારી)=બીખ, લિક્ષા..
 —આદાનમ્=લિક્ષા લેવી તે
 મિક્ષુકઃ (ન.)=લિખારી, યાચક
 મિક્ષ (વિ.)=જીદું, ભાંગેલું
 મીતિઃ (નારી)=ખીક
 મીરુ (વિ.)=આયલો, શરમાળ
 મીષણ (વિ.)=ભયંકર
 મુજઃ (ન.)=હાથ
 મુજઙ્ગઃ (ન.) સાપ
 મૂ (૧ લો પ)=થવું, હોવું. -અનુ=
 અનુભવ કરવો. ઉદ્- =
 ઉત્પન્ન થવું. આવિસ્—દેખાવું.
 પ્ર- =શક્તિમાન હોવું.
 મૂઃ (નારી)=પૃથ્વી. -દેવઃ=આહ્વાણ
 મૂત (વિ.)=થયેલું, ઉત્પન્ન થયેલું
 —તમ્=પ્રાણી, ભૂત
 મૂમિઃ (નારી)=પૃથ્વી
 મૂયઃ (અ.)=ધણું, મોટે ભાગે,
 વારંવાર, ફરી
 મૂષ્ (૧૦ મો પ)=શણગારવું વિમૂષ્
 મૂષણમ્ (ના.)=શણગાર, અલંકાર
 મૂષાપ્રકારઃ (ન.)=શણગાર પદ્ધતિ
 મૃક્ષઃ (ન.)=ભમરો
 મેષજમ્ (ના.)=દવા
 મો (અ.)=ઓ
 મોગઃ (ન.)=ફણા, ઉપભોગ
 મ્રમ્ (૧ લો પ, ૪ થો, ૫)=ભટકવું

મક્ષિકા (નારી) = માખી
 મઝ્જુ (વિ.) = મધુર મઝ્જુલ
 મળ્ડ (૧ લો ૫, ૧૦ મો ૫) =
 શલ્યુગારવું
 મળ્ડનમ્ (ના.) = શલ્યુગાર
 મળ્ડિત (વિ.) = શલ્યુગારેલું
 મત્ત (વિ.) = ગાંડો, ઉદ્ધત
 મત્સરઃ (ન.) = અદેખાઈ
 મઢ્ઠ (થો ૫) = ગાંડા થવું, મત્ત બનવું.
 પ્ર - = ગાંડેલ રહેવું
 મઢઃ (ન.) = ગર્વ, હાથીને ઝરતો મઢ
 મઢિરા (નારી) = દારૂ
 મઢ્યપઃ (ન.) = દારૂડીઓ
 મધુ (ના.) = મધ
 મઢ્ય (વિ.) = વચલું. - અહનઃ = અપોર
 મઢ્યમ (વિ.) = વચલો
 મન્ (થો આ) = ધારવું, વિચારવું
 મનુજઃ (ન.) = માણસ મનુષ્યઃ
 મનોરથઃ (ન.) = ઇચ્છા, કલ્પના
 મનોહર (વિ.) = સુંદર
 મન્ત્ર ૧૦ મો આ = વિચારણા
 યજ્ઞાવવી, સજ્ઞાહ આપવી. આ - =
 રગ લેવી. નિ - = આમંત્રણ આપવું
 મન્દિરમ્ (ના.) = ધર
 મમ (સ.) = મારું
 મયૂરઃ (ન.) = મોર
 મરાલઃ (ન.) = હંસ
 મરીચિઃ (ન.) = કિરણ

મરુસ્થલમ્ (ના.) = રણ
 મલઃ (ન.) = મેલ
 મલિન (વિ.) = ગંદુ
 મસ્જ (૬ ઠો ૫) = નહાવું, પાણીમાં
 છુડકી મારવી, ખુંચવું (નિર મસ્જ)
 મહત્ત્વમ્ (ના.) = મોટાઈ, અગત્યતા
 મહા (મહત) = મોટું. — ગુણઃ = મે. ટો
 ગુણ. — આશય = જેની વિચારણા
 ઉચ્ચ છે એવા
 માણિક્યમ્ (ના.) = માણેક
 માદક (વિ.) = કેરી
 માધવઃ (ન.) = (લક્ષ્મીના પતિ) વિષ્ણુ
 માધુર્યમ્ (ના.) = મીઠાશ
 માનય (ક્રિ.) = માન આપવું
 માનસમ્ (ના.) = મન, માન સરોવર
 માનુષ (વિ.) = માનવી. - ષઃ = માણસ
 માનુષત્વમ્ (ના.) = માણસાઈ
 માન્ય (વિ.) = માનને લાયક
 માયા (નારી) = કપટ, જાદુ, ભ્રમણા
 માર્જારઃ (ન.) = ખિલાડો
 માલા (નારી) = માલા. — કારઃ =
 માળી
 માષઃ (ન.) = અડદ
 મિત્રમ્ (ના.) = મિત્ર. — ત્રઃ = સૂર્ય
 મિષ્ટ (વિ.) = મીઠું. — અન્નમ્ = મીઠાઈ
 મુકુન્દઃ (ન.) = (મોક્ષ આપનાર)
 વિષ્ણુ
 મુગ્ધ (વિ.) = ગાંડો, થેલો, મૂર્ચ્છિત

મુચ્ (૬ ઠો પ) = છોડવું વિ + મુચ્
મુહ (૪ થો પ) = ગાંડા બનવું, મૂર્છા
ખાવી ગુંચવાવું, ઘેસા બનવું

મૂક (વિ.) = શાંત

મૂર્તિઃ (નારી) = સ્વરૂપ

મૂલ (૧૦ મો પ) = ઊગાડવું, પોષવું
ઉદ્- = મૂળમાંથી ઉખેડવું

મૂલ્યમ્ (ના.) = કિંમત

મૂષકઃ (ન.) = ઊદર

મૃ (૬ ઠો આ) = મરણ પામવું

મૃગઃ (ન.) = હરણ, જનાવર

મૃગતૃષ્ણિકા (નારી) = મૃગજળ

મૃજા (નારી) = સાક કરવું તે, ચોકખાઈ

મૃષ્ણમય (વિ.) = મટીનું

મૃદુલ (વિ.) = કોમળ, નરમ

મૃગ (૬ ઠો પ) = વિચારવું, મનન
કરવું વિ + મૃશ્

મે (સ.) = મારું

મેઘઃ (ન.) = વાદળ

મોહઃ (ન.) = ઉન્માદ, ગુંચવાડો, ભ્રમ

મોહ્ય (ક્રિ.) = ભ્રમમાં નાંખવું,
ગુંચવાવવું

મૌક્તિકમ્ (ના.) = મોતી

મૌનમ્ (ના.) = શાંત રહેવું તે

મૌલિઃ (ન.) = માથું

મ્લૈ (૧ લો પ) = કરમાવું

યત્ર (અ.) = જ્યાં

યથા-તથા (અ.) = જેવી રીતે.
-તેવી રીતે, જેવું-તેવું

યથામણિતમ્ (અ.) = કલ્યા પ્રમાણે

યદ્-તદ્ (સ.) = જે-તે

યમ્ (૧ લો પ) = કબજે કરવું, દાખી
દેવું નિ + યમ્

યમઃ (ન.) = નિગ્રહ

યાચકઃ (ન.) = બિશુક

યાતૃ (નારી) = દેરાણી

યાવત્-તાવત્ = જેટલું-તેટલું

યાવજ્જીવમ્ (અ.) = જીવે ત્યાં સુધી

યુગમ્ (ના.) = ગુંસરી, જોડ યુગ

યોધઃ (ન.) = લડવૈયો

યૌવનમ્ (ના.) = જુવાની

રક્ષ (૧ લો પ) = બચાવવું

રઘુવરઃ (ન.) = રામનું નામ

રચ્ (૧૦ મો પ) = રચવું, ગોઠવવું

રચિત (વિ.) = બનાવેલું, ગોઠવેલું,
રચેલું

રજકઃ (ન.) = ધોખી

રજ્જુઃ (નારી) = દોરડું

રજની (નારી) = રાત્રિ

રત (વિ.) = આતુર, ખુશ થયેલો,
આસક્ત, પ્રેમી

રતિઃ (નારી) = પ્રેમ

રતનમ્ (ના.) = રતન

રથ્યા (નારી) = મહેલ્લો

રદ્ઃ (ન.) = દાંત

રમ્ (૧ લો આ) = ખુશ થવું, મગ્ન

આનંદ લેવો વિનમ્ (૧ લો પ) =
બંધ કરવું

રમ્ય (વિ.) = મનોહર
 રવિઃ (ન.) સૂર્ય રવિદેવઃ
 રસઃ (ન.) = રસ - જ્ઞઃ = રસને
 અભ્યુતાર
 રહસ્યમ્ (ના.) = તત્ત્વ, આનગી
 વાત
 રાગઃ (ન.) = રાગ, રતાશ
 રાજ્ઞ (૧ લો ડ) = પ્રકાશવું, અળ-
 કવું વિ+રાજ્ઞ
 રાશિઃ (ન.) = ઢગલો
 રાષ્ટ્રમ્ (ના.) = દેશ
 રાસમઃ (ન.) = ગધેડો
 રિપુઃ (ન.) = દુશ્મન
 રુઘ્ણ (વિ.) = માદો
 રુચ્ (૧ લો આ) = ગમવું
 રુચિઃ (નારી) = શોખ
 રુચિર (વિ.) = મનોહર
 રુતમ્ (ના.) = ટહુકાર
 રુધિરમ્ (ના.) = લોહી
 રુઘ (વિ.) = ગુસ્સે થયેલો
 રુહ (૧ લો પ) = ઉડાવું. આનરુહ્ = ચઢવું
 રૌપ્ય (વિ.) = રૂપેરી
 લક્ષ્મીઃ (નારી) = લક્ષ્મી, પૈસો
 લંઘ (૧ લો ડ) = કુદવું, વટાળી
 જવું, ઉલ્લંઘન કરવું. ઉદ્+લંઘ
 લજ્ઞા (નારી) = શરમ
 લભ્ (૧ લો આ) = મેળવવું
 લવઃ (ન.) = ટીપું, કણ

લસ્જ્ (૧ લો આ) = શરમાવું
 લિખ્ (૧ થો પ) = લખવું
 લિર્ (૧ થો પ) = ઘેરી વળવું, આંજવું
 લિપ્તા (નારી) = ઈર્ષ્યા
 લુટ્ (૪ થો પ) = આળોટવું
 લુપ્ (૪ થો પ) = ગુંચવાવું, નાશ
 પામવું, (૧ થો ડ) = ભાંગવું,
 નાશ કરવો, લૂટવું વિ+લુપ્
 લુબ્ધ (વિ.) = લેભી
 લુબ્ધકઃ (ન.) = શિકારી
 લેખનાધારઃ (ન.) = ટેબલ
 લોક (૧ લો આ) = જોવું અવ+લોક
 લોકઃ (ન.) = દુનિયા, લોકો,
 માનવજાતિ
 લોચનમ્ (ના.) = આંખ
 લોલુપ (વિ.) = ધણો ઉત્સુક, લેભી
 લોહઃ મ્ = લોહું
 વક્તૃ (ન. ના.) = ખોલનાર
 વક્ષઃસ્થલમ્ (ના.) = છાતી
 વચનમ્ (ના.) = શબ્દ
 વચ્ચિત (વિ.) = છેતરાયલો
 વજ્રઃ-મ્ = ઈન્દ્રનું આયુધ - લેપઃ =
 ન ઉખડે એવો લેપ
 વટવૃક્ષઃ (ન.) = વડનું ઝાડ
 વદ (૧ લો પ) = ખોલવું. સશપથમ્- =
 પ્રતિજ્ઞા લેવી. વિ- (૧ લો આ) =
 યડવું, વિવાદ કરવો
 વદનમ્ (ના.) = મોહું

વધૂઃ (નારી) = છોકરાની વહુ
 વન્દ્ (૧ લો આ) = વંદન કરવું
 વન્ધ્ય (વિ.) = વંદનને પાત્ર
 વન્ધ્ય (વિ.) = જંગલી
 વર (વિ.) = શ્રેષ્ઠ
 વર્ણઃ (ન.) = રંગ, જાતિ, અક્ષર
 વર્ષઃ - મ્ = વરસાદ, વરસ
 વશીકૃત (વિ.) = વશ કરેલો
 વસ્ (૧ લો પ) = રહેવું અધિ + વસ્
 વસુધા (નારી) = પૃથ્વી
 વહ્ (૧ લો પ) = ઉચકી જવું
 વલ્લિઃ (ન.) = અસિ
 વાઙ્માત્રેણ = માત્ર વાણીમાંજ
 વાચા (નારી) = વાણી
 વાઙ્મ્ (૧ લો પ) = ધ્વજી કરવી
 આભિ + વાઙ્મ્
 વાણિજ્યમ્ (ના.) = વેપાર
 વાતઃ (ન.) = પવન
 વાત્સલ્યમ્ (ના.) = પ્રેમ
 વાનરઃ (ન.) = વાંદરો
 વામ (વિ.) = ડાહ્ય, ઉલટું
 વારણમ્ (ના.) = વારવું તે. - જઃ = હાથી
 વારિ (ના.) = વાણી
 વારિકઃ (ન.) = વાદળ, મેઘ
 વાર્ધક્યમ્ (ના.) = ધડપણ
 વાસઃ (ન.) = રહેઠાણ, સુવાસ
 વિકારઃ (ન.) = ફેરફાર, પરિતન,
 અગાડ વિકૃતિઃ
 વિગ્રહઃ (ન.) = શરીર

વિટપઃ (ન.) = ડાળી
 વિઢમ્બિત (વિ.) = છેતરાયલો, હાંસીને
 પાત્ર થયેલો
 વિત્તમ્ (ના.) = પૈસો
 વિદ્ (૧ થો ઉ) = મેળવવું, શોધવું,
 ઓળખવું. — (૪ થો આ) = થવું,
 હોવું, બનવું
 વિદેશઃ (ન.) = પરદેશ
 વિદ્યામન્દિરમ્ = નિશાળ
 વિયુત = વીજળી. - દણ્ઃ - મ્ = વીજ-
 ણીની લાકડી. - દીપઃ = વીજળીનો
 દીવો
 વિદ્વજ્જનઃ (ન.) = વિદ્વાન માણસ
 વિધુઃ (ન.) = ચંદ્ર
 વિનયઃ (ન.) = શિસ્ત, વિનય, નમ્રતા
 વિના (અ.) = વગર
 વિનિપાતઃ (ન.) = પતન, આફત
 વિનોદઃ (ન.) = આનંદ, ગમ્મત
 વિપરીત (વિ.) = ઉલટું, ખોટું,
 અશુભ
 વિપુલ (વિ.) = મોટું, પહોળું, વધારે
 વિપ્રઃ (ન.) = બ્રાહ્મણ
 વિભૂતિઃ (નારી) = મોટાઈ, આબાદી
 વિભૂષણમ્ (ના.) = શણગાર
 વિભૂષિત (વિ.) = શણગારેલો
 વિભ્રમઃ (ન.) = ગભરાટ, સંશય, ભ્રાંતિ
 વિમાર્ગઃ (ન.) = ખોટો રસ્તો, ખોટી
 ચાલ ચલગત, અધર્મ. - સ્થિત =
 ઉઘે માર્ગે ગયેલો

વેરક્ત (વિ.)=વધારે રાતું, સ્પૃહા
વિનાતું

વેરલ (વિ.)=દુર્બલ, અલ્પ

વેરૂપ (વિ.)=ખેડોળ

વેવર્ણ (વિ.)=શીકું. ણઃ=હલકી
જાતિનો માણસ

વેવેકઃ (ન.)=સારાસાર છૂટા પાડ-
વાની બુદ્ધિ, છુટુ પાડવું તે

વેગ્ર (૬ ઠો પ.)=દાખલ થવું પ્ર+
વિશ્. ઉપ- =ખેસવું

વેશસનમ્ (ના.)=હલ્યા, મારવું તે

વેશાલ (વિ.)=મોટું, વિસ્તીર્ણ

વેશાન્તિઃ (નારી)=આરામ,
વિસામો

વેશ્વ (વિ.)=આખું. -વમ્=દુનિયા

વેષમ્ (ના.)=ઝેર. -વર્ધનમ્=ઝેરને
વધારનાર

વેષણ (વિ.)=નિરાશ થયેલો,
ઉદાસ

વેષમ (વિ.)=કપરું, અસમાન,
પ્રતિકૂળ

વેષાણઃ-મ્=શીંગડું

વેષાદઃ (ન.)=નિરાશા, ખિન્નતા,
દિલગીરી

વેસ્મયઃ (ન.)=આશ્ચર્ય, અચંખો

વેસ્મિત (વિ.)=આશ્ચર્ય ચકિત,
અચંખો પામેલો

વેહગઃ (ન.)=પક્ષી વિહંગમઃ

વિહલ (વિ.)=આતુર, આવશં

વિહારઃ (ન.)=મજા, કીડી

વિહીન (વિ.)=વગરનું

વૃત (૧ લો આ)=થવું, હોવું. અનુ- =
અનુસરવું, આજ્ઞામાં રહેવું. નિ- =
પાછા ફરવું

વૃત્તમ્ (ના.)=અનાવ, સમાચાર,
વર્તન

વૃત્તાન્તમ્ (ના.)=અનાવ, હેવાલ

વૃથા (અ.)=નકામું, ખીન ઉપયોગી

વૃધ્ (૧ લો આ)=વધવું

વૃન્દમ્ (ના.)=ટોળું

વૃષભઃ (ન.)=અળદ

વેગઃ (ન.)=ગતિ, ઝડપ, ભુસ્સો

વેત્રઃ (ન.)=નેતર. -આસનમ્=નેતરની
ખુરસી

વેદ્ય (ક્રિ.)=જણાવવું નિ+વેદ્ય

વેદી (નારી)=વેદી

વૈ (અ.)=ખરેખર

વૈતસીવૃત્તિ (નારી)=ખરની વૃત્તિ
(અળવાન દુશ્મનને નમી પડવાની
વૃત્તિ)

વૈરમ્ (ના.)=વેર. —નિયતિનમ્=
વેર વાળવું તે

વૈવળ્યમ્ (ના.)=શીકાશ

વ્યક્તમ્ (વિ.)=ખુલ્લું, વિકસેલું.

—કમ્ (અ.)=દેખીતી રીતે,
ચોક્કસ

व्यतिक्रमः (न.) = उल्लंघन, लंग,
भेदरकारीपणुं अवगणना

व्यथ (१ लो आ) = व्यथा. पाभवी

व्यध (४ थो प) = विधनुं

व्ययः (न.) = तुक्सान, नाश, भोग
अर्थ

व्यसनम् (ना.) = आसत, व्यसन

व्याकुल (वि.) = आवरुं, गभरायलुं

व्याघ्रः (न.) = बाघ

व्याधः (न.) = शिकारी

व्याधिः (न.) = रोग

व्यायामः (न.) = कसरत

व्रज् (१ लो प) = अनु. अनु- = अनुसरतुं

व्रणः-म=धा, यांद्

शकटः-म=गाडुं

शक्त (वि.) = शक्तिमान

शङ्क (१ लो आ) = शंका करवी
आ + शङ्क

शठः (न.) = दुःख्यो भाषुस

शतमुख (वि.) = सो भुअवाणुं

शनैः (अ.) = धीमे, धीमे धीमे

शनैः शनैः

शपथः (न.) = श्राप, सोगलु

शम् (४ थो प) = शान्त थनुं, अंध थनुं

शमनम् (ना.) = शान्त करतुं ते,
शान्ति, अंत

शमय (क्रि.) = शान्त करतुं, अंध करतुं

शमयितृ (न. ना.) = शान्त करनार

शयनम् (ना.) = पथारी, उध.

—त्यागकालः=उठवानो वअत

शरणम् (ना.) = रक्षणु, आशरो.

—आगत=आशरे आवेले

शरीरम् (ना.) = देह —स्थ=देहमां
रहेले

शर्करा (नारी) = साकर

शलाका (नारी) = सणीओ

शश्वत (अ.) = नित्य, सदानुं, दुंभेशा

शस्यम् (ना.) = अनाज

शाखा (नारी) = डाणी. —मृगः=वांदरे

शाठ्यम् (ना.) = दुःख्याध

शार्दूलः (न.) = बाघ

शिव (वि.) = भंगण, सुप्पी, भाग्य-
शाणी. —वम्=कल्याणु. —वः=शंकर

शिशिरः म=शियाणो

शिशुः (न.) = आलक

शीत (वि.) = ठंडु. —तम्=शियाणो

शीतलत्वम् (ना.) = ठंडक

शीलम् (ना.) = चारित्र्य

शुकः (न.) = पोपट

शुक्तिः (नारी) = धीप

शुकः (न.) = राक्षसोनो गुर

शुच् (१ लो प) = शोक करवे
अनु + शुच्

शुनकः (न.) = कुतरे

शुभ (१ लो आ) = शलुगारतुं, शोभतुं

शुभ्र (वि.) = सङ्के

शुष् (४ थो प) = सुकायुं
 शूद्रः (न.) = शूद्र जतिनो माणुस
 शूर (वि.) = अहादुर
 शृङ्खला (नारी) = भेडी
 शैत्यम् (ना.) = ठंडक
 शैलः (न.) = पर्वत
 शोकः (न.) = शोक शोचनम्
 शोणितम् (ना.) = लोही
 शोभन (वि.) = साईं
 शोभय (क्रि.) = शोभायुं
 शोषणम् (ना.) = शोषयुं ते
 शौचम् (ना.) = पवित्रता
 शौर्यम् (ना.) = अहादुरी, पराक्रम
 शंस्र (१ लो प) = कडेयुं. प्र- = वभाष्युं
 श्रम् (४ थो प) = थाडी जयुं
 श्रवणमात्रेण = मात्र सांभणवाथी
 श्रि (१ लो प) = आशरो लेवो आन
 श्रि, सं + श्रि.
 श्रीः (नारी) = लक्ष्मी. - धरः = लक्ष्मीने
 धारण्य करनार
 श्रुतम् (ना.) = विद्या, सांभणयुं ते
 श्रुतिः (नारी) = भेद, सांभणयुं ते
 श्रेष्ठ (वि.) = श्रेष्ठ
 श्रोत्रम् (ना.) = कान
 श्रोतृ (न. ना.) = सांभणनार
 श्लाघ्य (वि.) = वभाष्युने पात्र
 श्लिष्ट (४ थो प) = भेटयुं
 श्वशुरः (न.) = ससरो

श्वश्रुः (नारी) = सासु
 श्वेत (व.) = सईद
 षडाननः (न.) = कार्तिवीर्य
 स (अ) = साथे. - अवशेष = आडी,
 अपूर्ण्य - कलङ्क = कलंकवाणुं - उत्साह
 = उत्साह वाणो. - उत्साहम् (अ.) =
 उत्साहपूर्वक
 सकल (वि.) = आभुं
 सकृत् (अ.) = ऐक वपते, ऐकवार
 सख्यम् (ना.) = मित्रता, समानता.
 - ह्यः = मित्र
 सङ्कटम् (ना.) = आश्रत
 सङ्गः (न.) = सहवास, संगम, स्पर्श,
 मित्रता
 संगरः (न.) = लडाई, वयन
 सजीव (वि.) = जयते
 सत् (वि.) = साईं. - आचारः = साईं
 आचरत्य - उपदेशः = सारो उपदेश
 - जनः = सारो माणुस सत्पुण्यः
 - सङ्कतिः = सज्जनोने सहवास
 सतत (वि.) = हेमेशनुं. - तम् (अ.)
 = हेमेश, यावु
 सत्त्वम् (ना.) = प्राण्णी, बलाष्ट,
 शक्ति, स्वभाव
 सत्यम् (ना.) = सत्य.
 सद् (१ लो प) = भेसयुं (नि + सद्),
 दुःख ययुं, भिन्न ययुं
 सदनम् (ना.) = धर
 सदृश (वि.) = सरभुं, योज्य

સઘઃ (અ.) = તરતજ, આજે
 સનાતન (વિ.) = હંમેશનું. નિશ્ચિત
 સંદર્શનમ્ (ના.) = દર્શન
 સત્ત (વિ.) = સાત. -સત્તિઃ = સૂર્ય
 સત્તિઃ (ન.) = ધોડો.
 સઘ્વલ (વિ.) = બળવાન
 સમાજનકોષ્ટમ્ (ના.) = દિવાનખાનું
 સમ (વિ.) = સરખા, નિષ્પક્ષપાત
 સમયઃ (ન.) = કરાર, તક, વખત
 સમરઃ = મ્ = લડાઈ. -અક્ષણમ્ = લડાઈનું
 મેદાન
 સમાગમઃ (ન.) = સહવાસ, મેટો
 સમાજઃ (ન.) = સભા, મંડળી
 સમાન (વિ.) = સરખું. -શીલ્ =
 સરખા સ્વભાવવાળો
 સમુદાચારઃ (ન.) = યોગ્ય વર્તન, હેતુ
 સમુદ્રઃ (ન.) = સરોવર
 સમૃદ્ધિઃ (નારી) = વૈભવ
 સંપર્કઃ (ન.) = સહવાસ સંસર્ગઃ
 સરયૂતીરમ્ (ના.) = સરયૂ નદીનો
 કિનારો
 સરલ (વિ.) = સરળ
 સર્વ (વિ.) = બધું. -ત્ર (અ.) = બધે.
 -થા = બધી રીતે
 સર્ષપઃ (ન.) = રાઈ
 સલિલમ્ (ના.) = પાણી
 સલીલમ્ (અ.) = સહેલાઈથી,
 સુખથી
 સવિત્ર (ન.) = સૂર્ય

સહ (૧ લો આ) = સહન કરવું
 સહ (અ.) = સાથે. -ચરઃ = મિત્ર,
 પ્રેમી, નોકર
 સહસ્રમ્ = હજાર
 સાક્ષર (વિ.) = વિદ્વાન
 સાક્ષાત્ (અ.) = હાજરીમાં, દેખતાં
 સાધય્ (ક્રિ.) = સિદ્ધ કરવું, પુરું કરવું
 સાધુ (વિ.) = સારો ભલો -વૃત્ત = સારા
 આચરણ વાળો. -ધુઃ = સજ્જન
 સાયંકાલઃ (ન.) = સાંજનો વખત
 સાયઃ
 સાર્થમ્ (અ.) = સાથે
 સાર્વભૌમ (વિ.) = આખી પૃથ્વીનું
 -મઃ = ચક્રવર્તી રાજા
 સાહાય્યમ્ (ના.) = મદદ, મિત્રતા
 સિચ્ (૧ થો પ) = છાંટવું. અભિ-
 અભિષેક કરવો
 સિધ્ (૪ થો પ) = સિધ્ધ થવું, પાર
 પડવું
 સિંધુરઃ (ન.) = હાથી. -વદનઃ =
 ગણપતિ
 સિવ (૪ થો પ) = સીવવું
 સુ = સારો. -અલ્પકમ્ = ધણુંજ ઓછું
 -કૃત્યમ્ = સારું કામ. -ગૃહિણી =
 સારી સ્ત્રી. -ગન્ધિ = સુવાસ વાળું
 -વાર = વધારે સારું. -જનઃ =
 સજ્જન. -દુર્લભમ્ = વધારે મુશ્કેલ.
 -પુત્રઃ = સારો છોકરો. -મધુર =

વધારે મધુર. -રૂપ=સારા રૂપવાળો.
-લેખના = સારી આંખવાળી.
-શિષ્ય:=સારો શિષ્ય. -સંપ્રિય=
વધારે વહાલો

સુક્ષ્મ (ન.)=ડાહ્યો માણસ
સુત (વિ.)=સુતેલો
સુરભિ (વિ.)=સુવાસિત. -ભિ=
સુવાસ

સુવર્ણમ્ (ના.)=સોનું
સૂચિકઃ (ન.)=દરુ સૌચિકઃ

સૂત્રમ્ (ના.)=દોરો

સૂવ (૧૦ મો આ)=ઉશ્કેરવું, મારવું,
ધમ્મ કરવી નિ- = મારવું, નાશ
કરવો.

સૂર્યઃ (ન.)=સૂર્ય. -કાન્તઃ = એ
નામનો પથ્થર

સુ (૧ લો પ)=ખસવું. ઉપ- =આવી
પહોંચવું

સૃજ (૬ થો પ) = ઉત્પન્ન કરવું.
ઉદ- = છોડી દેવું, છોડી મૂકવું
વિસૃજ

સૃષ્ટ (૧ લો પ)=ધીમે રહીને જવું.
ઉપ- = આવી પહોંચવું

સેતુઃ (ન.)=પૂલ

સેવ્ (૧ લો આ)=સેવા કરવી

સેવિત (વિ.)=સેવાયલો

સૈન્યમ્ (ના.)=લશ્કર

સૌહૃદ્યમ્ (ના.)=મિત્રતા

સંનિધાનમ્ (ના.)=સામીપ્ય

સંનિપાતઃ (ન.)=જથ્થો, પડવું તે

સંવન્ન (વિ.)=ભરેલું, પૂર્ણ

સંપ્રતિ (અ.) = હાથમાં, હમણા

સાંપ્રતમ્

સંયુત (વિ.)=જોડાયેલો, પૂર્ણ

સંશ્રિત (વિ.)=આશરે આવેલો

સંસ્થાપનમ્ (ના.) = સ્થાપના

સંહતિઃ (નારી)=સંપ

સ્કન્ધઃ (ન.)=ખાંધ

સ્થવિર (વિ.)=ધરડો. -રઃ = ધરડો

માણસ

સ્થા (૧ લો પ)=ઉભા રહેવું અનુ-

= અનુસરવું, યજ્ઞવવું; અવ- =

માનવું, રહેવું, આજ્ઞા માનવી; ઉદ-

=ઉભા થવું પ્ર-(આ) = નિકળવું,

ઉપડવું, ઉપડવું

સ્થાપય્ (ક્રિ.) = ઉભા કરવું,

સ્થાપવું, મૂકવું

સ્થિત (વિ.) = આવેલું, ઉભેલો

સ્થૂલ (વિ.)=મોટું, જાડું

સ્નિહ (૪ થો પ)=સ્નેહ કરવો

સ્નેહાવેશઃ (ન.)=સ્નેહનું જોમ

સ્પૃશ્ (૬ થો પ)=સ્પર્શ કરવો

સ્પૃહ (૧૦ મો પ) = ઇચ્છા કરવી

સ્કુર્ (૬ થો પ) = ફરકવું, સ્કુરી

આવવું.

સ્મૃ (૧ લો પ)=યાદ કરવું. વિ =

ભૂલી જવું

સ્મૃત (વિ.)=યાદ કરાયેલું, ડરમાવેલું

સ્નટ્ટ (ન. ના.)=ઉત્પન્ન કરનાર

સ્વ (વિ.)=પોતાનું, -જનઃ =સ્નેહી,
-હિતરત=પોતાના હિતમાં મશગૂલ

સ્વકીય (વિ.)=પોતાનું

સ્વઙ્ગ (૧ લો આ)=બેઠવું, વળગવું

સ્વપ્નઃ (ન.)=સ્વપ્ન

સ્વયમ્ (અ.)=પોતે, એકાએક

સ્વસૃ (નારી)=એન સ્વસ્ત્રીયઃ (ન.)=

એનનો છોકરો સ્વન્નેયઃ

સ્વાગતમ્=સ્વાગત

સ્વાતિઃ (નારી)=સ્વાતિ નક્ષત્ર

સ્વાસ્થ્યમ્ (ના.)=સ્વસ્થતા,
આખાદી

હતાશ (વિ.)=જેની આશા ભંગ
થઈ છે એવો

હરઃ (ન.)=મહાદેવ

હરિઃ (ન.)=વિષ્ણુ, સિંહ

હરિત (વિ.)=લીલું

હર્ષય્ (ક્રિ.)=આનંદ પમાડવો

હલમ્ (ના.)=હલ

હલાહલમ્ (ના.)=ભયંકર ઝેર

હસ્તમ્ (ના.)=હાથ

હાસ્યમ્ (ના.)=હાસ્ય -ભાસ્પદમ્=
મસ્કરીતે પાત્ર

હિ (અ.)=ખરેખર

હિમમ્ (ના.)=ઘરફ. —આલયઃ=
હિમાલય, હિમગિરિ

હિતમ્ (ના.)=ફાયદો. —બુદ્ધિ=હીત
કરનારા

હીન (વિ.)=સિવાયનું

હ (૧ લો પ)=લઈ જવું આ- =લઈ
જવું. અપ- =દૂર લઈ જવું પ્ર- =
મારવું. સમ્- =નાશ કરવો

હ્રષ્ (૪ થો પ)=ખુશ થવું

હેમન્=સોનું. —માશ્રયમ્=સોનાનો
આશ્રય

હૈમ (વિ.)=સોનાનું

હસ્વ (વિ.)=ટુંકું

હ્રાઢ (૧ લો આ)=ખુશ થવું. આહ્રાઢ

હે (૧ લો ડ)=ખોલાવવું, નામથી
ખોલાવવું

शुद्धिपत्र

पातुं	दीर्घ	अशुद्ध	शुद्ध
२	१०	त्र, द्वय	त्र, द्वय्
८	१६	मनुष्य	मनुष्य
१०	६	न,	न
	२१	राम रावणयोः	रामरावणयोः
११	१२	विहीन्	विहीन
	२०	विस्तरम्	विस्तरः
१२	२४, २७	भजयते, लयं	भजे, लयः
१३	१४	य,	य्,
	१५	क्+नाम्, क	क्+अ+नाम्, क्
	१७	व्	व्, इ
२३	६	शम्	शम्, भ्रम्
२४	२३	पा२ पा३वुं	पा२ पा३वुं
२५	२	क्षुधित	क्षुधितः
२८	२७	उपवने	उपवने वृक्षेषु
२९	२७	सत्त्वः (न.)	सत्त्वम् (ना.)
३२	११, १६	वाक्यम्, पण्डितानाम्	वाक्यं, पण्डितानां
३६, ४२	१२, १३	जीबीर	जंबीर
३९	१३	नमस्कारं	नमस्कारः
	१९	देवपादपानां	देवपादानां
४१	१९	अजपोतम्	अजपोतः (न.)
४२	४	उडुपम् (ना.)	उडुपः-पम्
४३	२८	निमील्यतः	निमीलतः
४५	१७	घट्=गो॥४५वुं	घट्य् (कि.)=भेआ आशुपुं
	१९	मीलननि=भीयपुं	निमील् (१ दो प) भीयपुं, भियापुं

४६	६	गुणोत्करम् (ना.)	गुणोत्करः (न.)
५०	६	आप्तानै	आप्तान्
५१	१४	क्षी (४ थे।)	क्षीय (क्षि नुं कर्मणि)
५३	कूटनोट	वा काणने; वापरव	काणना, वा; वापरवा
५४	२, २०	साहित्यनु, के पक्षी	साहित्यनुं, इ के ई पक्षी.
५७	१०	हिमालय	हिमालयः
६०	६, २२	निरक्षेण, कुद्धः	निरक्षरेण, कुद्धः
	१४	मृष्मये	मृष्मये पात्रे
६१	१२, १८	हृष्+अ, अधिरथो	हृष्+य, आधिरथो
६३	४	अन्यं,	अन्यत्,
६६	८, ६	गुडम्, चणकम्	गुडः, चणकः
७१	१४, १८	पाप, आमरणम्	पापं, आभरणम्
७३	१२	प्रजो इव	प्रजाः स्वा इव
७७	१६	अपराध सहस्राणि	मम अपराध सहस्राणि
	२४	बाले	बाल
७८	८	उत्तिष्ठ	उत्तिष्ठ
	१५	आमन्त्रयस्य	आमन्त्रयस्व
८२	६	देवाना	देवानुं
८५	१६	Pronomial	Pronominal
८७	२४	निषवते	निषेवते
९०	७, ८	गुणोत्करम्, लोचनानन्दम्	गुणोत्करः, लोचनानन्दः
९१	३	जतिना नारी	नारी जतिना
९२	१६	पशुषोक्त्या	पशुषोक्त्या
	२४	आर्नवदः	अनिर्वेदः
	२२, २३	इयं, गायथ	इमां, गायत
९६	१६	(परि+नी)	(प्र+दा)
१०१	१०	विघ्नकरानां	विघ्नकराणां
	२०	रामलक्ष्मणो	रामलक्ष्मणौ
१०२	८, ६	अभ्याकृत, दर्शावाभां	अभ्याहृत, दर्शविवाभां

૧૦૬	૧૨	રૂ કે	રૂ કે હ
૧૦૯	૧૧	જિહ્વાગ્રે	દુર્જનાનાં જિહ્વાગ્રે
	૧૫,૨૧	શ્વશ્ચુઃ, મૂત્રિનાં	શ્વશ્વાઃ, મૂત્રીનાં
૧૧૦	૮	મૃદુનિ	મૃદુનિ
	૧૦	નો અર્થ 'અભિનંદન આપવું' થાય છે	'અભિનંદન આપવું'ના અર્થમાં વપરાય ત્યારે જેને આભનંદન અપાય તે પ્રથમામાં અને
૧૧૪	૨	તૃપ્ (૧ લો)	તર્પય્ (ક્રિ.)
૧૧૬	૬,૧૮	સહાય્યં, આહ્વાણુને	સાહાય્યં, આહ્વાણુને
૧૨૩	૧૪,૧૫	રઘુનન્દનમ્, નમસ્કાર;	રઘુનન્દનઃ, નમસ્કારઃ
૧૨૫	૧૭	અર્થાનામજને	અર્થાનામર્જને
૧૩૩	૬,૨૭,૧૯	સહાય્યેન, ઈષુભિઃ	સાહાય્યેન, ઈષુભિઃ
૧૩૮	૧૬,૨૩	આગમન, સ્વસ્ત્રયો	આગમનં, સ્વસ્ત્રયો
૧૪૦	૩,૨૪,૨૫	પ્રમાણ, પ., શર્માયત્	પ્રણામ, પ્ર., શમયિત્
૧૪૪	૧૫	પિતરં	પિતરં ચ
૧૪૭	૨૩	હિલિમ્વાયા	હિલિમ્વાયા
૧૫૧	૮,૧૦	હે, અયઃ	હે, અય
૧૫૯	૮,૨૦	વીધવું, શીલેનઃ	વીધવું, શીલેન
૧૬૫	૬	માષં, ગુહમ્	માષઃ, ગુહઃ
૧૬૬	૮	અક્રિત	અક્રિત
૧૬૯	૯	સ્વક્ષ્મનયત્	સ્વક્ષ્માનયત્
૧૭૧	૨૩	એચ્છત્, વિરન્તુમ	એચ્છત્, વિરન્તુમ્
૧૭૩	૩	વિસ્તરમ્=ધણ્યા લંબ્યા- ણ્યથી	વિસ્તરઃ=ધણ્યું લંબ્યાણુ
	૧૨,૨૫	અજ્ઞ, અજપોતમ્	અજ્ઞઃ, અજપોતઃ
૧૭૪	૪	આથમણી	આથમણીનો વખત
૧૭૬	૪	કમ્પ્ (૪ થો આ)	કમ્પ્ (૧ લો આ)

